

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНОЇ ІСТОРІЇ НАН УКРАЇНИ»**

ЧЖЕН Віра Абрамівна

УДК 94 : 316.422+299.512(510) «1978/2013»

**КОНФУЦІАНСЬКИЙ СКЛАДНИК
ТРАНСФОРМАЦІЇ КИТАЙСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА
В ПЕРІОД «РЕФОРМ ТА ВІДКРИТОСТІ» (1978-2013 РР.)**

07.00.02 – Всесвітня історія

Автореферат
на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук.

Київ – 2021

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНОЇ ІСТОРІЇ НАН УКРАЇНИ»

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ЧЖЕН Віра Абрамівна

УДК 94 : 316.422+299.512(510) «1978/2013»

ДИСЕРТАЦІЯ
КОНФУЦІАНСЬКИЙ СКЛАДНИК
ТРАНСФОРМАЦІЇ КИТАЙСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА
В ПЕРІОД «РЕФОРМ ТА ВІДКРИТОСТІ (1978-2013 РР.)

07.00.02 – Всесвітня історія

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ В. А. Чжен

Науковий керівник: Метельова Тетяна Олександрівна,
кандидат філософських наук, доцент

Київ – 2021

АНОТАЦІЯ

Чжен В. А. Конфуціанський складник трансформації китайського суспільства в період «реформ та відкритості (1978-2013 рр.)

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.02 «Всесвітня історія». – Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України, Київ, 2021.

У дисертації комплексно й системно досліджено модернізаційні процеси в китайському суспільстві періоду «реформ і відкритості» з позицій виявлення в них місця традиційної ціннісної конфуціанської компоненти.

Мета дослідження полягає у виявленні на основі аналізу джерел ролі конфуціанського складника у модернізаційних перетвореннях китайського суспільства в період «реформ і відкритості».

Актуальність теми дослідження обумовлена потребами в поглибленому аналізі чинників, що забезпечили успіх модернізаційних перетворень у Китаї в період «реформ та відкритості» та виявленні ролі й форм використання історико-культурної спадщини, зокрема конфуціанської, у здійсненні трансформаційних процесів у КНР. Дослідження успішного досвіду суспільно-економічних перетворень видається надзвичайно актуальним для України, яка попри значний культурний потенціал та глибоку історико-культурну спадщину досі не продемонструвала світу вражаючих успіхів у сфері суспільно-економічного розвитку.

Актуальність дослідження підсилюється й тим, що попри велику кількість публікацій, присвячених «китайському диву», в науковій літературі практично відсутні роботи, спрямовані на виявлення ролі й місця конфуціанського складника в трансформаційних процесах у КНР у період «реформ і відкритості», які б ґрунтувалися на першоджерелах, мали комплексний характер і розкривали форми, методи та способи застосування історико-культурної спадщини Китаю для забезпечення успішності його модернізаційних перетворень.

Проаналізовано концептуальні підходи до ідеологічних засад трансформаційних процесів у КНР періоду «реформ і відкритості». Виявлено чинники, що зумовили проникнення принципів положень конфуціанського вчення в партійну та державницьку риторику та цілеспрямоване перетворення конфуціанства на один з найвагоміших факторів успішності реформ. До них, зокрема, належала прагматична потреба консолідації суспільства навколо реалізації визначених партією державних завдань і водночас утримання його в рамках «другої морально-етичної системи», якою забезпечено функціонування ієрархічно побудованих суспільств.

Показано, що подолання економічної відсталості Китаю на шляхах модернізації й розбудови ринкової економіки потребувало такого ідеологічного врівноваження, яке б слугувало запобіжником проникнення західної, ліберальної, системи цінностей і пов'язаних з нею світоглядного розшарування та соціальних конфліктів. Спричинене невідповідністю збереженої офіційної марксистської ідеології сучасним потребам розвитку й модернізації суспільства звернення до конфуціанства як історично традиційної для китайського суспільства ідеологічної й ціннісно-світоглядної системи призвело до цілеспрямованого формування певного симбіозу марксизму й конфуціанства та активного застосування конфуціанських ідей і конструктів у практиці державного управління.

Виявлено, що відродження конфуціанства актуалізувало закорінені в китайський менталітет архетипи й аксіологеми «другої морально-етичної системи» й послугувало ефективним інструментом забезпечення соціальної стабільності в транзитивний період. Наслідком того став інструментальний ефект застосування конфуціанства у вигляді посилення соціальної мобілізації населення КНР та консолідації китайського суспільства.

На підставі аналізу державних і партійних документів відповідного періоду показано послідовність поступових кроків керівництва Китаю в напрямі опертя трансформаційних процесів у країні на історико-культурний національний фундамент, роль якого відіграло конфуціанство, та встановлено їх загальну і галузеву варіативність.

Простежено еволюцію поглядів китайського керівництва щодо важливості культурно-цивілізаційних цінностей для розбудови та розвитку країни та виявлено зв'язок актуалізації конкретних ідеологем, концептів та імперативів конфуціанства з історичною логікою розгортання модернізаційних процесів. Це дозволило здійснити періодизацію етапів застосування конфуціанського чинника в практичній політичній, соціально-економічній, культурній і зовнішньополітичній площині: від концепту «сяокан» («суспільство малого добробуту»), вперше згаданого лідером країни Ден Сяопіном у 1979 р. і 2002 р. офіційного закріпленого в державних документах як мета трансформаційних перетворень у країні у середньостроковій перспективі, та комплементарної до «сяокан» ідеї «датун» («великого єднання») до імперативів «єднання з народом» («ціньмін»), «гармонії» («хе») і «соціальної гармонії» («хесе шехуей»), образу «хорошого керівника» («цзінлі») тощо.

Таким чином, з погляду застосування конфуціанства як ідеологічного фундаменту модернізаційних перетворень періоду «реформ і відкритості» можна виділити такі їх етапи:

- 1979 – 1985 рр. – від застосування й обґрунтування конфуціанського концепту «сяокан» як проєктивної ідеї бажаного й можливого майбутнього в його соціально-економічній площині, екстрапольованої в політичну площину у вигляді ідеї «великого відродження китайської нації», до переходу до конфуціанської ж ідеї розвитку освіти як запоруки будь-яких позитивних процесів;

- 1985 – 2007 – від посилення забезпечення розвитку науково-освітніх процесів до розуміння культури в цілому та історико-культурної спадщини як продуктивної сили суспільного розвитку і «м'якої сили» як ефективного знаряддя у зовнішніх відносинах;

- 2007 – 2013 – переорієнтація суспільного розвитку на підвищення цінності й значущості людини у ньому, будівництво «могутньої культурної держави» та перехід у зовнішньополітичній діяльності до політики «м'якої сили», спрямованої на розвиток культурної взаємодії Китаю з усім світом;

- 2013 – до сьогодні – курс на цілеспрямовану наступальну культурну експансію Китаю, розширення неформальних кордонів китайського суспільства за

рахунок ціннісно-культурної китаїзації світу та формування транснаціонального китайського «соціокультурного простору».

Показано, що використання конфуціанських концептів, максим й імперативів саме спирається на іманентну «другій морально-етичній системі» потребу опертя будь-яких новацій на минуле й закорінення їх в історичній спадщині. Одним з показових прикладів того було використання Ден Сяопіном ще на початку проголошення курсу «реформ і відкритості» посилення на ідеї модернізації, про потребу якої та основні напрями її реалізації говорили (хоча й у іншому розумінні) і Мао Цзедун, і Чжоу Еньлай.

Виявлено форми і способи використання ідейного потенціалу конфуціанства на різних етапах розгортання модернізаційних процесів у Китаї періоду «реформ та відкритості» та його впливу в окремих сферах громадського, соціально-економічного, політичного й культурного життя Китаю, а також у сфері зовнішньополітичної діяльності.

Показано, що реформа здійсненої в рамках загальної модернізації суспільства система освіти – як вищої (через державне імперативне регулювання всіх її ланок – правил вступу, навчального процесу, програм тощо), так і шкільної, спрямована на формування загальнонаціональної ідентичності і засвоєння національної системи цінностей, якою є цінності конфуціанські.

Відзначено, що ідея «м'якої сили» як способу встановлення контактів у міжлюдському спілкуванні й одержання позиції домінування в комунікації глибоко притаманна китайському менталітету й вкарбована в китайську культурну спадщину. У китайському варіанті «м'яка сила» перетворилася на мистецтво переконання, використання ресурсів культури і політичних ідеалів для здійснення впливу на людей в інших країнах. Прикметною ознакою нового зовнішньополітичного курсу Китаю є те, що керівництво країни намагається підвищити міжнародний вплив Китаю передусім через збільшення впливу китайської культури і посилення присутності культурної продукції та історико-культурної спадщини Китаю на світовому ринку.

Доведено дієвість звернення до національної історико-культурної спадщини для ефективності моделі здійснення модернізаційних перетворень у КНР. Показано, що політика китайської держави у сфері культури часів «реформ і відкритості» покликана не лише докорінно змінити колишнє зневажливе ставлення до культури, а й, відродивши її, вповні використати її потужний ціннісний потенціал задля гуманізації та гармонізації світу, а як похідне від цього – задля його своєїрідної китаїзації. Глобальна мета фактичного ціннісно-світоглядного «завоювання» світу потребує міцної ціннісно-ідеологічної «зброї», якою й стало конфуціанство.

Ключові слова: Китай, модернізація, період «реформ і відкритості», конфуціанство, система цінностей, культурна експансія, експорт освіти, «м'яка сила».

Список публікацій здобувача:

Розділ у колективній монографії

1. Чжен В.А. Безпека участі України у глобальній економіці. *Конкурентні стратегії безпеки розвитку України в глобальному середовищі*. Монографія / за заг. ред. А. Мокія. Львів, 2019. 872 с. С. 105-162.

Статті у фахових наукових виданнях України

2. Чжен В.А. Конфуцианские принципы в стратегии нового курса Китая. *Культура народов Причерноморья*, 2011. № 216. С. 135-139 (рос. мовою).

3. Chzhen V.A. Confucian principles in the chinese history and modernization processes of the last quarter of XXth century (Конфуціанські принципи в китайській історії та модернізаційних процесах в останній чверті ХХ століття). *Проблеми всесвітньої історії*. 2017. № 2 (4). С. 138 - 148 (англ. мовою).

4. Чжен В.А. Модернізаційний потенціал конфуціанства на етапі «політики реформ і відкритості»: можливості й реалії. *Китаєзнавчі дослідження*, 2017, № 1-2. С. 22-33.

5. Чжен В.А. Конфуціанські принципи в практиці державного управління в період «реформ і відкритості». *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Історія*. 2019. № 1(140). С. 40-46.

6. Чжен В.А. Культурно-освітні традиції Китаю та новації періоду «реформ та відкритості». *Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету*. 2020. Вип. 32, С. 276-281.

7. Chghen V.A., Meteliova T.O. The impact of Confucian values on China foreign policy during the period of 'reforms and openness' (Вплив конфуціанських цінностей на зовнішню політику Китаю періоду «реформ і відкритості»). *Проблеми всесвітньої історії*. 2020. № 2 (11). С. 100-113. (англ. мовою). (Дисертанту належить фактичний матеріал і основний творчий доробок).

8. Чжен В.А. Культурна політика в КНР періоду «реформ та відкритості» (1978 – 2010-ті рр.). *Науковий журнал Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського*. Т. 32 (71) № 1, 2021. С. 152-156.

Статті у фахових зарубіжних виданнях

9. Chzhen V.A. Application of confucion principles in the system of state governance in the PRC during the period of «refoms and openness» (Застосування конфуціанських принципів у системі державного управління КНР у період «реформ і відкритості»). *Danish Scientific Journal (DSJ)*. 2020. Vol. 3. № 34. P. 3-7 (англ. мовою).

Статті у збірниках наукових праць, матеріалах конференцій:

10. Чжен В.А. Древние учения Китая как проводники культурных представлений. *Материали Міжнародної науково-практичної конференції «Україна – Китай: діалог і взаємозбагачення культур»*. Київ, 21 лютого 2008 р. С. 106 - 113 (рос.мовою).

11. Чжен В.А. К истории и особенностям преподавания китайского языка в Киевской гимназии восточных языков № 1. *Материали Міжнародної науково-практичної конференції «Україна – Китай: діалог і взаємозбагачення культур»*. Київ, 21 лютого 2008 р. С. 157-171 (рос.мовою).

12. Чжен В.А. Конфуцианские ценности в условиях развивающегося общества. *China, Korea, Japan, Methodology and Practice of Culture Interpretation*. Київ, October 15-16, 2009. С. 53-56 (рос. мовою).

13. Чжен В.А. Актуализация изучения конфуцианских идей в общественно-политической жизни современного Китая. *Китайська цивілізація: традиції та сучасність*. Київ: Інститут сходознавства ім. А.Кримського НАН України, 2009. С. 62-65 (рос. мовою).

14. Чжен В.А. Китайська мова в Україні – п'ятдесят років. *Україна – Китай*. 2014. № 1 (6). Київ. С. 132-133.

15. Чжен В.А. Конфуцианские принципы в стратегии нового курса Китая. *Історичний розвиток глобальної периферії як чинник трансформації сучасної світосистеми: збірник наукових праць*. Київ, 2016. С. 133 – 144 (рос.мовою).

16. Чжен В.А. Викладання китайської мови в Київській гімназії східних мов № 1. *Україна – Китай*. 2017. № 19. С. 19-21.

17. Чжен В.А. Индийский опыт создания информационных кампаний (у співавторстві). *Реалії та таємниці шляхів нащадків імператора Ашоки*. Полтава, 2018. С. 114-118.

18. Чжен В.А. Конфуціанський чинник модернізаційних процесів у КНР на етапі «реформ і відкритості». *Актуальні проблеми історії і філософії у дослідженнях молодих учених*. Київ, 2018. С. 13-117.

19. Чжен В.А. Вплив традиційних цінностей на зовнішню політику Китаю періоду «реформ і відкритості». *Актуальні проблеми історії і філософії у дослідженнях молодих учених*. Київ, 2019. С. 105-109.

SUMMARY

Chzhen V.A. Confucian component of Chinese society in the period of ‘reform and openness’ (1978-2013). - Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The dissertation on the candidate of historical sciences (doctor of philosophy) scientific degree competition, specialty 07.00.02 "World history" – the State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2021.

The dissertation comprehensively and systematically studies the modernization processes in Chinese society during the ‘reforms and openness’ period from the standpoint of identifying the place of the traditional Confucian value component in it.

The aim of the research is to identify the role of the Confucian component in the modernization transformations of the Chinese society during the period of “reforms and openness” on the basis of the analysis of the authentic sources.

The relevance of the research topic stems from the need for an in-depth analysis of the factors that have ensured the success of China's modernization transformations during the period of “reforms and openness” and to clarify the role and forms of use of the historical and cultural heritage, namely Confucianism, in the implementation of transformation processes in the PRC.

The study of successful socio-economic transformations is highly relevant for Ukraine which, with its considerable cultural potential and deep historical and cultural heritage, has not demonstrated to the world any impressive achievement in the field of socio-economic development yet.

The relevance of the research is further reinforced by the fact that, despite the large number of publications on the "Chinese miracle", there are actually no works in the scientific literature aimed at identifying the role and place of the Confucian component in the transformation processes in the PRC during the period of “reforms and openness”, which would be based on primary sources, be comprehensive and reveal forms, methods and ways of using the historical and cultural heritage of China to ensure the success of its modernization changes.

Conceptual approaches to the ideological foundations of transformation processes in China during the ‘reforms and openness’ period are analyzed. The factors that led to the penetration of the fundamental provisions of Confucian teachings into the party and state rhetoric, as well as the purposeful transformation of Confucianism into one of the most important factors to achieve the success of reforms have been identified. These included, in particular, the pragmatic need to consolidate society around the implementation of state tasks set by the party and at the same time to keep it in market transformation within the

"second moral and ethical system", which ensures the functioning of hierarchically built societies.

It has been shown that overcoming China's economic backwardness in modernizing and building market economy required an ideological balance that would prevent the Western liberal system of values and the associated stratification of society and socio-political conflicts. Due to the inconsistency of the preserved official Marxist ideology with the modern needs of development and modernization of society, the appeal to Confucianism as a historically traditional for Chinese society ideological and value-worldview system led to the purposeful formation of a symbiosis of Marxism and Confucianism and the active Confucianism application.

It has been found that the revival of Confucianism actualized the archetypes and axiology rooted in the Chinese mentality, corresponding to the "second moral and ethical system", and served as an effective means of ensuring social stability in the transitional period. The result was the instrumental effect of the Confucianism application in the form of strengthening the social mobilization of the population of China and the Chinese society consolidation.

Based on the analysis of state and party documents of the given period, the sequence of gradual steps of the Chinese leadership in the direction of supporting the country's transformation processes on the historical and cultural national foundation, the role of which was played by Confucianism and their branch variability were shown.

The evolution of the Chinese leadership views on the importance of cultural and civilizational values for the country development is traced and the Confucianism connection of actualization of specific ideologies, concepts and imperatives with the historical logic of modernization processes is identified. This allowed for the periodization of the Confucian factor stages of application in the practical political, socio-economic, cultural and foreign policy areas: from the xiao kang concept ("moderately prosperous."), first mentioned by the leader Deng Xiaoping in 1979 and 2002 enshrined in state documents as the country transformational medium term goals, and complementary to "xiao kang", the idea of "datong" ("great unity") to the imperatives of "unity with the

people" ("Qinmin"), "harmony" ("he") and "social harmony" ("hexie shehui"), the image of a good leader ("jingli") and so on.

Thus, from the point of view of Confucianism application ideological foundation of modernization transformations of the 'reforms and openness' period it is possible to allocate the following stages:

- 1979 - 1985 - from the application and substantiation of the Confucian concept "xiao kang" as a projective idea of the desired and possible future in its socio-economic plane, extrapolated to the political plane in the form of the idea of "Chinese nation great revival", to the transition to Confucian ideas of education development as a guarantee of any positive processes;

- 1985 - 2007 - from strengthening the development of scientific and educational processes to understanding culture in general and historical and cultural heritage as a productive force of social development and "soft power" as a productive tool in foreign relations;

- 2007 - 2013 - reorientation of social development to increase the Person value and significance in it, building a "powerful cultural state" and in foreign policy the transition to a policy of "soft power" aimed at developing China's cultural interaction with the world;

- 2013 - present - China purposeful offensive cultural expansion course, Chinese society informal borders expansion due to value-cultural Chineseization of the world and formation of transnational Chinese "socio-cultural space".

It is shown that the use of Confucian concepts, maxims and imperatives is based on the inherent "second moral and ethical system" and the need to base any innovations on the past and root them in the historical heritage. One illustrative example of this was Deng Xiaoping's use of references to the idea of modernization at the beginning of the 'Reform and Openness' course, the need for which and the main directions of its implementation were discussed (albeit in a different sense) by both Mao Zedong and Zhou Enlai.

It has been determined the role of the traditional component in the Chinese society value system during the 'period of reform and openness' and identifying the forms and degree of its influence on the formation of values and value orientations of modern Chinese society.

The forms and ways of using the ideological Confucianism potential in China at different stages of modernization processes during the period of 'reforms and openness' are discovered, as well as its impact in certain spheres of public, socio-economic, political and cultural life of China, including foreign policy.

It is shown that the education system reform carried out within the framework of general modernization of society - both higher (through state imperative regulation of all its parts - admission rules, educational process, programs etc.) and secondary, is aimed at forming national identity and assimilation of national value – namely Confucian system.

It is noted that the 'soft power' concept as a way to establish contacts in interpersonal communication and to gain the position of dominance in communication is deeply inherent in the Chinese mentality and ingrained in the Chinese cultural heritage. However, in the Chinese version, "Soft Power" has become an art of persuasion, the use of intangible cultural resources and political ideals to human mind impact in other countries. A notable feature of China's new foreign policy is that the country's leadership is seeking to increase China's international influence primarily by increasing the Chinese culture influence and promoting China's cultural products and historical and cultural heritage on the world market.

The effectiveness of the appeal to the national historical and cultural heritage for the effectiveness of China modernization model has been proved. It is shown that the policy of the Chinese state in the field of culture at the time of 'reforms and openness' is designed not only to radically change the former contempt for culture, but also, reviving it, to fully use its powerful value potential for humanization and harmonization of the world, and as a derivative – for its specific Chineseization. The global aim of the actual value-worldview "conquest" of the world requires a strong value-ideological "weapon" – Confucianism.

Key words: China, modernization, the period of "reforms and opening", Confucianism, value system, cultural expansion, export of education, "soft power".

ЗМІСТ

ВСТУП.....	14
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	22
1.1. Історіографія проблеми	22
1.2. Джерельна база дослідження.....	46
1.3. Методологія дослідження в контексті міждисциплінарного підходу.....	59
РОЗДІЛ II. ДЕРЖАВОТВОРЧІ ПРОЦЕСИ В КНР У ПЕРІОД «РЕФОРМ І ВІДКРИТОСТІ»: ТРАДИЦІЇ ТА НОВАЦІЇ.....	73
2.1. Історичні трансформації традиційної ціннісної системи Китаю як передумова політики «реформ і відкритості».....	73
2.2. Конфуціанські принципи в практиці державного управління в період «реформ і відкритості».....	94
2.3. Політичні і соціальні-економічні експлікації модернізаційних процесів у Китаї періоду «реформ і відкритості».....	109
РОЗДІЛ III. КИТАЙСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ЧАСІВ «РЕФОРМ І ВІДКРИТОСТІ»: ВІД ТРАДИЦІОНАЛІЗМУ ДО СУЧАСНОСТІ.....	127
3.1. Політика збереження історико-культурних цінностей та її суспільні референції.....	127
3.2. Культурно-освітні новації періоду «реформ та відкритості».....	150
3.3. Вплив традиційних цінностей на зовнішню політику Китаю періоду «реформ і відкритості».....	170
ВИСНОВКИ.....	192
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	198

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Проблема модернізації та соціально-економічного розвитку сучасного Китаю в останні десятиліття, з моменту переходу керівництва країни до курсу «реформ і відкритості» у 1978 р., є об'єктом пильної уваги дослідників усього світу. Динамічний і системний соціально-економічний розвиток Китаю за цей час вивів країну з числа найвідсталіших у світові лідери, у тому числі у сфері сучасних наукових розробок. Неухильно стає все більш ваговою роль КНР на світовій арені. Поряд зі стрімким зміцненням економічних позицій Китаю спостерігається помітне посилення КНР і в глобальній політиці. Сучасний Китай прагне заявити про себе як новий центр «м'якої сили», створення якої є частиною цілеспрямованої довгострокової політики держави.

Безпрецедентний ривок, здійснений цією державою за чотири десятиліття, очевидні успіхи Китаю на шляху модернізації усіх сфер суспільного життя, а також амбітні плани досягнення світового духовно-культурного лідерства, що послідовно й результативно втілюються в життя, не можуть не привертати увагу до історичного досвіду здійснення трансформаційних процесів у КНР. Ідуть активні пошуки виявлення чинників, що забезпечили успіх Китаю в його перетвореннях. Одним із таких чинників небезпідставно називають вдале використання багатой історико-культурної спадщини країни, зокрема й конфуціанства, яке для країн Східної Азії є своєрідним цивілізаційним кодом, що детермінує всі сторони соціального життя. Водночас саме поєднання цілеспрямованої державної політики розвитку сприятливого ринкового середовища та відродження й послідовного поширення культурно-історичних традицій було вирішальним чинником успішності перетворень у країні в період «реформ і відкритості».

Для України, яка теж володіє неабияким культурним потенціалом, укоріненим в її величезну історико-культурну спадщину, однак досі не продемонструвала світу вражаючих успіхів соціально-економічних перетворень, дослідження історичного досвіду успішної країни є надзвичайно важливим.

Актуальність дослідження підсилюється ще й тому, що попри велику кількість публікацій, присвячених «китайському диву», в науковій літературі практично відсутні роботи, спрямовані на виявлення ролі й місця конфуціанського складника в трансформаційних процесах у КНР у період «реформ і відкритості», які б ґрунтувалися на першоджерелах, мали комплексний характер та розкривали форми, методи й способи застосування історико-культурної спадщини Китаю для забезпечення успішності його модернізаційних перетворень.

Усе це зумовлює актуальність теми дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційну роботу виконано відповідно до напрямів наукових досліджень відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України» «Політичні проблеми міжнародної безпеки у сфері протидії розповсюдженню ядерної зброї (кінець ХХ – початок ХХІ століть)» (державний реєстраційний номер 0115U000757) та «Проблема історичної пам'яті у всесвітньо-історичному дискурсі (1945-2015 рр.)» (державний реєстраційний номер 0117U003117). Крім того, робота відображає один із головних напрямів науково-дослідної діяльності відділу теорії та методології всесвітньої історії ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України» – теорія всесвітньо-історичного процесу та історії міжнародних відносин.

Об'єкт дослідження – соціально-економічний, державно-політичний і культурний розвиток Китайської Народної Республіки у період ринкових перетворень.

Предмет дослідження – застосування конфуціанської історико-культурної спадщини в трансформаційних процесах у китайському суспільстві в період «реформ і відкритості».

Метою дослідження є виявлення на основі аналізу джерел ролі конфуціанського складника у модернізаційних перетвореннях китайського суспільства в період «реформ і відкритості».

Для досягнення поставленої мети передбачено вирішення таких дослідницьких завдань:

- Проаналізувати та систематизувати джерельну базу дослідження, розглянути й оцінити стан наукової розробки проблеми в українській та закордонній історіографії;

- систематизувати джерельний комплекс з проблеми дослідження, охарактеризувати його основні групи;

- здійснити критичний огляд документів офіційного походження, охарактеризувати основні законодавчі акти та нормативні документи;

- показати вплив традиційного конфуціанського складника на модернізаційні процеси в КНР у період «реформ і відкритості»;

- дослідити еволюцію конфуціанських канонів у період «реформ і відкритості» та їх адаптацію до державотворчих процесів і потреб китайського суспільства;

- виявити форми і способи застосування керівництвом КНР конфуціанського складника у державотворчих процесах у КНР у період «реформ і відкритості», зокрема, у практиці державного управління, політичній та соціально-економічній сферах, культурній і освітній політиках та на зовнішньополітичному напрямі;

- довести значущість автентичного історичного минулого Китаю для ефективності здійснення модернізаційних процесів у державі та суспільстві.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з 1978 р. по 2013 р. – від початку періоду «реформ і відкритості» до початку широкомасштабної реалізації сформульованої Китаєм мети перетворення її на глобальну культурну державу. Період збігається з перебуванням на чолі країни неформального керівника держави Ден Сяопіна (1981 – 1989) та його офіційних наступників – Цзян Цземіня (1989 – 2004) та Ху Цзіньтао (2004 – 2012).

Нижньою межею визначено грудень 1978 р. – коли на третьому пленумі ЦК КПК 11-го скликання було офіційно оголошено початок у країні реформ як складової частини модернізаційного процесу.

Верхня хронологічна межа визначена завершенням у 2013 р. формування курсу культурної експансії Китаю як модернізаційної домінанти його розвитку і переходу до його масштабної й планомірної реалізації, що почала здійснюватися з обранням чинного керівника Китаю Сі Цзіньпіна.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію Китайської Народної Республіки.

Методологічна основа роботи визначається поставленими завданнями й характеризується комплексним, міждисциплінарним підходом до висвітлення проблеми. Основні методи дослідження використовувались на ґрунті культурно-цивілізаційного підходу та в межах історико-культурологічного, соціо-культурологічного та порівняльно-історичного методів, які включають комплексний підхід до явищ, що вивчаються.

Основоположними під час дослідження проблеми стали загальнонаукові принципи історизму, детермінізму, системності, наукової об'єктивності та достовірності у висвітленні історичних подій. Основними структуроутворювальними принципами дослідження є використання загальнонаукових методів аналізу і синтезу, дедукції та індукції, узагальнення, поєднання історичного і логічного аналізів, методів емпіричних досліджень: аналіз документів, використання історико-порівняльного, проблемно-хронологічного та системного методів. Було використано і низку спеціально-історичних методів: джерелознавчої критики, проблемно-хронологічний, порівняльно-аналітичний, що забезпечило комплексне дослідження обраної теми.

Наукова новизна дослідження полягає у визначенні ролі традиційної ціннісної та історико-культурної конфуціанської компоненти у модернізаційних процесах у китайському суспільстві «періоду реформ і відкритості» та виявленні форм і ступеню їх впливу на державотворчі і суспільні процеси.

Уперше:

- комплексно й системно досліджено модернізаційні процеси в китайському суспільстві періоду «реформ і відкритості» з позицій виявлення в них місця традиційної ціннісної конфуціанської компоненти та доведено дієвість звернення до національної історико-культурної спадщини для ефективності моделі здійснення модернізаційних перетворень у КНР.

Уточнено:

- на підставі аналізу державних і партійних документів відповідного періоду послідовність поступових кроків керівництва Китаю в напрямі опертя трансформаційних процесів у країні на історико-культурний національний фундамент, роль якого відіграло конфуціанство, та встановлено їх загальну і галузеву періодизацію;

- концептуальні підходи до ідеологічних засад трансформаційних процесів у КНР періоду «реформ і відкритості»;

- чинники, що зумовили проникнення принципів положень конфуціанського вчення в партійну та державницьку риторику та цілеспрямоване перетворення його на один з найвагоміших факторів консолідації китайської нації.

Набули подальшого розвитку:

- концептуальні положення щодо поступового симбіозу конфуціанства з офіційним марксизмом і маоїзмом та переосмислення ролі культури як продуктивної сили суспільного розвитку;

- визначення еволюції поглядів китайського керівництва щодо важливості культурно-цивілізаційних цінностей для розбудови та розвитку країни;

- визначення способів та форм адаптації конфуціанських принципів, максимум та імперативів до потреб практики державного управління КНР у період реформ і відкритості.

Введено в науковий обіг значну низку нових джерел.

Практичне значення дисертаційної роботи полягає в тому, що отримані результати, обґрунтовані положення і висновки, а також актуалізація нових джерельних матеріалів можуть бути використані: 1) для подальшої розробки дослідниками проблеми; 2) для розробки лекційних курсів, написання монографічних праць з історії КНР, культурної політики КНР та її зовнішньої політики; 3) у процесі підготовки хрестоматій, довідників, навчально-методичних посібників для вищої та середньої шкіл.

Особистий внесок здобувача полягає в постановці, розробці та самостійному розв'язанні недостатньо висвітленої в науковій літературі проблеми, формулюванні

мети і завдань дослідження, перекладі й джерелознавчому аналізі документів з історії КНР. Узагальнюючі висновки, сформульовані в дисертаційній роботі, отримані здобувачем особисто.

Апробація основних положень та результатів дисертації здійснювалася під час обговорення змісту роботи на засіданнях відділу теорії та методології всесвітньої історії ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», під час виступу на 20 наукових заходах (міжнародних, всеукраїнських і галузевих конференціях, круглих столах, семінарах тощо), 19 з яких – міжнародні. Зокрема, на Міжнародній науковій конференції «Держави пострадянського простору в умовах формування багатополюсного світу: історичні уроки та перспективи» (Київ, ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 19 листопада 2015 р.), Міжнародному круглому столі «Культурна складова в проведенні політики реформ і відкритості 1978 – 2016 рр. в Китаї» (Київ, Інститут економіки та прогнозування НАН України, 25 березня 2016 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Підводні технології, 2016. Промислова та цивільна інженерія». Київ, МОН України, Київський національний університет будівництва і архітектури, Польська академія наук (представництво в Києві) тощо, 19-21 квітня 2016 р.), X Міжнародній науковій конференції «Китайська цивілізація: традиції та сучасність», Київ, Інститут сходознавства ім. Агатангела Кримського НАН України, 22 вересня 2016 р.), Міжнародній науковій конференції «Історичні та стратегічні імперативи модернізації провідних і транзитивних країн світу» (Київ, ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 20 жовтня 2016 р.), Міжнародному круглому столі: «Українсько-китайські відносини в рамках концепції «Один пояс – один шлях: історія, реальність і перспективи» (Київ, Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Академія суспільних наук Китаю. 17 листопада 2016 р.), Міжнародній науковій конференції «Україна-Китай – 25 років співробітництва: Результати та перспективи. «Один пояс – один шлях» (Київ, НАН України, ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». Будинок вчених НАН України. 27 квітня 2017 р.), Українсько-китайському молодіжному форумі «Один пояс – один шлях: від Янцзи до Дніпра» (Київ, Міністерство молоді та спорту України, Посольство Китайської

Народної республіки в Україні. Український Дім у Києві, 29 квітня 2017 р.), XI Міжнародній науковій конференції «Китайська цивілізація: традиції та сучасність» (Київ, Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, 26 вересня 2017 р.), Міжнародному круглому столі: «Уроки Китаю для України у сфері освіти та науки» (Київ, Інститут економіки та прогнозування, сектор міжнародних валютно-фінансових відносин НАН України, інститут Конфуція Київського національного університету імені Тараса Шевченка (з китайської сторони), 17 листопада 2017 р.), Міжнародний круглий стіл «Розвиток співробітництва України із СОТ» (Київ, Інститут економіки та прогнозування, сектор міжнародних валютно-фінансових відносин НАН України, інститут Конфуція Київського національного університету імені Тараса Шевченка (з китайської сторони), 24 листопада 2017 р.), Дев'ятнадцятій науково – практичній конференції з індології «Реалії та таємниці шляхів нащадків імператора Ашоки» (Полтава, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, Полтавський художній музей, міський центр українсько-індійської дружби «Шанті». 16 грудня 2017 р.), Конференції молодих вчених «Актуальні проблеми історії і філософії у дослідженнях молодих учених» (Київ, ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, інститут історії України НАН України, 17 травня 2018 р.), Міжнародній науковій конференції «Теоретико-методологічні засади дослідження історичної пам'яті» (Київ, ДУ «Інститут всесвітньої історії» НАН України, 31 травня 2018 р.), Міжнародній науковій конференції «Проблеми розвитку фінансових інститутів ЄС» (Київ, Інститут економіки та прогнозування, сектор міжнародних валютно-фінансових відносин НАН України, інститут політичних та міжнародних відносин Університету Ланчжоу, КНР (з китайської сторони), 27 лютого 2019 р.), Міжнародній науковій конференції «Китай у «Нову епоху»: до 70-річчя утворення КНР» (Київ, ДУ «Інститут всесвітньої історії» НАН України, інститут Конфуція Київського національного лінгвістичного університету, 21 березня 2019 р.), Двадцять першій науково-практичній конференції з індології: «До 80-річчя з дня загибелі і 148-річчя з дня народження Павла Григоровича Ріттера» (Полтава, Посольство Республіки Індії

в Україні, Полтавський краєзнавчий музей, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, Полтавський міський центр українсько-індійської дружби «Шанті», 19 квітня 2019 р., XIII Міжнародній науковій конференції «Китайська цивілізація: традиції та сучасність: до 70-річчя утворення Китайської Народної Республіки» (Київ, Інститут сходознавства ім. А. Кримського НАН України та ін. за сприяння Посольства КНР в Україні, 19 вересня 2019 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «VIII Міждисциплінарні гуманітарні читання» (Національна академія наук України, Інститут історії України, Польський культурно-освітній центр та ін., 21 листопада 2019 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Процеси конвергенції східноєвропейських країн з ЄС у рамках Східного партнерства (Процеси інтеграції України та ЄС)» (Київ, Національна академія наук України, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», Сектор міжнародних фінансових досліджень, Вільнюський університет (Литва), Каунаський гуманітарний факультет, Кавказький університет (Грузія), 21 грудня 2020 р. Апробація теми відбувалась у формі доповідей, повідомлень, дискусій, участі в роботі «круглих столів», окремих секцій та тематичних семінарів.

Публікації. Основні положення дисертації викладено в 1 розділі колективної монографії, 8 статтях у наукових фахових виданнях, 1 з яких надрукована в науковому фаховому виданні Данії, та збірниках наукових праць. Усього 19 публікацій.

Структура роботи підпорядкована меті та завданням дослідження і складається зі вступу, 3 розділів (9 підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури. Повний обсяг дисертації становить 240 сторінок, з них основного тексту – 198 сторінок. Список використаних джерел містить 460 найменувань, з них – 42 латиницею та 82 китайськими ієрогліфами.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Досліджуваний період «реформ і відкритості», що почався після смерті Мао Цзедуна (1976 р.), неможливо представити повно, не звертаючись, хоч би в загальних рисах, до його передісторії і її відображення в історіографії Китаю. «У сучасному Китаї, – констатує В.О. Кіктенко, – відбувається відродження конфуціанства і традиційної культури, що виражається в обґрунтуванні необхідності розвитку «національної науки», (国学 , guóxué), популяризації класичних конфуціанських творів серед широких мас населення, використанні старих конфуціанських ідей в освітньому процесі та при розробці нових державних концепцій, що, за визначенням канадського політолога Даніеля А. Белла, є «перевідкриттям конфуціанства» [315, 131]. У зв'язку з цим здійснення цього дослідження потребувало залучення широкого кола монографічних праць, статей та інших робіт учених різних країн в області власне історії, а також філософії, культурології, релігієзнавства, особливо в галузі досліджень конфуціанства, та інших суміжних областей, присвячених історії Китаю зі стародавніх часів і до наших днів.

Загалом початок розвитку синології як окремого напрямку датують кінцем XVI ст. і пов'язують з місіонерською діяльністю у цій країні європейців, переважно італійських монахів-єзуїтів. Першою працею в царині синології була видрукувана 1615 р. робота (щоденники) під назвою «De Christiana expeditione apud Sinas» («Про християнські експедиції в Китай»), авторство якої належало одному з таких проповідників – Матео Річі, який до того провів у Китаї майже 30 років. У середині XVII ст. з такою ж місією разом з групою єзуїтів до Китаю прибув наш співвітчизник, уродженець Львову, Михайло Боїм. Результатом його тривалого перебування при дворі імператора Чжу Юлана – останнього представника династії Мін були 25 друкованих праць з ботаніки (опублікував альбом «Flora Sinensis» – «Флора Китаю»), зоології, медицини та численних етнографічних замальовок, а

також переклади конфуціанських текстів і написання катехизму китайською. Таким чином, можна вважати, що традиції синології зародилися в Україні від самого початку її виникнення.

Однак, як показано в ґрунтовних працях В.О. Кіктенка та В.В. Седнева, подальшому розвитку українського китаєзнавства перешкоджало саме перебування України спочатку в складі Російської імперії, а за тим і в складі СРСР, за якого роботи українських учених фактично, по-перше, не були спрямовані на виявлення власне українсько-китайських зв'язків і впливів, а по друге, «поглиналися» масивом синологічних праць імперських, а згодом радянських науковців. «За часів перебування України у складі Російської імперії (а пізніше СРСР) культурна спадщина нашого народу, його історія та досягнення маркувалися як «русское» або «российское». Те ж саме відбувалося і з дослідниками Китаю – російські та радянські вчені використовували надбання українських китаєзнавців як складової частини російської науки без спеціального вивчення цієї спадщини і тим більше визначення феномену українського китаєзнавства [315, 8-9]. Лише окремим постатям, що працювали в цій царині і належали до вітчизняної науки, вдалося зберегти свій виразний слід в історії розвитку української синології. До них належить М. Адоратський, який у 1880 рр. у своєму видатному дослідженні історії Російської духовної місії в Пекіні навіть виокремлює особливий «малоросійський напрям» у синологічній науці, згадки про який, утім, як і його спеціальна характеристика, в подальшому не зустрічаються. І лише зі здобуттям Україною незалежності українська синологія отримала потужний імпульс свого розвитку.

Відтак українське китаєзнавство, попри давність його започаткування, – порівняно молода галузь науки. Проте на сьогодні існує досить велика кількість публікацій, присвячених дослідженню історії Китаю. Методологічні засади вітчизняного та світового китаєзнавства та історія його розвитку чи не найактивніше в країні досліджуються В.О. Кіктенком. У його монографії «Історико-філософська концепція Джозефа Нідема: китайська наука і цивілізація» крізь призму дослідження китайської науки і цивілізації англійським вченим Джозефом Нідемом (1900 - 1995) фактично сформовано авторську концепцію значення виниклого ще в період

феодалної роздробленості соціального прошарку жу, що практикував ідеологічні прийоми управління державою [156, 108].

Хоча загальна історія китайської цивілізації представлена в українській науковій літературі, на жаль, в основному у вигляді підручників та навчальних посібників, однак окремі історичні періоди в її розвитку отримали глибоке дослідження. До праць такого гатунку належать роботи В. І. Гамяніна (трансформаційні процеси в Китаї в першій половині ХХ ст.), С. О. Козловського (історія й культура середньовічного Китаю), С. О. Кошового (історія й культура стародавнього Китаю), П. П. Рибальченка (історія становлення та розвитку релігійно-філософських учень Китаю), М. О. Лещенка (історія КНР). Є чимала кількість праць, в яких розглянуто низку різних аспектів розвитку цієї країни в минулому і в нинішньому. Це, зокрема, історія економічного розвитку Китаю та його соціально-політичні трансформації наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. (В. Ю. Голод, А. В. Гончарук, Н. Д. Городня, С. А. Кошовий, О. М. Олійник, О. М. Цапко), боротьба з корупцією в Китаї у 2012-2014 рр. (О. А. Коваль), інноваційний розвиток Китаю (О. В. Хоменко), історія розвитку китайської культури (В. Хілінич), літератури й драматургії (А. О. Акімова, Н. С. Ісаєва, Н. А. Кірносорова, Я. В. Шекера, В. Б. Урусов). Дослідження міжнародних зв'язків Китаю в історичному контексті здійснюють В. В. Величко, А. З. Гончарук, І. А. Кіпцар, Р. В. Ленівський, В. В. Седнев, В. Б. Урусов (усі – українсько-китайські відносини), І. Г. Вишневецька-Черкас, Н. Д. Городня, В. В. Седнев, М. А. Таран (американсько-китайські відносини), М. Смотрицька (російсько-китайські відносини), С. В. Капранов (японсько-китайські відносини та крос-культурні впливи), В. А. Мусійчук (китайсько-в'єтнамські взаємовпливи), С. О. Нікіщенко (відносини з Японією, Кореєю та В'єтнамом). Дослідження співвідношення традиційних етичних норм та освіченості в Китаї здійснюються в працях М. Л. Титаренка, В. Я. Сідіхменова, М. Т. Федоренка.

Низка радянських і сучасних науковців окрему увагу приділили вкрай важливому в контексті цього дослідження питанню – конфуціанському впливу в історії Китаю на різних етапах його історичного розвитку. Серед них – один з

найавторитетніших фахівців з вивчення конфуціанської спадщини Китаю Л. С. Переломов, роботи якого донедавна вважалися чи не класичними в цьому питанні і лише у 2000 рр. були поставлені під сумнів А. І. Кобзєвим. Л. С. Переломов був першим, хто докладно висвітлив механізм функціонування історичної свідомості в Китаї, перетворення історії країни на стійкий елемент політичної традиції та інструмент вирішення поточних політичних завдань від давнини до середини ХХ ст. Досліджував він і проблему зародження й формування взаємозв'язку політики й історії в Китаї, а також дав ґрунтовний аналіз особливостей дії такого взаємозв'язку в роки «культурної революції» (1966-1976 рр.).

За Л. С. Переломовим, глибинну суть основоположного конфуціанського судження «правитель має бути правителем», яке тривалий історичний час було дороговказом для китайської влади, можна зрозуміти тільки в поєднанні з концепцією «впорядкування імен», адже вони комплексно відбивають головну думку Конфуція щодо сутності «істинного правління». Більшість сучасних китайських дослідників, як правило, так і розглядають їх. «Світ поганий тому, що речі в ньому зрадили своїм іменам, якщо їх повернути до стану відповідності іменам, то світ знову буде впорядкований і правильний» [179, 59], а отже соціально виправдана і належна поведінка особи має цілком впливати з її конкретної соціальної ролі, функції та мінімізації всього одноосібного й суб'єктивного, – так роз'яснює одну з провідних ідей конфуціанства, що і ввійшла в історію під назвою концепції «виправлення імен», Т.О. Метельова.

Широко використовуються в дослідженні й наукові здобутки іншого російського китаєзнавця О. С. Мартинова [176; 338], роботи якого присвячені передусім дослідженню раннього конфуціанства. Автор висновує, що для конфуціанців основоположною була проблема створення суспільства, де б людина могла жити гідно. Послідовники конфуціанства завжди притримувалися тієї позиції, що «для цієї мети необхідно пізнавальну громадську діяльність перетворити передусім на «пізнання людей» (чжи жень) і охопити суспільство процесом самовдосконалення (сю шен). Ми ж поки що перебуваємо на нижчій стадії розвитку, ніж старокитайське суспільство «осьового часу», оскільки абсолютно

необґрунтовано продовжуємо вважати, що рішення економічних проблем автоматично вирішить і усе інше» [176, 163].

Значно ширшими тематично й кількісно, ніж вітчизняні, є зарубіжні дослідження, присвячені конкретним аспектам економічних та соціально-політичних перетворень у пореформеному Китаї. Серед світових учених, чії роботи присвячено аналізу соціально-політичних процесів у Китаї загалом та в тому числі – сучасному, й впливу на них конфуціанства, варто відзначити В. Т. Барі, Дж. Бертрона, Д. Борга, Д. Бодде, М. Гант, С. Гантінгтона, В. Еберхарда, У. Коена, Дж. Р. Левенсона, С. Левіна, Е. Мей, Т. А. Метцгера, Х. Петерсена, М. Е. Такер, Х. С. Лі Томаса, Дж. Томсона, Ф. Фукуями, М. Хорнеманна, Б. Шварца.

Чималий внесок у дослідження періоду «реформ і відкритості» здійснили американські вчені А. Барнет, Е. Вогель, Г. Гардинг, Д. Льюїс, Р. Метцгер, Р. Майерс, Дж. К. Фербенк, О. Шрам, Ф. Шурман. Їх роботи нині є загально доступними і, на наш погляд, значною мірою базовими для з'ясування історико-культурних цінностей китайського суспільства в період «реформ і відкритості».

Важливими для нашого дослідження є й праці російських учених, які можна поділити на чотири групи. До першої належать цікаві, корисні і різноманітні за підходами й оцінками роботи, в яких розглянуто вплив конфуціанства на історичний розвиток Китаю. Серед них варто виділити праці В.В. Малявіна, Л.Є. Померанцева, В. П. Рубіна, Є. П. Сініцина, Г. О. Ткаченка, Є. О. Торчинова, М. Т. Федоренка, О. Л. Фішман, Ю. К. Шуцького. До другої – ті, в яких розглядаються конкретні процеси суспільних трансформацій у Китаї в досліджуваній нами період, однак вони не торкаються проблем впливу конфуціанства на ці процеси. Це, зокрема, роботи О.А. Бокщанина, Л. С. Васильєва, П. П. Владімірова, Р. Б. Вяткіна, В. Г. Гельбраса, О. М. Желоховцева, Л. І. Кондрашової, М. Є. Кравцової, В. В. Малявіна, А. В. Меліксетова, І. М. Наумова, Е. П. Пивоварової, В. Я. Портякова, В. М. Хачатуряна. До цієї ж групи слід віднести праці істориків Б. Г. Дороніна, В. П. Ілюшечкіна, З. Г. Лапіной, С.Д. Маркової, В. М. Нікіфорова, К. Б. Поршневої, Н. П. Свістуніної, Л. М. Тітаренко, С. Л. Тихвінського, присвячені

рокам, що передували переходу від маоїстської форми правління до нового етапу та торкаються початку періоду «реформ і відкритості» (1976-1981 рр.).

Третю групу складають особливо цінні для нашого дослідження праці, в яких тією чи іншою мірою увагу приділено впливу конфуціанства на соціально-політичні й економічні трансформації в Китаї в період «реформ і відкритості». Це праці В. М. Алексєєва, А. В. Аллаберт, С. Р. Белоусова, Ф. С. Бикова, В. Г. Бурова, Л. С. Васільєва, Л. І. Головачова, А. П. Девятова, А. І. Кобзева, І. В. Панаріна, Л. С. Переломова, І. І. Семененко, Л. П. Делюсіна.

Нарешті окремо слід згрупувати праці, в кожній з яких відображено вплив конфуціанства на певну ділянку суспільного життя Китаю періоду «реформ і відкритості». Вони й складають четверту групу. Це праці Я. М. Бергера, Л. М. Борох, Ю. М. Галеновича, Н. М. Котельнікової, О. В. Ломанова, А. Є. Лукьянова, К. П. Островської, В. Онищенко, Е. П. Пивоварової, В. Ф. Феоктістова.

Разом з тим роботи, спеціально присвячені впливу ідеологічних засад функціонування китайської держави й суспільства, зокрема конфуціанства, на економічні перетворення і вирішення соціальних проблем у Китаї досліджуваного нами періоду у пострадянському науковому просторі практично відсутні. Водночас у самому Китаї наукові дослідження з широкого кола проблем і різних аспектів розвитку країни в досліджуваній період «реформ і відкритості» широко присутні. Це – праці таких авторів, як Дай Юаньчєнь, Жунь Веньцзо, Лю Данянь, Лю Дунчао, Сунь Єфань, Тун Далінь, Фань Ган, Фен Ланьжуй, Хонг Янг Лі, Хуан Да, Цзи Баочен, Цянь Веньюань, Чєнь Лай, Чжан Тао, Чєн Дунлінь, Чжан Цичжи, Чжан Чжоюань, Чжоу Шулянь, Шєнь Сянпін, Ян Пєйсінь та багато інших.

Чимало китайських науковців зверталися й звертаються до досліджень ролі конфуціанського складника в суспільно-політичних, соціально-економічних та культурних процесах як в історії Китаю взагалі (Го Ціюн, Моу Цзунсань, Мяо Жуньтянь, Сун Лілін, Фан Дунмей, Фен Юлань, Хоу Вайлу, Цзи Баочен, Чжан Дейнянь, Чжан Цзюньлі, Ян Сяньцзюй, Ян Чаомін), так і безпосередньо в період «реформ і відкритості». У річищі останнього напряму плідно працюють Ван Мен, Ван Цзюньжєнь, Вєй Чжєнтун, Гєн Хайтянь, Ду Вєймін, Лінь Гєсюн, Лу Ган, Лі

Цзехоу, Лі Цзюньчжу, Лю Дунчао, Ля Шумін, Лян Сяошен, Ма Лічен, Ні Вейюнь, Се Сяодун, Сюй Фугунь, Сюн Шилі, Фан Келі, Ханг Йін, Хе Лін, Хе Цінлян, Хуан Цзіншен, Цзян Цін, Чень Лай, Чжан Тао, Чжан Яньцяо, Юй Інші, Янь Сюетун, Ян Тяньюй тощо. Роботи цих авторів послужили одним з вагомих теоретичних і фактографічних джерел для аналізу ролі й місця конфуціанської складової в історії Китаю в цілому і, зокрема, в досліджуваній період.

Можна також виокремити в самостійний напрям праці, що побачили світ у період з 1980 рр. до сьогодні, і торкаються питання впливу конфуціанства на формування зовнішньої політики Китаю в досліджуваній нами період. На цьому напрямі плідно працюють Ван Хунін, Го Сюетан, Го Цземінь, Гао Чжаньсян, Сан Хун, Сюй Фугунь, Фан Дунмей, Хе Лін, Чжан Цзи, Чжоу Гуйтянь, Юй Сіньтянь. Роботи цих авторів слугували для нас джерелом інформації в написанні відповідного розділу.

Безпосередньо періоду, що досліджується, торкаються роботи й українських учених В. В. Величка, Н. Д. Городньої, В. О. Кіктенка, О. О. Ковалю, В. В. Седнева, М. А. Тарана. Засади, принципи та особливості вияву конфуціанських принципів у суспільно-політичному житті Китаю, зокрема, в освітній сфері, розглядаються у роботах Р. М. Іщенко, Д. Ю. Манька, Н. М. Мирончук, В. О. Мумладзе, О. П. Шацької.

Слід, проте, відзначити, що вітчизняні роботи, присвячені конкретно тематиці конфуціанської складової в історії Китаю, як і дослідження, в яких аналізується специфіка розвитку цієї країни в період «реформ і відкритості» в 1978-2013 рр., практично відсутні. Ця обставина і визначило вибір досліджуваної проблеми. Водночас, у дослідженнях зарубіжних, у тому числі китайських науковців, присвячених аналізу перетворень у КНР у період «реформ і відкритості» бракує системного підходу до виявлення впливу саме конфуціанського складника в цих процесах.

До робіт вітчизняних науковців, що в контексті обраної проблеми являють собою особливий інтерес, можна віднести передусім праці М.О.Кіктенка: ««Політичне конфуціанство» Цзя Ціна як відмова від західної моделі розвитку»

[316], «Історичний дискурс у традиційному та сучасному Китаї» [314], «Від революції до модернізації: стратегія та ідеологія КНР періоду реформ» [313], «Порівняльний аналіз конфуціанства і демократії: спільне, відмінне та можливості взаємодії та ін.» [317]; М.А. Тарана «Відносини між США та КНР в епоху Ден Сяопіна: нова ідейно-теоретична й правова основа (1979-1990)» [379], «Комуністична Партія Китаю в державно-суспільній системі КНР у період «Реформ та відкритості»: спроби пристосування до нових суспільно-політичних реалій» [380]; В.В. Седнева «Ден Сяопін і проблема формування нової зовнішньополітичної доктрини КНР» [370], «Еволюція зовнішньої політики КНР (80-90 рр.)» [370], «Еволюція зовнішньополітичних концепцій КНР: від теорії «трьох світів» до теорії «багатополярного світу»» [371], «Тягар традицій і виклики глобалізації: зовнішня політика Китаю на зламі тисячоліть» [372], «Эволюция идейно-теоретических установок КПК и проблема перехода Китая к инновационной модели развития» [201].

В. О. Кіктенком чи не єдиним в українській синології досліджувалися питання історичних трансформацій конфуціанства та його впливу на суспільно-політичне життя Китаю, зокрема в його монографії «Історико-філософська концепція Джозефа Нідема: китайська наука і цивілізація» та чималій низці статей. Аналізуючи дослідження китайської науки і цивілізації Джозефом Нідемом як єдину систему і потужний напрям інтелектуального життя другої половини ХХ ст., автор доводить наявність підстав для виділення ним серед детермінант розвитку Китаю в період феодальної роздробленості соціального прошарку жу. Це прошарок, усю діяльність якого було підпорядковано вивченню й тлумаченню конфуціанського вчення та формуванню пропозицій до його застосування в процесах державотворення. В. О. Кіктенко відзначає, що представники цього шару пропонували ідеологічні прийоми управління державою [156, 108], водночас осердям і центром роздумів Конфуція є впорядкування громадського життя в межах бюрократичних для феодала структур шляхом повернення до зразків дій мудрих правителів старовини.

Попри те, що еволюція конфуціанства в найновітнішій історії Китаю знайшла в цих роботах своє відображення, роль конфуціанської складової саме в період

«реформ і відкритості» не отримала належної уваги і розглянута доволі фрагментарно: не здійснено комплексного аналізу історичних етапів застосування конфуціанського чинника в практичній політичній, соціально-економічній, культурній і зовнішньополітичній площині, не виділяються форми і способи його використання та впливу в окремих сферах громадського, соціально-політичного і культурного життя Китаю, не аналізується цей вплив і у сфері зовнішньополітичної діяльності.

У силу викладеного вище найбільша увага в роботі приділена зарубіжним науковим працям – монографіям зарубіжних китаєзнавців, зокрема англійських, французьких, американських учених і, найбільшою мірою, китайських.

Як уже було зазначено, до здобуття Україною незалежності українська синологія, хоч і мала власні особливості, розвивалася лише як не відокремлена частина російської, а потім радянської. А отже є доречним окреслити основні етапи й здобутки російсько-радянського періоду її розвитку, позначеного іменами таких видатних науковців як В.П. Васильєв (1818 – 1900 рр..) – організатор та перший керівник кафедри китайської мови на східному факультеті Санкт-Петербурзького імператорського університету, якому належать численні праці з історії, релігії, географії та літератури Китаю, частина з яких залишилася в рукописному варіанті. В історію світового китаєзнавства В. П. Васильєв увійшов насамперед як дослідник буддизму. Його головний твір з цієї теми – монографія «Буддизм, його догмати, історія та література, 1 ч. Загальний огляд» [132] побудована на китайських, монгольських та тибетських першоджерелах, була майже відразу ж опублікована німецькою та французькою мовами – в 1860 і 1863 рр. відповідно.

Великий внесок у розвиток синології здійснив і С. М. Георгіївський (1851 – 1893 рр.) – фахівець у галузі міфології та традиційної культури Китаю, автор видатних робіт «Перший період китайської історії. До імператора Цін-Ши-хуанді [145] (СПб., 1885), «Міфічні погляди та міфи китайців» [144] і «Принципи життя Китаю: культ предків, багатобожжя, філософія» [146]). Остання для нас є найважливішою, оскільки в ній розкривається загальнокультурне значення

конфуціанської канонічної та дидактичної літератури, вплив конфуціанського вчення на політичну культуру та законодавство імперського Китаю.

Радянське китаєзнавство протягом багатьох років очолював академік В. М. Алексєєв (1880 – 1951 рр.) – послідовник школи В. П. Васильєва. Його наукова спадщина включає в себе близько 260 робіт з історії культури Китаю: літературознавчі дослідження, порівняльні етюди з естетики, дослідження етнографічного та етнологічного характеру, критико-бібліографічні нариси, художні переклади поетичних та прозових пам'яток.

Учнями В. М. Алексєєва були Ю. К. Шуцький (1897 -1938 рр.) та О. О. Штукін (1904 – 1963 рр.). Останній, до речі, володів більш ніж 15 східними мовами і присвятив себе вивченню стародавніх китайських пам'яток. Виконаний ним переклад конфуціанської канонічної пам'ятки «І-цзін» («Книга змін», вперше видана у 1960 р.) визнаний одним з фундаментальних синологічних праць ХХ ст. О. О. Штукіну належить поетичний переклад ще однієї канонічної конфуціанської пам'ятки – «Канону поезії» («Шицзін»).

Китаєзнавчі роботи кінця ХІХ – початку ХХ ст. спираються на прийняті в той час загальнотеоретичні положення, багато з яких уже спростовані сучасною наукою [162, 27]. Тим не менш, вони зберігають свою наукову актуальність, по-перше, завдяки своїй міцності, насиченості фактографічним матеріалом. По-друге, в них міститься низка справді новаторських спостережень та суджень, незрідка таких, що випередили фундаментальну проблематику сучасної гуманітаристики. Так, зокрема, пише М. Кравцова, до сьогодні актуальними є роздуми академіка В. П. Васильєва з приводу питання автохтонності походження китайської цивілізації чи особливостей функціонування релігійних систем у традиційних азійських суспільствах [162, 28].

У 1930-1950 рр. гуманітарні дисципліни в Радянському Союзі, у тому числі й китаєзнавчі, потрапили до переліку ідеологічних дисциплін. У підсумку це призвело до зміни загальних напрямів досліджень та висунення на перший план питань вивчення повстанських рухів, історії КПК, простонародної (низової) культури. Тоді як духовні цінності імперського суспільства різко критикувалися як «пережитки феодального минулого».

Розквіт творчої активності в галузі дослідження історичної духовної спадщини Китаю припав на 1950 – 1970 рр. – на час «хрущовської відлиги» і подальший. Йдеться, в першу чергу, про роботи академіка М. Й. Конрада (1891 – 1970 рр.), Л. Д. Позднєвої (1908 – 1986 рр.), О. Л. Фішман (1919 – 1986 рр.), Л. З. Ейдліна (1910 – 1985 рр.).

До теперішнього часу світовим китаєзнавством не тільки накопичено багатющий фактичний матеріал, а й здійснено теоретичні розробки найважливіших аспектів китайської культури. Однак спроби створення зведених узагальнюючих праць з історії й історії культури Китаю, як і раніше, ускладнені, по-перше, дисциплінарною роз'єднаністю синологічних досліджень. По-друге, багато осьових проблем, що стосуються генези китайської цивілізації, її специфіки тощо, досі дискутуються в науці.

Слід зазначити, що західноєвропейські вчені минулого століття присвячували свої праці, як це прийнято і в історичній науці Китаю (наприклад, у Хоу Вайлу), проблемам розвитку китайського суспільства та його ідейної (філософсько-світоглядної, релігійної, культурологічної, наукової тощо) та інтелектуальної еволюції. Яскравими представниками цього напрямку можна назвати історика-китаєзнавця й філософа, професора Марселя Гране (1884 – 1940), послідовника й учня Еміля Дюркгайма й Едуарда Шаванна, який вперше застосував соціологічні методи до вивчення історії та культури Китаю. Він же був піонером широкого застосування етнологічної, соціологічної та критичної філологічної методик у вивченні історії Китаю. У нашій роботі ми спиралися на його монографії «Китайська думка» [147] та «Китайська цивілізація» [148].

Ще 1920 р. німецький синолог Отто Франке видав фундаментальне дослідження з історії конфуціанської догматики (*Studien zur Geschichte des konfuzianischen Dogmas und der chinesischen Staatsreligion*) [224]. У цій монографії розкрито принципові відмінності в підході до історичних фактів з боку науковців Китаю та Європи й показано консолідуючу роль історичного прикладу в духовному та політичному житті китайського суспільства. Китайська громада, за спостереженням О. Франке, за дві тисячі років існування так і не перетворилася на

націю, а цементували суспільство наявністю культурної спільності і конфуціанські етико-політичні принципи. Останнє положення, добре й розгорнуто аргументоване науковцем, є принципово важливим для нашого дослідження.

Голландський синолог Дайвендак Ян Юліус Лодовейк (1889-1954) присвятив своє дослідження (в рамках роботи над докторською дисертацією «Книга правителя області Шан» (1928)) легистському трактату «Шан цзюнь шу (IV ст. до н. е.) і перекладу цього тексту. Цей переклад у наш час був широко використаний у дисертації на ступінь кандидата історичних наук українського китаєзнавця С. О. Кошового [241] (2016) і також використаний у нашому дослідженні.

Теоретичні розробки американських учених на цьому напрямі також викликають величезний інтерес, вони стосуються і сучасної ситуації та розвитку Китаю часів «політики реформ та відкритості». Серед таких робіт слід згадати передусім праці Дерка Бодде (1909-2003), американського китаєзнавця, фахівця в галузі історії, філософії, права та культури Китаю (Пенсільванський університет), зокрема, його головну роботу «Китайська думка, суспільство і наука: інтелектуальні та соціальні основи науки й техніки в досучасному Китаї» (1991) [126].

Розвиваючи тези школи Вільяма Т. де Барії, інший відомий американський вчений китайського походження Ду Веймін підкреслює, що конфуціанська «самість» – громадська за своєю природою й діаметрально протилежна автономній та деструктивній західній «самості» і тому заслуговує всебічного раціонального розвитку. Разом з тим професор Каліфорнійського університету Томас А. Метцгер звернув увагу на те, що конфуціанська доктрина надто міцно пов'язана з авторитарними формами правління з акцентом на соціальній ієрархії. Конфуціанство, як доводить науковець, у будь-яку історичну добу ставило інтереси групи вище над інтересами особистості, віддавало пріоритет конформності над неортодоксальною творчою думкою, соціуму над індивідуумом. Незважаючи на відсутність у політико-філософському лексиконі китайців терміна, еквівалентного західному «ієрархія», сама ідея ієрархічності, безсумнівно, була однією з основних для конфуціанців, які завжди говорили про «вищих» та «нижчих» (шан-ся) [284]. Похідно слід зазначити, що практично протилежну позицію обстоює сучасний

дослідник цього питання, вітчизняний філософ О. О. Шморгун, який доволі аргументовано доводить наявність відмінності у впливах конфуціанства на соціальну дійсність у різні історичні часи і показує, що в певні періоди воно могло мати як реакційний (зі ствердженням принципу ієрархічності як єдино належного й можливого), так і прогресивний характер [215; 216; 217; 218].

Слід також згадати роботи німецького конфуцієзнавця О. Вегеля, спрямовані на виявлення зв'язку конфуціанства з повсякденною свідомістю – свідомістю й поведінкою «людини з вулиці» (284, 109) та праці швейцарських учених Р. Кірша та К. Макшейда, які переконливо довели, що навіть марксизм у Китаї є фактично «псевдонімом конфуціанства, вимушеного приховувати своє справжнє ім'я» [284, 110].

Не можна не згадати й науковців із суміжних секторів соціогуманітаристики, що в контексті розгляду своєї специфічної проблематики торкалися проблем впливу конфуціанства на історичний розвиток китайського суспільства. Так, у першій чверті минулого століття провідний на той час знавець китайської міфології та обрядової традиції, філософії та літератури Г. Джайлс (1845 -1935 рр.) був і піонером широкого застосування етнологічних, соціологічних та критичних філологічних методик у вивченні історії культури Китаю; шведський учений Б. Калгрєн (1889 – 1979 рр.) – творець історичної фонології китайської мови, перекладач та дослідник ряду засадничих оригінальних пам'яток, засновник шведської синологічної школи, спрямованої на вивчення широкого кола проблем духовної культури, політичної історії та ідеології Китаю; Е. Грем (1919 – 1990 рр.) – англійський синолог, який займався проблемами даоської та конфуціанської філософії, пов'язаними з теорією пізнання; Х. Х. Дабс (1892 – 1969 рр.) – англійський учений, фахівець в області китайської філософії та древньої історії Китаю; франко-німецький синолог Е. Балаш (1905 – 1962) – дослідник соціально-політичної історії та громадської думки Китаю).

З середини ХХ ст. триває активна діяльність зарубіжних китаєзнавців з перекладу джерел та створення комплексних, узагальнюючих видань з тим чи іншим аспектом історії та культури Китаю. Так, у першій половині 1950 рр. був здійснений

масштабний проект з видання багатотомної праці «Наука та цивілізація в Китаї» (Кембридж, 1954, т. 1-7), виконаний за ініціативою та під керівництвом англійського вченого Дж. Нідема.

Однак основною фактографічною базою нашого дослідження, як уже зазначалося, стали китайські джерела. Літописання завжди було важливою частиною духовного життя Китаю. Перша робота історіографічного змісту, датована рубежем II – I ст. до н.е., належить великому китайському історикові Симу Цяню – вихідцеві з сім'ї спадкових історіографів, чия робота під назвою «Шицзі» («Історичні записки») [102; 103] стала зразком, свого роду «дидактичною моделлю для історичних досліджень в Китаї» [103, 7].

Слід зазначити, що впродовж тривалого історичного періоду – з моменту виникнення в Китаї літописання (II – I ст. до н.е.) і значною мірою до сьогодні специфіка підходу китайських істориків до своїх завдань визначалася головним чином «замовленням влади», що дозволяє їх зарахувати швидше до когорти чиновників по відомству історії. Китайська історія у виконанні її державними і придворними чиновниками – це, передусім, – історія династій, яких на сьогодні налічується 24.

Описуючи події минулих епох, історіографи препарували історичний матеріал у потрібному для владної династії дусі [211]. Тому при зміні династій наступне покоління історіографів кожного разу приступало до переписування історії. Проте, таке переписування здійснювалося зовсім не волюнтарним чином, а відбувалося за суворого дотримання накопиченої століттями конфуціанської етики, дидактики, моралі тощо, метою яких було забезпечення легітимізації діючої влади: історія повинна підтверджувати, що небесну санкцію на управління Піднебесною може отримати той, хто має найвищу добродієність – так зване «дэ».

Історія у виконанні китайських історіографів виглядає збірником повчальних оповідань про діяння правителів. Історичні праці, канонічні книги («конфуціанський канон») упродовж сотень років були предметом гуманітарної освіти – традиційний Китай не знав іншого шляху набуття освіченості. Добре підготовлені «шеньши» апелювали до історії як до прецеденту – найбільш сильної аргументації в

політичних суперечках імперського Китаю. Слід пояснити, що шеньши – особлива верста населення в середньовічному Китаї, що складалася з учених, які мали ступені та права на зайняття державних посад і становили ядро панівного класу. Пізніше (XV – XVI ст.) ця назва поширилась на служиле дворянство. Більшість шеньши отримали вчені ступені шляхом складання іспитів і виступали в ролі носіїв конфуціанської моралі, хранителів ортодоксії, знавців класичних книг. У давнину їх характерною ознакою був широкий пояс, пізніше – широкий капелюх з гострим верхом.

У XIX – XX ст. реформатори й революціонери також звернулися до історії, до старовини в пошуках ідейного опертя своїм позиціям. Історія, таким чином, виступила провідним чинником легітимації і чинної влади, і її опонентів, як, до речі, і легітимації будь-чого уже існуючого і будь-якої новації, що в цілому характерно для суспільств закритого (за термінологією К. Поппера) типу [178, 236-240]. Як помічають автори матеріалів збірки «Історична наука в КНР» під редакцією Н. В. Вяткіна і Н. П. Свистунової (1981 р.) і з чим цілком можна погодитися, «Історична наука в КНР аж до XX ст. залишалася, по суті справи, феодальною, такою, що базувалася в основному на конфуціанських постулатах та ідеї непорушності імператорської влади» [138].

Ще однією специфічною особливістю китайської історіографії є те, що розгортається вона в бінарній системі координат: загальна для всіх країн Сходу, що розвиваються і вступили на шлях модернізації, проблема «Схід – Захід», у Китаї, на відміну від більшості країн Сходу, встала не в XVII – XIX ст., а набагато раніше, практично з початку китайської історіографії. Проблема «Схід – Захід» для Китаю спочатку і практично до сьогодні формулювалася як «Китай – іноземне». У давнину, у середні віки і в деякі періоди нової історії проблема формулювалася у вигляді «Китай – варвари». Причина цього цілком очевидна: упродовж тривалого історичного періоду Китай у своєму культурному розвитку усвідомлював своє положення як таке, що перебуває «на голову вище» за сусідів. У цьому контексті розвинулась і конфуціанська доктрина про етичну неповноцінність «варварів». Як писав у зв'язку з цим Мен-цзи – китайський філософ IV – III ст. до н.е.: «Я чув, що

ся (самоназва китайців – В.Ч.) змінювали варварів, але не чув ніколи про те, що самі ся могли змінитися під впливом варварів».

Наприкінці XIX – початку XX ст. у Китаї з'являються перші ознаки впливу західної історичної науки, що знайшло відображення, зокрема, в працях історичного характеру реформаторів і революційних демократів. Згідно з характеристикою цього періоду, наданого Р. В. Вяткіним, у 1920 рр., коли з одного боку посилюються зв'язки китайської інтелігенції із західною буржуазною наукою, а з іншого – починалося її знайомство з марксизмом, у китайській історіографії відбуваються процеси визрівання нових, часом суперечливих елементів і рис [138, 18]. У самому Китаї в той період намітилися шляхи злиття традиційної китайської думки з теоріями західних вчених. У цьому зв'язку широкого застосування набули ідеї американського вченого, філософа Джона Дьюї про те, що соціальна реконструкція – вдосконалення самого суспільства – умова вдосконалення досвіду, оскільки значна частка досвіду накопичується всередині суспільства.

Першими спробували по-новому розглядати деякі явища в історії Китаю Лян Цічао (1873-1929 рр.) і Ху Ши (1891-1962 рр.), але, будучи ідеалістами за своїми переконаннями, вони, за словами Лю Даняня, «не змогли зрозуміти хід історичного розвитку». Така характеристика, видається, має під собою цілком ідеологічний сенс, і з нею не можна погодитися, оскільки в роботах Лян Цічао і Ху Ши вперше китайська історія переосмислюється з урахуванням не канонічних для Китаю та не марксистських підходів. Лян Цічао – представник ліберальної політичної думки, філософ, літератор. Активно брав участь у розробці ідеології реформаторства в рамках розгорнутого Кан Ювеем та Тань Ситуном політичного руху. У 1898-1911 рр. його діяльність була зосереджена на пропаганді західних теорій лібералізму, спробах синтезу ідеї свободи Дж. Милля, Ж.-Ж. Руссо та І. Канта з еволюціонізмом Ч. Дарвіна та Г. Спенсера. Принципи еволюції він поширював на політичний устрій суспільства та на історичний процес, відмовляючись від традиційної в китайській думці теорії циклізму в громадському розвитку.

Наставником Ху Ши був відомий прагматик Джон Дьюї. У 1919 р. вийшла широко знана робота Ху Ши «Нарис історії китайської філософії», пізніше, в 1935 р.,

видано його «Коротку історію середньовічної китайської думки». Ху Ши був одним з ініціаторів «Руху 4 травня» 1919 р., сприяв утвердженню стандартів письмової розмовної мови, що знаменувало собою подолання класичної традиції та перехід до модернізації. Демонстрація негативного ставлення до не марксиста Ху Ши та закріплення такого ставлення в масовій свідомості мало для комуністичної влади важливе ідеологічне значення. Це знайшло відображення навіть у сфері театру та кіно. У цілій низці спектаклів та кінофільмів періоду «культурної революції» (1966-1976 рр.) негативні герої мали прізвище Ху. Такі активні зусилля з дискредитації історика й філософа, що здійснювалися державною ідеологічною машиною, красномовно свідчать про значний масштаб його особистості та ролі в історії китайської інтелектуальної традиції. У силу неоднозначності особи Ху Ши, як з'ясувалося вже після його смерті, надрукованих робіт філософа виявилось небагато. Після розбору архіву в 1998 р. була надрукована книга «Місія конфуціанства». Творчість Ху Ши знаменувала якісно новий етап розвитку китайської думки: він свідомо та цілеспрямовано тлумачив рідну історичну та філософську традиції у світлі запозичених із заходу філософських доктрин та понять.

Першим поширювачем марксистських ідей в історичній науці Китаю був Лі Дачжао (1888-1927), один з організаторів і керівників КПК. У його статті «Значення матеріалістичного погляду на історію для сучасної історичної науки» звучав заклик до «створення всесвітньої народної історії» на теоретичних основах історичного матеріалізму [60]. Він присвячував свої роботи проблемам марксизму, робітничого руху, був першим перекладам на китайську мову творів К. Маркса і Ф. Енгельса. Інтернаціоналізм став основою всієї його подальшої діяльності. У своїх роботах він висвітлював проблеми китайської історії, політичної та ідеологічної боротьби в Китаї з матеріалістичних позицій.

У 20-40 рр. ХХ ст. ученими Китаю було підготовлено і видано кілька династійних історій і велику кількість історичних матеріалів. У цей період з роботами зі спірних проблем стародавньої історії і філософії та джерелознавства виступали видатні учені Хе Бінсун, Цянь Сюаньтун, Фе Синян, Ло Геньцзе, Цянь Му та ін. Учені підійшли впритул до вивчення переказів, канонічних книг, стародавніх

філософських творів як джерел історичного знання, переглянули низку традиційних уявлень, що слугували підготовкою нового етапу в китайській історіографії. У цей період з'являються також праці з методології вивчення історії Китаю (роботи Лян Цічао, Цай Шансі, У Цзе) і перші зведені дослідження з історії Китаю: «Загальна історія Китаю» Чжоу Гучена, «Загальний нарис історії китайської держави» (Цянь Му та ін.).

Здійснені в цей період переклади робіт класиків марксизму китайською мовою зіграли чималу роль у поширенні і популяризації в Китаї марксистських підходів і позицій. Основи марксистських досліджень у таких двох великих областях, як історія та ідеологія стародавнього китайського суспільства були закладені Го Можо, Люй Чженює, Ду Госяном. Проте з'являються і власне наукові дослідження, в яких робляться спроби застосувати метод історичного матеріалізму до історії Китаю (наприклад, «Вивчення стародавнього суспільства Китаю» під редакцією Фань Веньланя).

Китайські історики першої половини ХХ ст., вивчаючи стародавню епоху, рівною мірою ставили перед собою завдання визначити, в який етап вступило сучасне китайське суспільство і, тим самим, розв'язати прогностичну проблему, давши відповідь на питання, куди і до чого Китай рухається. Що ж до проблем визначення часових рамок рабовласницького і феодального ладу в Китаї, Європі або інших регіонах світу, то в китайській науковій літературі переважав підхід, відповідно до якого ці питання після порівняння із загальними законами світової історії другорядні, хоча їх, звичайно, можна і слід вирішувати.

Проте, до певної міри проблема впливу конфуціанства на розвиток і функціонування китайського суспільства на кожному з етапів його історичного поступу в цей період своє знайшла відображення в роботах китайських істориків, присвячених стародавній історії Китаю. У 1934 р. в Китаї вийшла перша робота Хоу Вайлу, згодом одного з провідних істориків країни, у той час – ректора Північно-західного університету, у подальшому – заступника Другого інституту історії, «Стародавнє китайське суспільство і Лао-цзи». У цьому творі знайшов своє

відображення вплив марксизму. На творчій спадщині Хоу Вайлу слід зупинитися окремо, з огляду на його особливий внесок в розвиток історичної науки в Китаї.

Як і всі перші китайські історики-марксисты, Хоу Вайлу, передусім, зосередив свою увагу на розгляді і вивченні періодизації етапів історичного розвитку суспільства на основі матеріалів китайської давнини, викладеної в марксистських працях, і доводив існування рабовласницького суспільства в стародавньому Китаї, еволюцію рабовласницького ладу та інші етапи його розвитку. Розглядаючи історію Китаю виключно під кутом марксистських переконань, тобто фактично підганяючи історичну дійсність під формаційну схему, Хоу Вайлу, як і перші китайські історики-марксисты, дійшов тих же висновків, що й інші його сучасники-вчені: еволюція і розвиток Китаю у світовій історії відбувається за одними і тими ж об'єктивними законами, притаманними будь-яким іншим країнам – чи то західним, чи то східним [170; 352]. Головними напрямками досліджень Хоу Вайлу були історія стародавнього китайського суспільства і історія думки в Китаї. У ранні роки він займався перекладом «Капіталу» К. Маркса, а також робіт Ф. Енгельса, що згодом наклало свій відбиток на його творчість і виразилося, зокрема, в підвищеній увазі до ідеологічної і теоретичної сторін історичних досліджень. У своїх роботах Хоу Вайлу широко використовує теоретичні положення марксизму з метою аналізу конкретних питань історії, прискіпливо вникаючи в деталі і застосовуючи до них марксистську методологію. Його перу належать роботи зі стародавньої історії («Історія стародавнього китайського суспільства» і «Історія феодального суспільства в Китаї»), а також написані в співавторстві з Ду Госяном, Чжао Цзибіном і Цю Ханьшеном дослідження з історії духовного життя Китаю – «Загальна історія думки в Китаї» та спільно з Цю Ханьшеном і Чжан Цичжи – «Історія неоконфуціанства в епоху Сун і Мін». Близькі за змістом до вже названих є і його роботи «Історія ідеологічних вчень у Китаї в новий час» та «Обрані праці з історії». (Слід зауважити, що обсяг робіт ученого колосальний: він складає понад п'ять мільйонів ієрогліфів).

Особливість історичних досліджень Хоу Вайлу полягає в тому, що основним своїм завданням він визначає підведення теоретичної основи під уже сформовану типологізацію розвитку і приділяє теоретичним дослідженням велику увагу, що

проявляється в роботах кінця 30-40 рр. ХХ ст.: у статтях «Введення в історію суспільства», «Про історію античного суспільства в Китаї», «Звіти з приводу дискусії навколо радянської історії» та ін. Ці праці були присвячені проблемам дослідження основних законів розвитку суспільства, в першу чергу, стародавнього азійського суспільства і азійського способу виробництва та їх експлікацій в давній історії Китаю. Роботи Хоу Вайлу, завдяки їх самобутності і неординарності, сприяли зміцненню основ вчення про «закони історичного розвитку», теорії способу виробництва, уявлення про співвідношення розвитку продуктивних сил і виробничих стосунків, що становлять основний принцип історичного матеріалізму. Таким чином, поширення марксистських підходів до розгляду історичного розвитку сприяло перетворенню історичної науки в Китаї з династійних літописів на науку про суспільно-історичний розвиток.

Ще однією відмінною рисою історичних досліджень Хоу Вайлу є комплексність, прагнення цілісно і паралельно досліджувати питання економічної основи життя суспільства і громадської думки та їх взаємовпливу. Уже в найпершій історичній роботі «Стародавнє китайське суспільство і Лао-цзи» він звертає увагу на взаємозв'язок історії суспільства і історії думки. З 1944 по 1946 рр. виходять його роботи «Історія ідеологічних учень Стародавнього Китаю» і «Історія ідеологічних учень у Китаї в новий час». У 1946 р. виходить «Історія стародавнього китайського суспільства». Роботи з історії стародавнього китайського суспільства і історії думки продовжують друкуватись і в 1950 – 1970 рр.

Прикметним є критичний підхід Хоу Вайлу до марксистсько-ленінських догматів в їх сталінському варіанті. У «Введенні в історію суспільства» і у «Відповідях» автор не погоджується зі сталінським положенням, що міститься в «Короткому курсі ВКП (б)» про те, що «єдність продуктивних сил і виробничих стосунків» утворює спосіб виробництва матеріальних благ, і вважає, що воно не відповідає визначенню, даному в другому томі «Капіталу» К. Маркса у розділі «Функції продуктивного капіталу», який свідчить, що «хоч би які були суспільні форми виробництва, робітники і засоби виробництва завжди залишаються його чинниками. Спосіб, за якого здійснюється з'єднання особливих (історично

визначених) засобів виробництва і особливих (історично визначених) трудящих (продуктивних сил)», – ось єдине точне визначення способу виробництва» [170, 169]. Будучи послідовником Го Можо, Хоу Вайлу чітко визначає тематичну специфіку своїх робіт, помічаючи, що Го Можо розглядав свою книгу «Дослідження китайського суспільства» як продовження роботи Енгельса Ф. «Походження сім'ї, приватної власності і держави», «а я, вивчаючи стародавню історію, усю увагу зосередив на продовженні теоретичної роботи К. Маркса про азійський спосіб виробництва» [231, 37].

Заслуговує на увагу висунуте Хоу Вайлу на основі положення К. Маркса вчення про державну власність на феодальні землі, згідно з яким відсутність права приватної власності на землю «можна розглядати як ключ до розуміння усього Сходу» [231, 58]. У Китаї, починаючи з епохи Цінь (221 до н.е. — 206 до н.е.), монопольне право на землю імператора, який уособлював державу, було основою феодального централізму. Поміщицький клас володів лише «правом на володіння землею», тоді як селяни – правом користування землею. Таким чином, аргументація положення на користь того, що право власності феодального імператора на землю було формою державної власності [170, 170-171] внесла суттєву корекцією в поширене марксистське тлумачення правовідносин на Стародавньому Сході й стала істотним внеском в дослідження «азійського способу виробництва» і, відповідно, специфіки азійського історичного розвитку в рамках загальної формаційної концепції.

У «Передмові до історії науки і ідеології в стародавньому Китаї» Хоу Вайлу відзначає, що ця книга – рідна сестра «Історії стародавнього китайського суспільства», і підводить теоретичну базу під висунений їм раніше постулат, що реалізовується на практиці, про рівноправність історії суспільства і історії думки, які перебувають у тісному зв'язку і утворюють систему, а в основі вивчення історії думки в Китаї повинна лежати історія китайського суспільства. Згодом він неодноразово торкався цієї проблеми, підкреслюючи, що відколи він почав займатися історичними дослідженнями, він «завжди вважав однаково важливими як історію суспільства, так і історію думки» [231, 144]. На жаль, його задум написати

повну «Загальну історію думки в Китаї», включаючи в неї і «цілісне паралельне дослідження історії суспільства» [234, 172] залишився не реалізованим. Проте внесок Хоу Вайлу в розвиток історичної науки в Китаї залишається неперевершеним. Його роботи, разом з роботами Го Можо, Цянь Му та багатьох інших послужили теоретичною і методологічною основою цього дисертаційного дослідження.

Прихід до влади комуністів та утворення Китайської Народної Республіки в 1949 р., попри принципову відмову Комуністичної партії Китаю від конфуціанства і докорінної зміни ідеологічних орієнтирів, не здійснили істотного впливу на характер китайської історіографії – вона продовжувала залишатися офіційною державною (тобто, по суті, партійною) справою, ідеологічною зброєю в руках державно-партійного керівництва. Правління Мао Цзедуна (1949-1975 рр.), що позначилося посиленням тоталітарного складника в соціально-політичному житті країни, знайшло своє відображення у працях істориків. До найбільш значущих з них, як марксистських ортодоксальних, так і тих, чії позиції в історичній науці істотно відрізнялись від офіційних, за що вони піддавалися переслідуванням у часи «Культурної революції», належать Бай Шоуї, Бо Ян, Ван Мін-шен, Го Можо, Гу Цзеган, Ден Чжичен, Лі Жуй, Тан Бінчжен, Фань Веньлань, Хуа Ган, Хуан Сяньфань, Хуанфу Мі, Цзян Боцзань, Чжу Чаохоу, Чень Ханшен, Чжоу Ганьжун.

У розвиток історичної науки в Китаї в період правління Мао Цзедуна й в подальшому особливо вагомим є внесок широко відомого китайського історика Лю Даняня, який у період «Великої культурної революції» піддавався гонінням як «каппутист» – «прибічник капіталістичного шляху». Слід зазначити, що «каппутистом» свого часу був названий і Ден Сяопін. Починаючи з 1963 р. Мао Цзедун зі все зростаючою енергією боровся проти контрреволюції. А 25 березня 1976 р. в шанхайській газеті «Веньхуейбао» була опублікована стаття, в якій зарахованим до «каппутистів» був і Чжоу Еньлай – відомий дипломат і політичний діяч, перший глава Держради КНР з моменту її утворення в 1949 р. і до своєї смерті, нащадок в 33-му коліні засновника неоконфуціанства Чжоу Дуньї. Після смерті Мао Цзедуна Лю Данянь обійняв посаду директора Інституту нової історії Академії суспільних наук Китаю (у 1977 р.). У своїх роботах з історії Китаю 1960 рр.

«Проблеми нової історії Китаю» (1965), «Нариси нової історії Китаю» вчений акцентував увагу на проблемі розвитку історичної науки. У 1992 р. його книга «Обрані статті з проблем історичної науки» вийшла російською мовою [170, 207].

З падінням маоїстського режиму розпочався новий етап у розвитку історичної науки в Китаї. У досліджуваний період «реформ і відкритості» у КНР опубліковані фундаментальні дослідження Чжан Менлуня «Історія китайської історичної науки» (1983), Їнь Да «Історія розвитку історичної науки у Китаї» (1985), Чен Гуанчуня «Збірка статей з історії китайської історичної науки» (1984), Цан Сюеляна і Вей Деляна «Коротка історія історичної науки Давнього Китаю» (1983), Гао Кана «Нариси історії історичної науки давнього Китаю» (1985), Лю Цзе «Нариси історії китайської історичної науки» (1982), Цан Сюеляна. Лі Цзун'юя, Чень Чжихуа, Го Чуньшеня, Лі Сина, Лу Чжичао, Ван Чженцю чжубяня, Сін Гуанчена та інших.

Окремої уваги заслуговують і китаєзнавчі роботи російських учених, що вийшли друком у перші десятиліття нинішнього століття. Так, автори «Історії Китаю» (2004 р.) під редакцією А. В. Меліксетова значну увагу приділяють і опису, і аналізу традиційних громадських інститутів, специфіці економічного ладу Китаю в зазначений період. Розгляд особливостей політичних процесів у країнах регіону і, зокрема, в Китаї, закономірності його економічної еволюції та історії розвитку суспільної думки в цей період здійснено в колективній монографії, що вийшла 2010 р. і авторство якої належить знаним ученим-синологам О. А. Бокщанину, О. Е. Непомніну, Т. В. Степугіну: «История Китая. Древность, средневековье, новое время». Монографію засновано на оригінальних історичних і спеціальних дослідженнях російських, китайських і західних вчених.

Л. С. Переломову належить гіпотеза, на підтвердження якої ним написано роботи в останні десятиліття і яку до певної міри поділяємо ми, що під офіційно проголошеним курсом «побудови соціалізму з китайською специфікою» відбувається «будівництво конфуціанського ринкового соціалізму». Зокрема в книзі «Конфуціанство та сучасний стратегічний курс КНР» [189], виданій 2007 р., проаналізовано процес кардинальної зміни державного курсу Китаю та звернення в його ідеологічній доктрині до конфуціанської спадщини як ефективного

традиційного духовного фактора, здатного вивести Китай у XXI ст. на рівень могутніх цивілізованих держав світу.

Цей напрям розвивався автором і в подальшому: у 2009 р. світ побачила книга «Конфуцій і конфуціанство від давнини до сучасності (V ст. до н.е. – XXI ст.)» [208], де конфуціанство розглядається як основа китайської цивілізації впродовж усієї історії країни, аналізується його вплив на формування духовних цінностей народу і його політичної культури. Водночас, приділяючи колосальну увагу впливу конфуціанства на історичний розвиток Китаю, Л. С. Переломов не здійснює аналізу форм і способів відродження засадничих принципів і цінностей конфуціанства саме в добу «реформ і відкритості», їх безпосереднього і цілеспрямованого «вмонтовування» в політичну, економічну й соціокультурну політику держави та свідомій реактуалізації їх у широкому громадському житті.

Здійснений огляд української синології, наукових праць світових (західних, російських, китайських) учених у галузі китаєзнавства та наукових праць останніх десятиліть, присвячених нашій тематиці чи дотичних до неї, дозволяють зробити висновок, що з огляду на специфіку обраної тематики ці роботи можна поділити на кілька тематичних груп. До першої належать ті, що присвячені історії Китаю чи її окремим періодам. До другої – роботи, в яких висвітлюються суть та особливості конфуціанства та його вплив на історичний розвиток Китаю. Третю групу складають роботи з різних аспектів соціально-економічного, суспільно-політичного, культурного тощо життя Китаю в досліджуваний нами період (1976-2013 рр.). Нарешті четверту, найважливішу для цілей нашого дослідження групу утворюють праці, присвячені аналізу впливу конфуціанства на окремі ділянки суспільного життя в КНР періоду «реформ і відкритості».

Однак, підсумовуючи, слід відзначити, що попри те, що еволюція конфуціанства в найновітнішій історії Китаю знайшла в роботах сучасних синологів світу й України своє відображення, однак значення і роль конфуціанської складової саме в період «реформ і відкритості» не отримало належної уваги і розглянуто доволі фрагментарно, особливо в українському китаєзнавстві: не здійснено комплексного аналізу історичних етапів застосування конфуціанського чинника в

практичній політичній, соціально-економічній, культурній і зовнішньополітичній площині, не виділяються форми і способи його використання та впливу в окремих сферах громадського, соціально-політичного і культурного життя Китаю, не аналізується цей вплив і у сфері зовнішньополітичної діяльності.

1.2. Джерельна база дослідження

Рішення поставлених завдань дисертаційного дослідження стало можливим завдяки вивченню широкого кола першоджерел, серед яких директивні документи державних і партійних органів, нормативні акти, офіційні доповіді, виступи та інтерв'ю провідних китайських політичних діячів з різних аспектів внутрішньої й зовнішньої політики КНР, тогочасні публікації у ЗМІ Китаю та інших країн, а також матеріали, що стосувалися проблеми впливу конфуціанства на соціально-політичне життя Китаю, розташовані на Інтернет-джерелах – сайтах офіційних відомств, профільних служб і міжнародних організацій та інститутів з дослідження конфуціанства. Окрему групу досліджуваних першоджерел, що в зіставленні уміщених там сентенцій з їх використанням керівництвом Китаю в період «реформ і відкритості» дозволили реконструювати процес історичного розвитку ціннісно-світоглядного змісту конфуціанського вчення, склали самі оригінальні конфуціанські тексти та їх переклади.

А отже, здійснена і представлена нижче класифікація джерельної бази логічно впливає зі специфіки її складників. Однак окремо слід сказати про певні проблеми, що виникали з доступом до офіційних документів КНР, що містили статистичну інформацію. Статистика, що характеризує економічний розвиток Китаю, особливо на перших етапах досліджуваного періоду, досі є доволі закритою, а оприлюднені цифри – не завжди зіставними з цифрами з інших, теж офіційних, джерел. Тому, характеризуючи економічний розвиток Китаю в зазначений період за окремими галузями, ми змушені були використовувати також неофіційні дані з іноземних джерел та дослідницьких праць або ж і користуватися даними з Інтернет-ресурсів.

Перша група джерел включає основоположні директивні документи періоду «реформ та відкритості» – законодавчі й відомчі нормативні акти:

Конституцію Китайської Народної Республіки, закони, ухвалені парламентом країни в період «реформ і відкритості», Статут КПК у різних його редакціях (який у своєму складі містить і програму партії), постанови ЦК КПК, укази президента КНР. До цієї ж групи слід віднести й матеріали з'їздів Комуністичної партії Китаю, пленумів ЦК КПК, сесій Всекитайських зборів народних представників (Національного народного конгресу – парламенту, вищого законодавчого органу держави), річні й п'ятирічні звіти та статистичні бюлетені державних органів, що містять статистичні дані й дозволяють відстежити реальну динаміку тих чи тих процесів у їх кількісному вимірі.

Рішення державних і партійних органів відповідного періоду становлять найважливіше джерело для здійснення дослідження, оскільки в умовах Китаю, де позиція партійного керівництва країною досі грає провідну роль у суспільно-політичному житті країни, саме вони задають загальний вектор розвитку держави, слугують дороговказом у формуванні стратегічних напрямів трансформації тої чи тої ділянки суспільного життя й згодом отримують директивне й нормативне оформлення у вигляді загальнодержавних законів і відомчих документів.

Матеріали партійних з'їздів КПК (з XI у 1977 р. по XVIII у 2012 р.), а значною мірою й Пленумів ЦК КПК і навіть робочих нарад Компартії Китаю дозволяють простежити розвиток теоретичного осмислення стратегічних завдань Китаю та їх практичних експлікацій в економічній, політичній, соціальній, культурній та зовнішньополітичній сферах. Так, зокрема, самий офіційний початок китайських реформ, що й знаменував собою точку відліку нової історичної епохи – «реформ та відкритості» було закладено й фактично проголошено на третьому пленумі ЦК КПК 11-го скликання у грудні 1978 р.. Пленум ухвалив важливі постанови з питань реформування економіки й економічного управління, проблем розвитку сільського господарства і поліпшення життя населення, схвалив і затвердив внесену Ден Сяопіном програму «реформ і відкритості» і увійшов в історію крани як доленосний. Саме на цьому пленумі Компартія Китаю оголосила про намір створити в Китаї «планову економіку, доповнену регулюванням ринку».

Однак основні моменти, що в подальшому характеризуватимуть курс на модернізацію країни, уже містилися в матеріалах робочої наради ЦК КПК, яка тривала з 10 листопада по 15 грудня 1978 р. [5], і де вперше було обговорено потребу реформування економічного, політичного, соціального й культурного життя суспільства.

У контексті аналізу соціально-економічного розвитку КНР у період «реформ і відкритості» надзвичайно важливими були рішення ЦК КПК 1979 р. [46], затверджені Держрадою КНР, щодо здійснення «спеціальної політики» у зовнішньоекономічній діяльності, завдяки яким було створено перші вільні економічні зони на території Китаю. Таке рішення було важливим кроком на шляху переходу до ринкових засад економічного розвитку і дозволило використати чималий фінансовий потенціал численної китайської діаспори та залучити істотні міжнародні інвестиції в економіку країни. Разом з тим цей же крок був першим вагомим кроком у розкритті економіки Китаю зокрема й країни в цілому до зовнішнього світу.

Матеріали й підсумкові документи засідання Політбюро ЦК КПК у серпні 1980 р. були значущими в сенсі аналізу політичних змін у країні і поступового розмежування державного й партійного життя, що, своєю чергою, дозволило вивільнити суспільні продуктивні сили й сприяло розгортанню ринкових реформ у країні. У виступі Ден Сяопіна на цьому засіданні з доповіддю «Реформи партійно-державної системи керівництва» було проаналізовано особливості чинної на той момент політичної системи, її негативи й причини, що їх породжують, визначено необхідність її реформування та сформульовано принципові засади таких змін. Усі ці положення ввійшли в резолютивні документи Політбюро ЦК КПК.

У документі «Протокол всенаціональної наради щодо роботи в селах», прийнятому ЦК КПК в січні 1982 р. [42] було остаточно підтверджено перехід на підрядну систему господарювання в сільському господарстві, а за два роки, в жовтні 1984 р., пленум ЦК КПК ухвалив постанову «Про реформу господарської системи» [38], в якій на основі аналізу підсумків перших років реформ було скориговано напрями трансформації державної промисловості, будівництва, торгівлі та

фінансової системи. Пленум визначив курс на створення багатоскладної соціально-економічної структури. Інструментом того було визначено поширення госпозрахунку і принципів максимальної самостійності на майже всі державні підприємства, за винятком оборонних. Важливою є ця постанова й у світоглядно-ідеологічному сенсі: в документі було наголошено на необхідності відмовитися від традиційного протиставлення планового господарства товарному і сформульовано нове, відмінне від марксистського бачення «соціалістичної економіки» – соціалістичне планове господарство повинно свідомо спиратися на закон вартості і застосовувати його, воно є плановим товарним господарством, заснованим на суспільній власності на засоби виробництва.

Для розуміння логіки розгортання процесу модернізації країни у сфері соціально-економічних відносин на шляхах номінального збереження панівної до того марксистської ідеології, а на ділі – її ревізії на засадах конфуціанства важливими були такі законодавчі акти як «Закон про патенти» (1980), «Закон про статистику» (1983), «Закон КНР про підприємства іноземного капіталу» (1986), закон «Про промислове підприємство загальнонародної власності» (1988 р.), які закріплювали належність державі всіх великих підприємств у базових галузях виробництва і водночас обмежували партійне втручання на підприємствах, надавши їм повноту відповідальності за виробничу і управлінську діяльність.

У контексті дослідження особливо значущим був аналіз матеріалів і документів, що стосувалися реформ освітньої та культурної сфер як таких, де застосування принципів конфуціанства було найбільш яскравим та наочним і які відображали поступове усвідомлення ролі культури як «м'якої сили» держави, що є потужною на шляху відродження нації, гармонізації внутрішньополітичного життя і, водночас, зовнішньополітичного посилення Китаю та ствердження його як однієї з найбільших світових потуг.

Першими системними, програмними документами у сфері науки й освіти були Постанови ЦК КПК «Про реформу системи освіти» (травень 1985 р.) [18], де підкреслено взаємозумовленість економічного розвитку країни і системи освіти, і «Про реформу наукової структури» [4], згодом конкретизовані в нормативних актах

– законах «Про обов'язкову освіту КНР» (1986 р.), в якому закріплено обов'язковість 9-річної освіти для кожного громадянина, а її фінансування держава повністю брала на себе. Нова редакція цього закону, що вповні враховувала ринкові умови, набула чинності з 1 липня 1993 р.

Важливим у сенсі виявлення практичного запровадження принципів конфуціанства в суспільне життя став закон «Про вчителя КНР» (1993 р.) [19], яким нормативно підвищено роль і статус шкільного вчителя: запроваджено складання іспитів на право працювати вчителем та отримання сертифіката вчителя, водночас регламентовано систему покарань учителів і позбавлення їх права займатися викладацькою діяльністю за професійні, корупційні та морально-етичні порушення. Не можна не згадати такі вкрай важливі документи, як закон «Про вищу освіту КНР» (набув чинності з 1 січня 1999 року) [28] та «Програма реформування і розвитку освіти» [33], ухвалена в серпні 1998 р. на четвертому засіданні постійної комісії Дев'ятих Всекитайських зборів народних представників, що включала в себе перетворення освітньої системи з виключно державної на державно-громадську. Програмою було скасовано систему повного державного забезпечення студентів ЗВО, натомість передбачено дієві заходи для стимулювання спонсорської допомоги та підтримки талановитих студентів з боку громадських організацій та суб'єктів господарювання.

Водночас закон «Про освіту» (1998 р.) законодавчо забезпечив втілення проголошеного курсу на реалізацію стратегії «Наука й освіта ведуть до розквіту держави». Затверджений Міністерством освіти КНР «План дій щодо сприяння освіті на XXI століття» (1998 р.) [35] передбачав зміну моделі розвитку суспільства, який деякий час здійснювався на ґрунті запозичених ідей, і заміні його автентичної моделлю суспільства, що йде власним шляхом. Фінансове ж забезпечення розвитку освіти й науки забезпечила нова редакція закону «Про обов'язкову освіту» від 2006 р., якою запроваджено відповідальність місцевих влад всіх рівнів (і персональну адміністративну й кримінальну відповідальність їх керівників та відповідальних осіб) за розвиток освіти у сфері їхнього підпорядкування.

Принциповими для всього розвитку країни були матеріали та рішення XVII з'їзду КПК (2007 р.) [13], що переорієнтували суспільний розвиток на підвищення цінності й значущості людини у ньому та розвиток культурної взаємодії Китаю з усім світом. Бачити в людині основу всіх основ, стимулювати всебічний розвиток людської особистості – так було окреслено подальший стратегічний напрям суспільного розвитку, який у подальшому втілювався в конкретні кроки, у тому числі й у напрямі перетворення історико-культурної спадщини Китаю на центральний чинник «м'якої сили» в його зовнішній політиці.

Матеріали та рішення XVIII з'їзду КПК (2012 р.) [14] підтвердили курс, за якого «освіта є наріжним каменем національного піднесення і соціального прогресу», і висунув вимогу «і надалі забезпечувати їй пріоритетний розвиток».

Дослідження процесів культурного відродження та модернізації, за якого сама культура – і в її сучасному вигляді як процесу виробництва культурного продукту, і в її історичному й ціннісно-світоглядному вимірах – була визнана і підтримана як найпотужніша продуктивна сила суспільного розвитку, не можливо було б без звернення до основоположних партійних документів і законодавчої бази КНР у цій сфері. Уже в грудні 1978 р. на третьому пленарному засіданні одинадцятої сесії ЦК КПК поряд із завданнями реформування економічної системи, політичної та соціальної сфер поставлене на порядок денний і відновлення культурного життя суспільств та, як перший крок до цього – підняття культурного рівня країни до стану, що мав місце до «культурної революції».

Важливими документами, що дозволили простежити трансформацію теоретичного осмислення культури та поступового відходу від її марксистського розуміння в бік конфуціанського, а на практиці відкрили можливості створення якісного і затребуваного не лише в Китаї, а й у світі культурного продукту і тим уможливили в подальшому ціннісно-світоглядну культурну експансію Китаю, були наступні. Це, зокрема, «Повідомлення про посилення управління ринками культури» (спільний документ Міністерства культури й Державної адміністрації промисловості та торгівлі, ухвалений у 1988 р.) [78], в якому офіційно було висунуто концепцію культурних ринків, резолюція ЦК КПК з низки важливих

питань зміцнення китайської духовної цивілізації, ухвалена на шостому пленарному засіданні чотирнадцятого Центрального комітету в 1996 р., що розвинула принципи реформування культурної системи, а також два знакових документа з реформування культурної системи: «Пропозиції П'ятої пленарної сесії ЦК КПК з формування національного економічного і соціального розвитку», затверджені в жовтні 2000 р., та урядові «Пропозиції до річного плану» від 11 жовтня того ж року [17]. У цих документах вперше на офіційному рівні висунуто концепцію «індустрії культури» та окреслено напрями вдосконалення політики її формування й розвитку.

У цьому ряду окреме місце обіймає рішення ЦК КПК «Про посилення будівництва правлячої партії» (2004 р.) [44], яким було висунуто концепцію «культурної продуктивності» і вперше з'явився вираз «розвиток культурно-продуктивних сил». Таким чином, культуру було визнано продуктивною силою суспільного розвитку і тим здійснено великий, принциповий і надзвичайно важливий крок у відході від марксистської ідеології. Культурний і морально-етичний розвиток суспільства й людини, цілком у згоді з засадничими принципами конфуціанства, було визнано базовим для усього суспільного життя як усередині країни, так і в міжнародних стосунках.

Разом з тим, структурний та інституціональний бік культурного поступу забезпечували виданий Центральним відділом пропаганди, Державною адміністрацією радіо, кіно і телебачення та Головним управлінням преси та публікацій і затверджений ЦК КПК ще 2001 р. документ під назвою «Кілька думок про поглиблення реформи преси, публікацій, радіо, кіно і телебачення» та низка нормативних актів (понад 200), що конкретизували і кодифікували уміщені там принципові думки. Серед них окреме місце посідали закони і положення «Про авторське право», «Про управління телерадіомовленням», «Про управління кіно», «Про видавниче управління», «Про управління аудіовізуальною продукцією», «Про управління друкарською діяльністю» та ін.

Важливими документами в контексті дослідження трансферу ідеології КНР від марксизму до конфуціанства були «Програма будівництва громадянської етики» [41], ухвалена ЦК КПК 2001 р. (у подальшому суголосна проблематика побудови

гармонійного суспільства була відбита і в рішеннях VI Пленуму ЦК КПК шістнадцятого скликання (жовтень 2006 р.), а особливо – рішення XVI з'їзду КПК 2002 р. [12]. У рішеннях з'їзду знайшли директивне відображення висловлені Цзян Цземінем знамениті ідеї «потрійного представництва», згідно з якими КПК повинна представляти й представляє «передові продуктивні сили, передову китайську культуру, корінні інтереси більшості» [69] і лише це уможливить велике відродження китайської нації. Ідеї «потрійного представництва» були включені до нової редакції Статуту партії.

У справі захисту, відродження, поширення й популяризації національної культурної спадщини Китаю у країні і за кордоном провідне місце посідає «План Національного Культурного Розвитку» як окрема складова частини плану виконання завдань «Одинадцятій П'ятирічці» (2006 – 2010 рр.) [36]. Цей документ, окресливши потужну низку конкретних кроків у цьому напрямі, дав початок насправді тектонічним процесам збереження багатющої історико-культурної спадщини країни й перетворення її на своєрідне джерело витворення не лише «китайських культурних брендів», що користуються попитом і знані у всьому світі, а й разом – на «знаряддя» досягнення стратегічної мети Китаю – формування китайського соціокультурного світу або ж ціннісно-світоглядної «китаїзації» світу.

Принциповими для розуміння матеріальної й духовної культури як основного багатства народу та її перетворення на рушійну силу гармонізації внутрішніх і зовнішніх відносин були матеріали XVII з'їзду КПК (2007 р.) [13], в яких підкреслено прихильність Китаю до зміцнення миру й стабільності й окреслено найважливіше завдання – підвищувати культурну «м'яку силу» держави задля створення «гармонійного суспільства» всередині Китаю і «гармонійного світу» за його межами, головним ресурсом чого мала стати традиційна китайська культура на основі конфуціанських цінностей.

Програмним документом для перетворення китайської культури на творчу силу суспільного поступу й «м'яку силу» в зовнішньополітичних відносинах були й рішення ЦК КПК «Про деякі важливі питання поглиблення реформи культурної системи, сприяння розвитку і процвітанню соціалістичної культури», ухвалені на VI

пленумі ЦК КПК сімнадцятого скликання у жовтні 2011 р. [43]. У документі прямо наголошено, що культура займає все більш важливе місце в суперництві між країнами, великі держави цілеспрямовано нарощують «м'яку силу» заради підвищення своєї міжнародної конкурентоспроможності і визначено нову безпрецедентну стратегічну мету розвитку – будівництво «могутньої культурної держави» («веньхуа цяньго»).

Вивчення матеріалів з'їздів створило можливість вибудови логічної послідовності поступових кроків керівництва Китаю в напрямі опертя трансформаційних і модернізаційних процесів у країні на потужний історико-культурний національний фундамент, роль якого і відіграло конфуціанство.

Так, у матеріалах XIII з'їзду КПК 1987 р. широко представлено обговорення конфуціанського концепту «сяокан», вперше згаданого лідером країни Ден Сяопіном у 1979 році. Цей концепт увійшов і в текст резолютивних документів з'їзду – досягнення «сяокан» було офіційно затверджено як «другий крок» стратегії соціалістичної модернізації [24].

Важливими для розуміння процесів розгортання синтезу марксистської ідеології з конфуціанством є матеріали й рішення XV з'їзду КПК (1997 р.), на якому передумовою побудови соціалізму і його початковою стадією було названо «велике відродження китайської нації». Такі «щеплення» конфуціанства до марксистської ідеології, як довів досвід, виявилися в кінцевому підсумку продуктивними й дозволили консолідувати китайське суспільство навколо розв'язання грандіозних завдань національного відродження й перетворення Китаю на потужну сучасну державу.

Нарешті XVI з'їзд КПК (2002 р.) офіційно проголосив метою трансформаційних перетворень у країні у середньостроковій перспективі побудову до 2020 р. «сяокан» – суспільства малого добробуту» [81]. Важливо також, що в матеріалах і резолютивних рішеннях XVI з'їзду червоною ниткою проходить нова, далека від марксизму, ідея «потрійного представництва», згідно з якою Комуністична партія Китаю є виразником інтересів не провідного суспільного класу робітників, а всього суспільства.

Зі згадки «сяокан» як належної і доволі швидко досяжної мети, а досягнення якої слід боротися, розпочався й XVII з'їзд КПК. Ця ж теза у своїй розгорнутій формі з акцентом на культурний чинник процесу поглиблення реформ і відкритості і «посилення ролі культури як «м'якої сили» держави» [357, с. 38] була представлена й на XVIII з'їзді КПК (2012 р.), а період «дванадцятій п'ятирічці» (2011-2015 рр.) було визначено як вирішальний для побудови суспільства «сяокан» і ключовий для сприяння швидкому розвитку культури.

Таким чином, аналіз джерел першої групи дозволив простежити розгортання процесу трансформаційних і модернізаційних перетворень у Китаї в період «реформ і відкритості» на рівні їх осмислення й поступової зміни їх ідеологічних засад та переходу від марксистського теоретичного підґрунтя до симбіотичного, а далі й контраверсійного по суті застосування конфуціанських принципів у практиці державотворення, виявити хронологію цієї поступовості та встановити, які етапи проходив цей процес.

До другої групи джерел увійшли офіційні доповіді, виступи та інтерв'ю провідних китайських політичних діячів з різних аспектів соціальної і економічної політики Китаю на державному та міжнародному рівнях, а також твори лідерів КНР – Мао Цзедуна, Чжоу Еньлая (на закладені в них ідеї посилюються наступні лідери), Ден Сяопіна, Цзян Цземіна, Ху Цзіньтао та Сі Цзіньпіна, голови Держради Вень Цзябао, члена Постійного комітету Політбюро ЦК КПК і голови ВК НПКРК Цзя Цінліня тощо [64; 656; 125; 173; 225; 226; 280; 2899; 290; 304; 311].

Основоположною для дослідження ролі конфуціанського складника у державотворчих процесах періоду «реформ і відкритості» й історично першою за часом серед низки значущих промов і виступів лідерів КНР є промова Ден Сяопіна «Розкріпачити мислення, шукати істину у фактах та сподіватися на єдність», виголошена в грудні 1978 р. на церемонії закриття третього пленуму ЦК КПК 11-го скликання. У ній знайшов відображення весь реформаторський потенціал підходів великого китайського державника до майбутнього країни. Готуючи ґрунт для подальшого поступового відходу від марксистської догматики, Ден Сяопін наголосив на необхідності неупередженого сприйняття фактів, особливо в царині,

що стосується взаємин «виробничих відносин та політичної надбудови». У такому контексті і були поставлені завдання демократизації суспільства та створення правових засад функціонування держави як умови й запоруки вивільнення продуктивних сил суспільства.

Важливо відзначити, що конфуціанське поняття «сяокан» вперше використано Цзян Цземінем на зустрічі з прем'єр-міністром Японії 6 жовтня 1979 р., майже одночасно з цим під час робочої поїздки регіонами країни 1979 р. було застосовано й неформальним лідером країни Ден Сяопіном для обґрунтування найближчої мети суспільного розвою, досягнути яку було заплановано до 2000 р. [58, с. 69]. До концепції «сяокан» звернувся Цзян Цземінь і в доповіді під назвою «Побудова суспільства «сяокан» усебічним чином і створення нової ситуації для справи соціалізму з китайськими характеристиками», проголошеній на відкритті XVI з'їзду КПК 8 листопада 2002 р. [81]. У цій же доповіді концептуально озвучено й вже згадану ідею «потрійного представництва»: партія виражає вимоги розвитку передових продуктивних сил Китаю, китайської культури та найширших верств китайського народу. Вперше ця ідея озвучена в лютому 2000 р. Генеральним секретарем ЦК КПК, Головою КНР Цзян Цземінем в його промові під час інспекційної поїздки в провінцію Гуандун, вона остаточного вигляду набула після дев'ятимісячного обговорення відповідної тези в партійних організаціях всієї країни та пропагування її на зустрічах з представниками різноманітних об'єднань безпартійних [75]. У виступах цього китайського лідера також присутній наголос на потребі національного відродження та єднання нації – ідея, у подальшому підтримана його наступником Ху Цзіньтао [74].

Звернення до виступів Ху Цзіньтао [74; 418] дозволило виявити генезу сучасного транскрибування теми «єднання керівників з народом» (цінь мін), що є ключовою тезою конфуціанського трактату про «Велике вчення» (Да сюе), яким відкривається конфуціанське «четверокнижжя».

Не можна не згадати звітну доповідь Ху Цзіньтао на XVIII з'їзді КПК (2012 р.), яка є концептуальною в сенсі нового розуміння культури як провідної сили у ствердженні Китаю в колі світових держав-лідерів і досягненні світової гармонії

через «китаїзацію» світу шляхом поширення ціннісних засад історико-культурної спадщини Китаю [357, с. 38].

Отже, звернення до виступів, доповідей та інших друківаних авторизованих текстів видатних китайських політичних діячів уможливило встановлення послідовності розгортання концептуальних підходів до ідеологічних засад трансформаційних процесів у КНР періоду «реформ і відкритості».

Окрему групу джерел склали матеріали, опубліковані ЗМІ КНР. Сюди увійшли публікації періодичного видання «Женьмін жибао», що є друкованим органом ЦК КПК, газети «Гуаньмін жибао», «Вень хой бао», періодичних політичних журналів «Цюши», «Сяокан», наукових журналів «Кунцзи» («Конфуцій»), «Кунцзи яньцзю» («Дослідження Конфуція»), «Жуцзя юй ерші шицзі» («Конфуціанство та ХХІ століття»), «Дандайсінжусюе» («Сучасне неоконфуціанство»), «Фачжи юй шехуей фачжань» («Управління на основі законів і розвиток суспільства»), «Чжунго чжесюе яньцзю» («Вивчення китайської філософії»), «Чжунго чжесюе» («Китайська філософія»), «Фачжань юй хесе» («Розвиток і гармонія»), «Чженчжи лілунь яньцзю» («Політичні і теоретичні дослідження»), матеріали найбільшої в Китаї інформаційної агенції «Сінхуа» та матеріали сайтів офіційних відомств, профільних служб, міжнародних організацій та інститутів дослідження конфуціанства. У публікаціях ЗМІ періоду «реформ і відкритості» також відображено поступове проникнення конфуціанських понять і принципів до промов державних діячів і виступів партійно-політичної еліти, що дає змогу дослідити трансформацію їх переінтерпретації в сучасну добу.

Автором також використані матеріали статей, опублікованих в ЗМІ Росії. Серед російських періодичних видань провідне місце займають «Російська газета», «Незалежна газета», «Известия», «Правда».

Велику кількість матеріалів про вплив конфуціанства на соціально-політичне життя сучасного Китаю було почерпнуто із сайтів офіційних відомств, профільних служб і міжнародних організацій та інститутів дослідження конфуціанства. Сюди увійшла інформація офіційних сайтів «Міжнародна мережа конфуціанства» (國際儒學網, <http://www.cckf.org/zh/sino/00148>), Міжнародна конфуціанська мережа

(International Confucian Network <http://www.ica.org.cn/>) «Китайська мережа сучасного конфуціанства» (中国当代儒学网, <http://www.cccrx.org/diqu/class/>), «Державний фонд вивчення конфуціанства» («Китайський фонд Конфуція») (中国孔子基金会 <http://www.chinakongzi.org/zgkzjjh/>), «Інститут Конфуція» (Confucius Institute <https://international.uky.edu/ukci>), «Штаб-квартира Інститутів Конфуція (Ханьбань)» (Confucius Institutes (Hanban) http://english.hanban.org/node_10971.htm, <http://ci-msu.ru/about/hanban.html>), «Інститут Конфуція в УК Девісі» (Confucius Institute at UC Davis <https://globalaffairs.ucdavis.edu/confucius>) та ін.

Нарешті в дисертаційному дослідженні (особливо в розділі 2.1.) широко присутні ідеї й факти, почерпнуті з конфуціанських першоджерел (оригіналів і перекладів). До цієї групи використаних джерел, звернення до яких дозволило виявити інваріантні ідеї, притаманні конфуціанському вченню за всіх його історичних трансформацій, та простежити їх поступове проникнення в теоретичні, ідеологічні та пропагандистські тексти, а звідти – в директивні документи, належать тексти, що традиційно приписуються Конфуцію, тексти його послідовників і коментаторів та інших видатних виразників конфуціанського вчення – Сунь-цзи, Чжан Юя, Цао-гуна, Дун Чжуншу, Чжу Сі, Сунь Біня тощо. Сюди ж слід віднести трактат «Луңьюй» («Бесіди та судження»), складений учнями Конфуція з коротких нотаток, що фіксують висловлювання й вчинки вчителя та діалоги за його участі, та конфуціанські канони, відомі під загальною назвою «Чотирікнижжя» («Сишу») та «П'ятикнижжя» («Уцзін»), що разом складають «Дев'ятикнижжя».

Отже, аналіз джерельної бази дозволяє стверджувати, що для розкриття теми існує необхідний та різноманітний за своїми характером комплекс документальних матеріалів. Дослідження цих матеріалів дозволило реконструювати історичну логіку поступового проникнення принципів положень конфуціанського вчення в партійну та державницьку риторику та згодом цілеспрямованого перетворення його на один з найвагомійших чинників консолідації китайської нації навколо розв'язання актуальних проблем, що постали перед нею під час здійснення модернізаційних та реформаційних процесів у період «реформ та відкритості» і виведення країни на рівень світових держав-лідерів.

1.3. Методологія дослідження в контексті міждисциплінарного підходу

Дослідження трансформаційних процесів у визначений історичний період розвитку Китаю, період «реформ і відкритості», потребувало звернення до цілого комплексу даних з політичної, соціальної культурної, економічної тощо сфер суспільного життя КНР. Багаторічна робота з фактографічним матеріалом, а також завдання узагальнення, аналізу та систематизації отриманих результатів, раз за разом переконували автора цих рядків у плідності та доцільності застосування під час дослідження того типу методологічного інструментарію, що був запропонований та розвинений у контексті світових та вітчизняних розробок міждисциплінарного підходу – зі зверненням до теоретико-філософських надбань у галузі дослідження історичного процесу як такого.

У цьому зв'язку слід зазначити, що теоретико-методологічні підходи в дослідженні Китаю, що аж до недавнього часу панували у світовому китаєзнавстві, в останні десятиліття дедалі більше виявляли свою хибність і неспроможність розв'язувати актуальні дослідницькі проблеми в цій царині. Незалежно від року написання й видання, тематики, дисциплінарної належності, спрямованості й ідеологічного підґрунтя, практично всі китаєзнавчі роботи, створені протягом другої половини ХХ ст., тією чи тією мірою спираються на дві основні наукові позиції – європоцентристську та китаєцентристську. Відтак не можна не торкнутися, хоча б у загальних рисах, і згаданих методологічних підходів, що виявили свою обмеженість, і їх доволі молодій евристичній альтернативі – культурно-цивілізаційного підходу, з опертям на який і здійснювалося це дослідження.

Європоцентристський теоретико-методологічний підхід, застосовуваний до дослідження Китаю, як і інших країн, що не входять в середземноморський регіон, аж ніяк не зводиться до заперечення або применшення їх культурного надбання. Під ним розуміють абсолютизацію універсальності процесів та явищ, що складають суть європейської цивілізації, та прийняття цих процесів і явищ за еталонні моделі для відтворення та витлумачення логіки історичного розвитку та культурних традицій у сіх інших народів.

Найбільш явним та поширеним в гуманітаристиці втіленням європоцентристських позицій є запроваджений марксизмом формаційний підхід до світової історії, що аксіоматично передбачає обов'язкову та чітку зміну в історії в будь-якій регіональній спільноті формаційних стадій, через які пройшла середземноморська – європейська – цивілізація: первісний, рабовласницький, феодальний та капіталістичний лад. Хоча термін «формація» визначає систему соціальних зв'язків безвідносно до культури, однак історична періодизація, побудована за формаційним принципом, поширюються, як правило, на всі процеси, що складають у тому числі й духовне життя досліджуваної етнічної спільноти. У результаті такий підхід вимагає уніфікованого, підтягнутого до закономірностей розвитку західних спільнот пояснення еволюції, структури і функціональних особливостей усіх місцевих традицій, граючи, тим самим, роль міждисциплінарної теоретико-методологічної основи [162, с. 31].

Роботи радянських та китайських учених 1950-1970 рр. були написані в той час, коли духовні цінності китайського імперського суспільства критикувалися як «пережитки феодального минулого». Були припинені дослідження духовної культури Китаю, зокрема в галузі китайських релігійних уявлень. У цьому зв'язку науковці відзначають, що стосовно Китаю наочним прикладом реалізації в дослідженнях європоцентристських установок служить так звана теорія «Східного Ренесансу», яка користувалася у свій час надзвичайною популярністю у світовій науці і яка в радянському китаєзнавстві найбільш послідовно розроблялася академіком М. Й. Конрадом та групою його однодумців (Л. Д. Позднева, О. Л. Фішман).

Узявши за основу художньо-літературні джерела, ці вчені вбачали в історії Китаю, а також інших країн Тихоокеанського регіону (Японія, Корея) існування періодів, типологічно схожих з європейським Середньовіччям, Відродженням та Просвітництвом. Незважаючи на солідність фактів та аргументів, представлених прибічниками такої теорії, сама вона, на думку інших синологів, до якої ми схильні приєднатися, суперечить справжнім історико-культурним реаліям і логіці розвитку китайської цивілізації [162, с. 30]. Здійснювана на ґрунті марксистського

формаційного (європоцентричного) підходу типологізація періодизації історії Китаю досі залишається одним з найбільш важливих питань у галузі синології.

Марксистська концепція формаційного історичного розвитку, відповідно до якої історично перша форма громадської організації, так звана первісна формація, змінилася рабовласництвом, за яким ішов феодалізм, що змінився, своєю чергою, капіталізмом, була за радянських часів панівною як у самому Радянському Союзі, так і в країнах соціалістичного табору. І хоча в період «хрущовської відлиги» в 1960 рр. дискусії, що пізніше розгорнулися в науковому середовищі, поставили під сумнів евристичне значення цієї схеми і межі її застосовності, проте і в 1970-1980 рр., аж до руйнації РСРСР, її панівні позиції були беззаперечні.

Разом з тим, відомі російські історики-китаєзнавці: А. А. Бокщанин, Л. С. Васильєв, А. М. Григор'єв, А. В. Меліксетов та ін., що досліджували китайську історію як за різними періодами, так і в рамках вичленування її різних аспектів, в основних характеристиках історичного розвитку китайського суспільства і методологічних підходах в його вивченні є однодумцями і розглядають китайське суспільство в цілому на будь-якому з етапів як «східне», «азійське», таке, що розвивається за законами, дуже відмінними від тих, яким підкорялося становлення європейської цивілізації. Для сучасних істориків-китаєзнавців у цілому характерне прагнення уникнути досі офіційно прийнятої в окремих країнах пострадянського простору та в самому Китаї марксистської «п'ятичленної формаційної концепції» і в явній або неявній формі на прикладі Китаю поставити під сумнів її застосовуваність до східних суспільств. Однак і визнання «азійської моделі» історичного розвитку як альтернативи європейській не виводить дослідника за рамки марксистської методології у дослідженні історичного процесу.

Як відомо, відповідно до поглядів К. Маркса, серед докапіталістичних способів виробництва разом з рабовласницьким і феодальним названий ще один – «азійський». Сутність «азійського способу» виробництва тлумачилася фахівцями неоднозначно і дискутується досі. Безперечне одне: ідентифікувати «азійський спосіб» з первісним або вважати його азійською модифікацією античного рабовласництва, як це іноді пропонують, чи ототожнювати з європейським

феодалізмом, неможливо [133, с. 7]. Передусім, за зауваженням самого К. Маркса, цей спосіб виробництва був найтіснішим чином пов'язаний з певною формою державної (державно-громадської) власності і похідною від неї формою експлуатації (рента-податок) і політичної влади (східна деспотія). Сам автор формаційної концепції убачав елементи цього способу виробництва не лише на Стародавньому Сході, а й у набагато пізніших східних суспільствах – досить зрілих і розвинених з погляду культури, як, наприклад, індійському.

Таким чином, три форми докапіталістичного виробництва – «азійська», антична і феодальна – розглядалися Марксом не лише як ті, що послідовно змінили одна одну, а й як такі, що паралельно існували в різних регіонах світу. Подібний висновок зроблений Марксом у результаті логічного аналізу, а також з неодноразового фактичного дослідження усіх трьох вказаних форм у паралельному розвитку. Проте зроблене самим К. Марксом допущення специфічного «азійського способу виробництва», історично паралельного трьом іншим, що послідовно змінили один одного в західних суспільствах, підривало претензії формаційної концепції на всеосяжну і необмежену застосовність, що провокувало і інспірувало дискусії навколо цього питання, відгомони яких присутні й у роботах сучасних пострадянських істориків.

Ще одним слабким місцем марксистської методології періодизації історичного процесу було те, що складало суть самого марксизму або ж його частини – історичного матеріалізму. Як відомо, в основі формаційного підходу лежить уявлення про визначальну для історичного процесу роль матеріального виробництва (так званого базису, складовими частинами якого є продуктивні сили та виробничі відносини). Не матеріальні, духовно-культурні, ціннісні складники суспільного життя за такого підходу відіграють другорядну, похідну й залежну роль, а їхній вплив на базис фактично заперечується. Однак навіть історія Європи демонструє хибність такого підходу – згадаймо, що підвалини історичного шляху Західного світу до демократії, правових відносин, цінності прав людини тощо (а отже й прямування шляхом такого способу зміни різних історичних періодів, який

вкладається у формаційну схему) закладено саме в культурній і ціннісній царині античного світу, яку, попри власні заперечення, успадкувало християнство.

У завдання нашого дослідження не входить з'ясування можливостей і меж формаційної концепції. Проте її тривале панівне положення у сфері історичних досліджень, у тому числі й особливо синологічних, у країнах соціалістичного табору, а також потужний вплив на роботи радянських і значною мірою пострадянських істориків, перебувають поза сумнівом, і це необхідно враховувати (і було враховано) при роботі з такими джерелами і літературою.

Ще однією модифікацією формаційного підходу в його немарксистському вигляді є технократичний, що бере за критерій формації рівень науково-технічного прогресу і, відповідно до нього, виділяє такі формації: доіндустріальну (засновану на ручній праці), індустріальну (на машинно-фабричній промисловості) і постіндустріальну або інформаційну. Представниками й ідеологами такого підходу є речники «постіндустріального суспільства» («інформаційного») – Р. Арон, Д. Белл, Е. Тоффлер). Ними виявлено кореляції між соціальними (не лише економічними, а передусім комунікативними) змінами в суспільному бутті і світоглядно-культурними трансформаціями. Останні, однак, як і у випадку марксистського підходу, безпосередньо виводилися з соціально-економічних чи комунікативних перетворень, щодо яких становили похідний – незначущий і зайвий додаток, неістотним впливом котрого на самий розвиток суспільства можна знехтувати.

Моделі історичного розвою, запропоновані представниками цього підходу, що його умовно можна назвати «хвильовим», не мають принципової відмінності від марксистської концепції. Усі вони – варіанти моделювання історії в межах системного підходу, навіть його економічного або ж техніцистського різновиду, у якому розгляд історичного процесу не бере до уваги специфічність культур спільнот та їхнього впливу на самий спосіб розгортання історичного процесу. Споріднює марксистський та «хвильовий» підходи й те, що за провідний чинник історичних трансформацій визнається їх економічний, техніко-технологічний, виробничий складник – чи то розвиток техніки (продуктивних сил у термінології Маркса), чи то зміни в об'єкті прикладання виробничих зусиль людини, зумовлених, зрештою,

також розвитком техніки й технології, що тягне за собою зміну в способі життя, у системі цінностей й культурі в цілому. У системних концепціях цього профілю «інваріантом» решти соціально-політичних і духовно-культурних змін виступає певний спосіб виробництва.

Зрештою, як засвідчила сама історія, будь-який єдиний пояснювальний принцип, застосований щодо неї, зрештою виявляє свою принципову евристичну неспроможність. Як справедливо зауважує Ж-Ф. Ліотар, «економізм не може пояснити історію, він не може пояснити, яким чином економічна ситуація «переводиться» в расизм, або в скептицизм, або в соціал-демократію. У цьому сенсі історія досить випадкова, однак ідеалізм, який стверджує цю випадковість, не може, проте, пояснити історію, не може пояснити те, що «час просвітництва» був у XVIII столітті, ні те, що греки не змогли заснувати експериментальну науку, ні те, що фашизм є погрозою нашого часу. Отже, потрібно, якщо ми хочемо зрозуміти історію, ...вийти з цього подвійного глухокуття рівно тотальних свободи й необхідності» [167, с. 132-133].

Назагал і до сьогодні ситуацію з дослідженням історичного поступу людства в цілому та його окремих частин (країн, людських спільнот) вельми влучно схарактеризовано висловом К.Ясперса, мислителя, який також зробив свій вагомий внесок у розв'язання цієї завжди актуальної проблеми. «Спроба структурувати історію, поділити її на низку періодів, – пише К. Ясперс у своїй роботі «Сенс і призначення історії», – завжди веде до грубих спрощень, однак ці спрощення можуть послугувати за стрілки, що вказують на суттєві моменти» [221, с. 52].

Однак навіть у межах підходів, близьких до марксистського, саме в річищі синології сформувався започаткований Дж. Нідемом підхід (доволі докладно проаналізований вітчизняним синологом В.А. Кіктенком), що за всієї декларованої самим Дж. Нідемом прихильності до історичного матеріалізму насправді відстоїть далеко від нього. Такий підхід, споріднений з поглядами філософа Дж. Уайтхеда на еволюційний розвиток всесвіту, отримав назву організмичного.

Досліджуючи розвиток науки в Китаї, Дж. Нідем, які і більшість синологів, стикнувся з парадоксальною проблемою: чому наука в Китаї не зайняла провідне

становище, попри те, що Китаю належали видатні світові відкриття й не лише практичні (компасу, паперу, фарфору, пороху, виробництва шовку тощо), а й теоретичні (відомо, що практичне розв'язання «теореми Піфагора» застосовувалося в Китаї принаймні на кілька століть раніше за її відкриття Піфагором, звідки, найімовірніше, Піфагор її і запозичив, лише сформулювавши теоретично; китайці ж першими у світі ввели десяткові дроби і порожню позицію для позначення нуля, і такі приклади можна множити). Відштовхуючись від проблеми очевидної неспівмірності, інакшості історичного розвитку китайської та європейської науки Дж. Нідем доходить висновку про інші, ніж на Заході, теоретико-методологічні основи китайської наукової думки (а також і філософської, і релігійної). Таку основу становить притаманне даосизму переживання й ствердження взаємозв'язку всіх явищ у світі. Підхід, заснований на виявленні й ствердженні такого взаємозв'язку, учений і називатиме організмичним натуралізмом. «Організмична концепція, згідно з якою кожне явище пов'язане з іншим в ієрархічному порядку, була загальноприйнятою серед китайських мислителів», – стверджує Дж. Нідем [230, с.14], а для китайського соціуму в його історичному розвитку властивий системний погляд на світ [230, с. 282]. Значущість саме порядку для розвитку не лише наукової думки, а й загалом китайського соціокультурного й цивілізаційного розвитку є важливою складовою методології Дж. Нідема [156, с. 35].

У своїх ранніх філософських роздумах Дж. Нідем висуває плідну ідею щодо того, що кожна з основних форм людської свідомості (історія, наука, мистецтво, філософія і релігія) має свій власний словник, який не обов'язково передається іншим формам [156, с. 37], і значення одних і тих самих слів у різних контекстах подеколи має дуже значні відмінності. Відтак вивчення й розуміння політичних, економічних, соціальних явищ в історії Китаю можливе лише на ґрунті звернення до його духовної культури в її релігійних і філософських проявах. Тобто явища суспільного і культурного життя повинні розумітися у їхньому взаємозв'язку, що важливо як для минулого, так і для майбутнього цивілізації. Продемонстрований у гуманітарних дослідженнях, зокрема синологічних, організмичний підхід виявився доволі плідним, таким, що певною мірою пом'якшував «протистояння» наук про

дух і наук про природу і приводив до глибоких і цікавих результатів. Такий підхід торував шлях до сучасного культурно-цивілізаційного підходу, що плідно розвивається в останні десятиліття та дає потужні результати при його застосуванні як методологічної основи дослідження.

До аналізу закономірностей історичного поступу людства в їх духовно-культурному, світоглядному вимірах наукова думка зверталася ще наприкінці ХІХ – початку ХХ століття. У роботах М. Вебера, О. Данілевського, О. Шпенглера, А. Тойнбі, О. Гумільова, а пізніше в роботах Е. Касирера, А. Лосева, Г. Ріккерта, П. Рікьора, К. Ясперса історія виступає як історія світоглядних і культурних трансформацій. Кожен з цих мислителів запропонував свою модель духовного розгортання і конституювання історії. Та, однак, за такого підходу виникало не експліковане «логічне коло»: джерелом якогось історико-культурного континууму оголошувався певний міф (архетип, символ тощо), а ґрунтом для саме цього, а не іншого міфу (архетипу, символу) виступали особливості цього історико-культурного типу. Той очевидний факт, що кожна історична доба має своє обличчя, дозволив О. Шпенглеру говорити про існування прасимволів культур. Однак і в межах його концепції, як і в межах інших, належних до напряму, що його умовно можна означити як культурологічний у межах універсумної парадигми, принципово нерозв'язуваними залишалися питання, наскільки самодетермінованим є розвиток культур і наскільки жорстка кореляція між ним і виробничо-інституціональними трансформаціями та чим цю кореляцію забезпечено.

З цих позицій слушною видається теза В. А. Кіктенка про те, що базовий методологічний підхід до історії китайської культури і в цілому історії Китаю – це філософське осмислення всієї історії китайської думки від давнини до сучасності у всіх її проявах, а також вивчення взаємозв'язків ідей і напрямів у синхронії, діахронії та компаративному контексті. Дослідження різних аспектів китайської історії базується на певній історико-філософській методології, яка стосується комплексу питань про специфіку формування світоглядного знання в Китаї і нерозривно пов'язаної з ним науки в порівнянні з європейською, індійською та арабською традиціями [318, с. 4]. Адекватне вивчення китайської історії, на думку

В. А. Кіктенка, можливо тільки в контексті китайської культури в її релігійному, науковому, звичаєвому вимірах. Звідси бере початок розуміння складного характеру взаємовідносин між китайською теоретико-філософською думкою, наукою й суспільним життям: взаємозв'язок і взаємодія між ідеями і соціально-економічною основою, структурою і зовнішнім середовищем суспільства і культури (в тому числі політики та економіки). Така обстоювана В. А. Кіктенком позиція на пряму веде до сучасного культурно-цивілізаційного підходу, покладеного в основу нашого дослідження.

Культурно-цивілізаційний підхід, уникаючи обмежень своїх попередників, спрямований на виявлення особливостей розвитку окремих націй, держав і міжнародних регіонів [286] та полягає в тому, аби розглядати історичний процес в його цілісності як такий, в якому визначальну роль грає взаємовплив і взаємовизначення матеріального (економічного) й нематеріального (духовно-культурного) чинників та їх ціннісного підґрунтя. Серед сучасних вітчизняних науковців (істориків, філософів, культурологів, політологів) здобутки такого підходу демонструють А. Г. Бульвінський, Н. Д. Городня, В. А. Кіктенко, А. І. Кудряченко, Т. О. Метельова, О. М. Олійник, В. В. Солошенко, О. М. Цапко, М. О. Черниш, В. О. Швед, О. О. Шморгун тощо.

Для нас методологічно значущим виявилось також зроблене М. О. Черниш застереження про те, що «саморозвиток культури має свою специфіку й закономірності, і цивілізаційний та культурний процеси, значною мірою зумовлюючи один одного, переплітаються, однак не ототожнюються» [245, с. 27]. Еволюційні шляхи цивілізації і культури можуть включати в себе певний паралелізм і кореляцію, ґрунтом для яких, на думку Т. О. Метельової та М. О. Черниш, «може слугувати певна комунікативна архітектоніка соціуму, забезпечувана конститутивною для певної культури ціннісною та знаково-символічною основою, що проектується на її цивілізаційні особливості» [245, с. 28]. У цьому контексті ми користуємося розрізненням культури і цивілізації, наведеним Т. О. Метельовою, коли під цивілізацією розуміють системний бік суспільного буття, а під культурою в

найзагальнішому сенсі – надсистемний, ціннісний, що отримує свій об'єктивований вираз у не утилітарних вимірах матеріальних витворів [343; 152].

Розглянемо також і змістовну окресленість понять, особливо важливих для нашої роботи з огляду на значущість культурних чинників для всієї історії Китаю й виразно виявлених у досліджуваній період. До таких понять загальнотеоретичного гатунку належать: «культурний інваріант», «культурний паттерн», «знаково-символічний код» та «ціннісне ядро культури». Докладно генезу та зміст цих понять розглянуто в тексті дисертаційної роботи уже згаданої М. О. Черниш. Оскільки до завдань нашої роботи не входить аналіз понять, що вже достатньою мірою опрацьовані іншими та використовуватимуться нами як відповідний і адекватний дослідницький інструментарій, ми, поділяючи висловлені науковцями з їх приводу думки, наведемо лише їх визначення та стислий опис із деякими застереженнями.

За тлумачним словником С. І. Ожегова інваріантом позначено величину, яка залишається незмінною за будь-яких перетворень [263]. У другій половині XIX ст. це поняття з природничих наук перейшло до лінгвістики, а в подальшому до таких її філософських відгалужень як структурна лінгвістика, французький семіотичний структуралізм (Р. Барт, М. Фуко, Ж. Лакан тощо) та структуралістська антропологія (К. Леві-Стросс). Після таких міграцій поняття інваріанту знайшло належне місце в загальнонауковому словнику і використовується в гуманітарних дослідженнях – не лише філософських чи культурологічних, а й в історичних.

За визначенням С. С. Аверінцева, культурні інваріанти розглядаються як незмінне за будь-яких історичних трансформацій («інваріантне») ядро певної культури, метафорично виражене її міфологічними сюжетами і мотивами [120, с. 110-111.]. Таке визначення є вкрай важливим для розуміння як історичного розвитку Китаю в будь-який період, так і для дослідження тих процесів, що розгорталися в суспільному житті цієї країни в період реформ і відкритості. Поняття інваріанта «включає до свого понятійного обсягу всі можливі варіанти певної парадигми», – пише З. О. Босик, – і визначає (і, відповідно, обмежує) коло можливих реалізацій того чи іншого елемента певної системи» [131, с. 34]. З іншого боку, як доводить О. Ю. Шеманов, «коли говорять про культурні та історичні

інваріанти, то йдеться зазвичай про конкретні характеристики культури (культур) та історії (історій), *емпірично* спостережувані і методично виявлювані в антропологічних, етнографічних, лінгвістичних чи історичних дослідженнях» [400, с. 157]. Культурний інваріант, таким чином, постає як те, що забезпечує єдність і цілісність культури впродовж тривалих історичних трансформацій і задає спільну «орієнтованість свідомості в системі ціннісних координат». О. Ю. Шеманов же (що для нас важливо) встановлює зв'язок між ціннісним ґрунтом культурних інваріантів та ставленням до іншого, інакшого (підхід, якого у вітчизняній філософії історії притримується згадувана вже Т. О. Метельова). На зв'язок культурних інваріантів з ціннісною основою суспільного життя вказують також й І. О. Бубнова [290], Н. В. Ісакова [154; 240; 309] та Н. М. Сєдова [373].

У сучасній вітчизняній науковій літературі поняття культурного інваріанта широко використовують філософи – О. С. Кирилюк [312], С. Б. Кримський [323], М. В. Попович [194; 363], дещо менше до цього поняття звертаються історики. Однак, як ми покажемо далі, історичні дослідження східних, азійських країн без застосування відповідного інструментарію, до якого в межах культурно-цивілізаційної парадигми належить і поняття культурного інваріанту, не дозволяють належним чином виявити специфіку історичного розвитку таких країн та його істотну відмінність від європейського шляху. Хибують вони й нехтуванням того потужного, як не визначального впливу на перебіг історії з боку культури того чи того суспільства, значущість якого продемонстрував Китай у досліджуваній нами період «реформ і відкритості».

Отже, під *культурним інваріантом* ми, услід за М. О. Черниш, розумітимемо в подальшому таку межу варіативності певного «знаково-символічного коду», притаманного тій чи іншій культурі, перехід за яку відсилає до іншої культури. Культурний інваріант визначає «якість» певної національної культури, встановлює кордони варіативності її смислових проявів. Таким чином, культурний інваріант корелює з певним ціннісним ядром культури, однак не тотожній йому, оскільки зі змістовного боку включає в себе все розмаїття проявів національної культури.

Групу взаємопов'язаних постійних рис якогось культурного явища ми називатимемо культурним паттерном. «Паттерни являють собою стійкі культурні зразки, за якими у своїй послідовності та значущості вибудовуються стереотипні поведінкові моделі, алгоритми ситуативних дій представників певної культури та стійки стереотипізовані внутрішні структури культурних явищ» [245, с. 57]. Слід зазначити, що поняття культурного паттерну для дослідження історичних явищ вперше було введено та застосовано Рут Бенедикт у 1930-х рр. в роботі «Конфігурація культури в Північній Америці» [406]. «Культура, як і індивід, – пише Р. Бенедикт, – являє собою більшою чи меншою мірою узгоджений тип мислення й дії. У кожній культурі виникають характерні завдання, які зовсім не обов'язково властиві іншим типам суспільства. Підпорядковуючи своє життя цим завданням, народ щодалі більше консолідує свій досвід, і відповідно до настійливості цих спонукань різноманітні типи поведінки набувають все більше й більше конгруентної форми» [406, с. 24]. У подальшому теорію культурних паттернів було розвинуто А. Кройбером і К. Клакхоном [227]. За висловом Кріса Дженкса [226, с. 37–38], паттерни постають своєрідним шаром, що лежить між символічною основою певної культури та її конкретними проявами. А отже сам «соціальний світ є радше похідним від культурного, а соціальна структура постає його корелятом» [245, с.59].

У сучасній науковій літературі нині йдеться про можливість виявлення універсальних загальнокультурних паттернів, в основі яких перебувають загальнолюдські цінності. Відповідно в основі національної культури, що не просто здійснює потужний вплив, а й здебільшого визначає історичний поступ Китаю, теж закладено певну ціннісну систему, модифіковану до національних особливостей. Це важливе методологічне положення зумовило й ретельну увагу в дослідженні до національного культурного знаково-символічного коду Китаю, вкарбованого в його культурні феномени – літературні та філософські тексти, звичаї, традиції тощо, коду, який, своєю чергою дозволяє вичленувати ціннісне ядро китайської культури. У досліджуваній нами період «реформ і відкритості» це ціннісне ядро, як ми покажемо далі, свідомо культивувалося китайськими лідерами й дозволило їм

здійснити грандіозні трансформаційні перетворення з опертям на автентичні національні цінності.

Під ціннісним ядром культури ми розумітимемо незмінну і протяжну в історичному часі, стабільно присутню в історичному розвитку китайської культури цілісність її провідних ціннісних орієнтацій, конститутивну для неї ієрархію цінностей, завдяки якій забезпечено її неповторний вигляд. «Ядром культури є ієрархія ідеалів, цінностей і норм: у кожній культурі своя власна. – зазначає Д.С. Булатова. – Ціннісне ядро культури визначає її цілісність, однак не є чимось назавжди даним, а піддано історичним змінам» [291].

Нарешті сукупність знаково-символічних засобів вираження культурно-ціннісних змістів можна визначити як знаково-символічний код певної культури. Як зазначає В. Плахотнюк, дослідження цілісності культури, яка являє собою нескінченний процес герменевтичного самовідтворення, передбачає необхідність семіотичних підходів і методів» [193]. З цих позицій слід звернути увагу на особливу важливість герменевтичної методології в цілому в історичних дослідженнях Китаю. Сучасні знання про старовинну китайську фонетику й граматику є далеко неповними, що визнають навіть самі китайські вчені. Беручи до уваги цю обставину, у дослідженнях традиційної китайської культури в усіх її проявах – релігійному, філософському, літературному та ін. при використанні герменевтичного підходу все більше уваги приділяється з'ясуванню сенсу джерел і традиційних коментарів до них, а не аналіз історичного контексту. Герменевтичний підхід у цілому пов'язаний з визначенням того, як необхідно інтерпретувати текст, і спрямований на збереження балансу між оригінальними текстами та сучасним розумінням світу, що пов'язано і зі збереженням традиції, і з використанням її в сучасному світі. У дослідженні належне місце посідатиме й герменевтична методологія, особливо в параграфі 1 розділу 2, де йтиметься про історичні трансформації традиційної ціннісної системи Китаю як передумови політики «реформ і відкритості».

З урахуванням того, що культурно-цивілізаційний методологічний підхід, покладений в основу нашого дослідження, потребує врахування взаємовпливів

різних сфер суспільного буття під час аналізу та певної реконструкції історичного процесу, можна зробити висновок, що здійснюване на його ґрунті дослідження потребуватиме полідисциплінарної методології з орієнтацією на інтеграцію гуманітарних і соціально-наукових дисциплін на ґрунті комплексного розв'язання проблем історичного розвитку Китаю в певний період, зокрема, у період «реформ і відкритості». Методологічними принципами дослідження суспільних трансформацій у Китаї в цей період будуть: сполучення і застосування здобутків структуралістської і постструктуралістської методології з семіотичним та системно-функціональним аналізом; звернення до філософського підґрунтя для осмислення проблем історичного розвитку, намагання дотримуватись інтегративного методу аналізу, що тяжіє до історико-філософської традиції.

Методологічну основу дослідження в контексті міждисциплінарного аналізу становлять: загальнотеоретичні й методологічні принципи наукового пізнання; методи системно-структурного аналізу (класифікація, систематизація), компаративістики (порівняння та узагальнення). Методи аналітичної філософії для вивчення китайської культури в її історичному розвитку, історії Китаю в цілому використовуються як західними, так і китайськими науковцями, нині цей підхід активно розвиває американський учений китайського походження Джил Лю, яка вважає, що сучасне пояснення старих текстів має бути спрямовано на розуміння і точний вибір слів з чітким формулюванням інтерпретації.

Перша систематична історія китайської світоглядної думки з позицій аналітичного та компаративного підходу була написана і видана Джил Лю у 2006 р. У роботах, заснованих на аналітичному підході, більше уваги приділяється аналізу основних понять традиційної китайської філософії з метою не тільки розуміння специфіки цієї термінології, а й встановлення спільної для західної і китайської думки проблематики (про природу реальності, про основу моральних цінностей, про місце людини у всесвіті, про основу знань тощо.)

Нарешті, дослідивши реальні процеси, можна звернутись і до прогностичної функції історичного аналізу та, спираючись на виявлені закономірності та тенденції їх змін, намітити контури можливого майбутнього.

РОЗДІЛ II.

ДЕРЖАВОТВОРЧІ ПРОЦЕСИ В КНР У ПЕРІОД «РЕФОРМ І ВІДКРИТОСТІ»: ТРАДИЦІЇ ТА НОВАЦІЇ

2.1. Історичні трансформації традиційної ціннісної системи Китаю як передумова політики «реформ і відкритості»

Витоки державної ідеології Китаю на будь-якому етапі його історичного розвитку інколи приховано, але здебільшого явно, сягають етико-політичного вчення видатного філософа, політика, педагога Давнього Китаю Конфуція (Кун-цзи, 551 – 479 рр. до н.е.). Доктрина та практичний досвід конфуціанства глибоко вплинули й продовжують впливати на історичний шлях та розвиток китайського суспільства. Сформувавшись у далекій давнині, утверджуючись та еволюціонуючи в процесі історичного розвою, принципи і категорії конфуціанства в період новітньої історії Китаю, в останню чверть минулого століття, знову, в результаті цілеспрямованої політики держави, перетворилися на основу управління державою і правила поведінки для всіх членів суспільства.

Традиційно, хоч би яких соціополітичних трансформацій зазнавав Китай, ідеологічну та морально-етичну основу суспільного життя, що закладалася в процесі соціалізації та акультурації особистості через виховання й освіту, в тій чи тій формі, хоч і різною мірою в різні історичні періоди, складали й досі складають класичні конфуціанські книги, написані або укладені, як вважається, Конфуцієм та його послідовниками. Питання, обговорювані ними, стосувались усіх сторін життя суспільства – від принципів, форм і способів розумного управління державою до кодексу поведінки окремої людини.

Чи не найголовнішою ознакою конфуціанського підходу до явищ суспільного життя є те, що етика, філософія, політика та культура розглядаються як неподільні. Саме етичне підґрунтя соціального життя, яким воно постає в конфуціанстві, де основою доброчесності виступає гуманність, становило один з вагомих чинників розвитку китайської цивілізації протягом більш ніж двох тисячоліть. В одному з основоположних конфуціанських творів – «Лунь-юй» («Бесіди та судження»),

складеному учнями Конфуція з коротких нотаток, що фіксують висловлювання й вчинки вчителя та діалоги за його участі, порівняно повно викладено етико-політичне вчення Конфуція, розкриваються проблеми співвідношення моральності та державного управління. «Луньюй» – найважливіше джерело знань про стародавнє конфуціанство – аж до початку XX ст. була основним посібником у китайських школах; книгу завчали на пам'ять і керувались у житті її порадами.

Найважливішими серед творів, де викладено основи й вимоги до всіх сфер суспільного життя, є канони, відомі під загальною назвою «Чотирикнижжя» («Сишу») та «П'ятикнижжя» («Уцзін»), що разом складають «Дев'ятикнижжя». Причому «Чотирикнижжя» є систематизованим та спрощеним варіантом «П'ятикнижжя» значно пізнішого походження і було обов'язковим для вивчення на середньому рівні освіти, у той час як знання «П'ятикнижжя» вимагалося на найвищому рівні.

«П'ятикнижжя», або п'ять канонів – чи не найбільш шановані конфуціанські книги, найдавніша літературна пам'ятка Китаю VI-V ст. до н.е., що містить цінні відомості з давньої історії китайського народу. Воно включає в себе «Шицзін» («Канон віршів»), «Шуцзин» («Канон історичних писань»), «Ліцзи» («Записки про правила добropорядних»), «Чжоуї» («Чжоуські зміни»), «Чуньцю» («Канон весни й осені») [266, с. 666]. З «П'ятикнижжя» авторство лише останньої книги під назвою «Чуньцю», присвяченої літопису князівства Лу, належить, за переказами, самому Конфуцію. Водночас усі 5 книг, що носять в основному дидактичний характер і торкаються соціально-етичної проблематики (хоч і звертаються до цілої низки інших предметів, включно з філософією, космогонією, історією, політикою, економікою, культурою та окремо – музичним мистецтвом), за своїм духом, а здебільшого й буквою, суголосні головним ідеям конфуціанського вчення і є для нього канонічними. Ці книги, за винятком «Книги музики», що вважається втраченою, з моменту своєї появи і до сьогодні – протягом більш ніж двох тисячоліть – використовувалися для навчання й виховання молодого покоління. Світ не знає іншого випадку, коли навчальна література була неухильно використана протягом такого тривалого часу.

«Чотирикнижжя» («Сишу») – китайський конфуціанський канон, складений у XII ст. Чжу Сі (1130 – 1200) як введення в конфуціанство, в якому викладено конфуціанські принципи й моделі управління, здійснив відчутний вплив на духовну культуру Китаю, Кореї, Японії та В'єтнаму. До нього входять чотири твори: «Дасюе» («Велике вчення»), «Чжун'юн» («Слідування середині»), уже згадувані «Луньої» («Бесіди та судження») та «Менцзи». На викладених у творах принципах було побудовано китайську імперію, що збереглась без жодних структурних змін з III ст. до н.е. аж до 1911 р.

На момент укладання «Чотирикнижжя» кожен з текстів, що ввійшли до нього, вже мав свою біографію тривалістю щонайменше півтори тисячі років [159, с. 10]. Ці тексти супроводжувалися постатейними та пофразовими роз'ясненнями та окремими коментарями («Сі шу чжан цзюй цзі чжу»). Таким чином, «Чотирикнижжя» становить не лише упорядкований Чжу Сі колективний твір Конфуція та його найближчих учнів і послідовників, а й визнану владою офіційну інтерпретацію раннього конфуціанства. Його тексти склали основу класичної китайської освіти – і шкільної, і вищої, потрібної для одержання вчених звань та чиновницьких посад.

Розглянемо дещо докладніше кожен зі складників «Чотирикнижжя».

Книга «Дасюе», що складається з текстів за авторством і безпосередніх, і віддалених за часом учнів Конфуція, являє собою трактат про удосконалення особистості, про устрій держави, сім'ї й дому та про управління імперією. У ній сформульовано ідеї необхідності самовдосконалення особистості для будування правильних взаємовідносин у державі та сім'ї. «Велике вчення, – стверджується в книзі, – має своїм завданням розкрити сутність природного закону і показати людям, що їх призначення полягає в самовдосконаленні... Древні посадовці, бажаючи розкрити сутність природного закону, піклувалися передусім про належне управління державою; бажаючи добре управляти державою, намагалися спочатку облаштувати свої сімейства, піклувалися спочатку про виправлення самих себе» [202, с. 188]. Отже, головна ідея трактату полягає в тому, що особистісне

самовдосконалення є передумовою формування належних спочатку сімейних, а далі й державно-політичних взаємин.

У книзі «Чжун'юнь» – найбільш філософській за своїм ідейним змістом серед конфуціанських канонів, авторство якої приписується єдиному онуку Конфуція, розвивається «вчення про Середину», Серединний шлях. Кожній людині належить намагатись узгоджувати свою поведінку із законами природи; вона повинна зберігати гармонію душі та не вдаватись у крайнощі. «Стан душі, не збудженої радістю, гнівом, печаллю називається станом рівноваги. Стан душі, в якій народилися радість, гнів або печаль, але не досягли ще крайнього ступеню, називається гармонією.... Коли рівновага й гармонія залишаються непорушними, тоді небо й земля перебувають у стані абсолютного спокою, і все існуюче може досягти свого розвитку» [202, с. 165].

Книга «Менцзи» одержала свою назву від імені філософа Мен (Мен Ке) – наставника однієї з ранньоконфуціанських шкіл, який жив близько 372-289 рр. до н.е. За більш ніж тисячу років після його смерті, в XI ст., його було офіційно визнано «другим (після самого Конфуція) досконаломудрим» конфуціанського пантеону. У 70-80 рр. XII ст. укладач «Чотирикнижжя» Чжу Сі зробив новий коментар до трактату «Менцзи» і включив його до збірника. У тому ж столітті цей трактат увійшов до складу традиційного конфуціанського «Тринадцятикнижжя» («Шисаньцзін»), яке з того часу іншими книгами вже не доповнювалось. У книзі подано рекомендації монархам, як управляти народом, «узгоджуючися з правдою і справедливістю». Твір детально розглядає людські чесноти, особливо людинолюбство та справедливість. Новацією цієї частини канону є ствердження за народом права на зміну влади. За Мен-цзи, поганий монарх може бути позбавлений трону, і влада його може бути передана іншому, більш добродішному. Водночас услід за Конфуцієм Мен-цзи стверджує, що людина від природи наділена добрим началом, народжена для праведного життя, в кожній людині можна побачити завдатки принаймні чотирьох чеснот: співчуття, милосердя, шанобливості й здатності керуватись у своїх діях справедливістю [159].

Для виявлення перспектив функціонування традиційної системи цінностей, заснованої на конфуціанстві, можливостей і меж її трансформації під впливом глобалізаційних процесів, її «вписуваності» в сучасність важливо розглянути культурно-світоглядні змісти основних категорій конфуціанства.

Однією з таких категорій, що посідають чільне місце в конфуціанському вченні, є категорія «вень». «Вень» має вельми полісемантичне насичення: «носій культури», «культура», «письменність», «цивілізованість» тощо. Це поняття позначало також вченість, ритуал, стародавню традиції, що підлягають збереженню, передаванню та наслідуванню, а також музику. «Вень» – це й найстародавніші книги, що увійшли до конфуціанського канону «П'ятикнижжя»: «Шицзін», «Шуцзін», «Чжоуї» («Іцзін»), «Ілі», «Чжоулі». Пізніше, коли до них додалися інші твори, «вень» стала позначати всю суму культурних уявлень, пов'язаних зі знанням [90].

Взаємодія між внутрішніми моральними принципами і зовнішніми правилами, між індивідуальним та суспільним втілюється у центральному ідеологічному принципі конфуціанства – «жень», який перекладається як «людинолюбство» або «гуманність», «людяність», «милосердя», «добро». Однак гуманність розуміється далеко не в європейському сенсі, що акцентує цінність індивідуального. «Стримувати себе з тим, щоб у всьому відповідати вимогам ритуалу, – це і є людинолюбство» [267, с. 63]. У такому розумінні підкреслюється, насамперед, глибокий зв'язок між поведінкою індивіда і суспільними вимогами, оскільки від поведінки людини залежить загальне благо. Категорія, таким чином, має імперативний вимір: людина **повинна** дбати, насамперед, про процвітання своєї спільноти – народу та держави, а не керуватись особистісними інтересами. Справжня людина – лише та, яка здатна підвестись до надіндивідуального, розумного, всезагального рівня свідомості, в якій особисті бажання збігаються із суспільними вимогами. Іншими словами, у конфуціанському вченні гуманність відповідає мінімізації індивідуальності заради загального блага, а всеосяжне «Жень» виступає як закон, сукупність етичних і соціальних принципів взаємовідносин людей та кінцева мета культурного і морального самовдосконалення людини, сім'ї

та життя держави [90, с. 43]. З іншого боку, зведення поведінки особи до її соціальної ролі, функції є підставою для «виправлення світу» – у цьому полягає одна з провідних ідей конфуціанства, що ввійшла в історію під назвою концепції «виправлення імен». «Світ поганий тому, що речі в ньому зрадили своїм іменам, якщо їх повернути до стану відповідності іменам, то світ знову буде впорядкований і правильний» [179, с. 59]. Отже, згідно конфуціанського вчення, соціальна функція людини визначає саму її сутність, мінімізація особистісного, зведення людини до її виключно соціального змісту – одна з найбільш принципових ціннісних настанов конфуціанства.

Загалом же в основі конфуціанства як цілісного вчення лежить уявлення про Небо як втілення розуму, доцільності й вищої справедливості. Відповідно, обов'язки кожної людини як члена суспільства призначені їй Небом, і вона повинна знати й виконувати їх. Це корінне положення конфуціанства, безпосередньо пов'язане з концептом «виправлення імен», оформлено у відомому вислові Конфуція: «Нехай отець буде отцем, син – сином, посадовець – державцем, підданий – підданим». Визнаючи за монархом його встановлене Небом високе положення, Конфуцій у той же час вимагав від державця дотримання відповідних моральних норм, що знайшло своє відображення в приписі: «правитель народу повинен добродіяти – без марнотратності; накладати на народ податки, не викликаючи його нарікання; задовольняти свої бажання, не впадаючи в жадібність; усвідомлювати свої гідності й не бути гордим; зберігати величність та не бути пихатим; піклуватись про те, щоб дати народу все, що може служити йому на користь, – хіба це не означає добродіяти без марнотратності? Якщо народ обкладається податками, справді необхідними, то хто буде нарікати? Коли бажання ґрунтуються на людинолюбстві та здійснюються як такі – хіба це буде жадібністю?» [202, с. 222].

Бажаним результатом державного управління виступало, з погляду мислителя, зведення до мінімуму суспільних суперечностей, підтримка стабільності в державі. Умовою ж його досягнення було дотримання вимоги про те, що управління повинне здійснюватися освіченими і морально бездоганними людьми. Формування державного чиновника передбачало внутрішнє моральне виховання і дотримання

зовнішньої системі «Чи» («правил поведінки»), яка дозволяла зберігати в державі суворі ієрархічні відносини, що нагадують відносини в родині [247, с. 60].

Ще одна засаднича категорія – «де», моральність, що виступає як комплементарна до «жень», її індивідуалізована екстраполяція. У найзагальнішому сенсі вона позначає якість, що зумовлює найкращий спосіб індивідуального буття кожної окремої істоти або речі, суголосний загальному закону. У каноні «Луньюй» «де» розуміється як «вірність» та «обов'язок», а також індивідуальний життєвий шлях особи, відповідний природному закону «дао». Натурфілософське поняття «дао» («шлях») розглядається, своєю чергою, як шлях втілення етичних норм конфуціанського вчення. Тому поняття «дао» вживають у гранично широкому значенні єдиного етичного шляху людини, держави й світу в цілому. Носієм «дао» є як індивід, так і держава («Піднебесна»). З огляду на відмінності носіїв різні і їхні «дао»: велике і мале, пряме і криве, властиве і «шляхетній особі» («цзюньцзи») або «нікчемній людині» («сяо жень»). Водночас «Де» можна визначити й як «життєву силу», яка проявляє себе в природному та закономірному ході речей [247, с. 198]. Відроджена в сучасних умовах політичного транзиту, «де» у сьогоdnішньому Китаї розуміється як цивільна моральність. З позицій нинішнього керівництва КПК, вона є втіленням поняття мирного вирішення суперечностей, виміром культури світу.

Ідея «правильної відповідності змісту формі» закладена в категорії «і», яка також має на увазі обов'язок, справедливість. Вона є однією з засадничих категорій китайської філософії та світогляду в цілому, і вона ж стала ключовою ціннісною характеристикою «цзюньцзи» («шляхетного мужа») [247, с. 46-82], про що йтиметься нижче.

Нарешті в категорії «лі» як ще одній основоположній зафіксовано сакралізацію існуючого, ритуалу. У літературному пам'ятнику «Хань Фей-цзи» (III ст. до н.е.) говориться, що «лі» здійснюється, коли Син Неба любить Піднебесну, коли правителі люблять підданих, які живуть в їхній області, коли великі чиновники поважають свою службову посаду, коли людина любить свою сім'ю. Порушення такого порядку називається посяганням. Основне в «лі» – суворі відповідність вимогам, що висуваються до певного соціального місця, яке обіймає особа, і

збереження чітких соціальних – ієрархічних – відмінностей. Кожен має знати своє місце і відповідні йому обсяг прав і привілеїв, кількість і сутність зобов'язань. І не тільки знати, а й неухильно керуватися цим. «Без «лі» руйнується держава і гине суспільство, тоді як за допомогою «лі» досягається соціальна справедливість». За висновком Л. С. Васільєва, лі – це «основа стабільного суспільства – запорука соціальної гармонії, фундамент процвітаючої держави... Практично це означає, що на «лі» тримається суспільство і держава» [135, с. 78].

Характерною рисою конфуціанського гуманізму є необхідність постійного збагачення людиною свого внутрішнього світу, розширення своєї свідомості, набуття знань, тобто того, що, як було відзначено, робить її «цзюнци» – достойним мужем або благородною людиною. На питання: «Якою є людина Чень Вень-цзи», Конфуцій відповів: «Чесна вона». – «Чи вона гуманна?» – «У неї мало знань, звідки ж вона може бути гуманною?». В іншому місці цього ж літературного пам'ятника («Луньюй») читаємо: «Важко досягти гуманності, хоча начальник повіту Цзи Вень був чесним, він був відданим. Чень Чень-цзи теж був чесним – і все одно неможливо їх назвати гуманними: відповідно, й серед благочестивих людей також бувають негуманні» [90, с. 257]. «Цзи Чжань запитав вдруге: «Чи він гуманний, людяний (Цзи Вень)?» Конфуцій відповів: «Він не розуміє гуманності, людяності – яким же чином він може бути таким?» [90, с. 55]. Отже гуманність як найкраща якість особи завжди пов'язана зі знанням та усвідомленням належного.

Підкреслюючи значущість знань у самовдосконаленні з метою досягнення стану гуманності, Конфуцій висновував: «Жень» для народу важливіше, ніж вогонь і вода. «Я помічав, що люди можуть загинути, опинившись у вогні або у воді. Але я не знаю нікого, хто загинув би від «жень»» [90, с. 56]. Як випливає з цього, не стільки належність до певного прошарку, знатність, обіймана посада в ієрархічній структурі давньокитайського суспільства, скільки здатність до самовдосконалення, особиста завзятість, прагнення до знань можуть зробити людину справді благородною, гуманною, а відповідно й такою, яку поважають у суспільстві.

Слід відзначити, що в конфуціанському тлумаченні гуманність не надається з-зовні, не привноситься кимось і не виховується, – вона набувається власними

зусиллями. У «Лунь-юй» читаємо: «Бути гуманним – чи це залежить від себе, чи від людей?»; «Чи далеко від нас гуманність? [Ні]. Коли ми хочемо її, то вона в нас під руками «[Бо І та Шу Ци ¹] Прагнули до гуманності та набули її...» [268, с. 90].

Формування гуманістичного вчення, центром якого була категорія «жень», хоч і безпосередньо пов'язане з діяльністю Конфуція, однак, безсумнівно, було спричинене певними суспільно-історичними умовами. Значні зміни та розвиток політичного, філософського, ідеологічного характеру тієї епохи були відображенням інтенсивного бродіння, що відбувалось у соціальному житті тогочасного китайського суспільства. Історичні матеріали, що містились у стародавньокитайських літературних пам'ятках, дають підстави вважати, що заклик Конфуція до відродження глибокої давнини впливав з його негативного ставлення до сучасної йому дійсності, з його критичних поглядів на шляхи та методи державного правління. Саме цим пояснюється очевидна ідеологізація Конфуцієм доісторичного часу, котрий він зображав як золотий вік, а його легендарних властителів Яо, Шуня, Юя і Тана – як зразкових досконаломудрих правителів, що керувались принципами доброчесності, справедливості, обов'язку, вірності та гуманності [268, с. 91].

Іншими словами, конфуціанська доктрина впорядкованого державного та суспільного ладу була звернута до минулого, в якому вона вбачала найбільш досконалий спосіб життя для майбутнього. Що цілком узгоджується з базовою, інваріантною морально-ціннісною системою, властивою як для стародавніх суспільств у цілому, так і для східних суспільств до сьогодні: будь-яка новація є легітимною лише тоді, коли вона спирається на минуле і глибоко в ньому закорінена [178 – 181; 341 – 343]. Тому будь-яка суспільно-політична чи культурно-світоглядна новація могла мати право на існування, лише коли вона «підтримана старовиною». Відтак величезного значення набувало й те, що керівники держави й узагалі

¹ Існує стародавня притча про братів-відлюдників Бо І та Шу Ци, синах правителя країни Гуджоу. Коли інший правитель – У-ван, поваливши останнього правителя іньської династії Чжоу Синя, започаткував чжоуську династію, обидва брати відхилили пропозицію У-вана служити йому, вважаючи його узурпатором, та вирушили на гору Шоуян, де вони, для того щоб вижити, збирали траву «вей». Вони все одно померли з голоду, але не підкорилися узурпаторові і до останнього дотримувалися засвоєних моральних принципів. І така послідовна вірність моральним принципам і є виявом високої гуманності братів.

благородні люди повинні були мати ґрунтовні знання історичного минулого. Є. П. Синіцин наводить судження Сюнь-ци про моральні якості конфуціанців та ступені їх ученості, на підставі яких виділяються три категорії конфуціанців: вульгарні (буденні), які «не знають того, що потрібно звеличувати ритуали і почуття обов'язку, і принижують «Шицзін» та «Шуцзін», видатні, які «слідують подальшим царям, уніфікують систему, звеличують ритуал і почуття обов'язку і принижують «Шицзін» та «Шуцзін», і великі, які «слідують попереднім царям, уніфікують систему, підтримують велике, старовиною підтримують сучасне» [374, с. 64]. Отже, «великі конфуціанці», на думку Сюнь-ци, повинні дотримуватись принципу «старовиною підтримувати сучасність». Існують підстави вважати, що ця теза апелює до часів імперії Цинь (221—207 до н.е.), і завдання конфуціанців – переконувати народ у тому, що цинські порядки й є та ідеальна старовина, якої потрібно прагнути.

Досягнення мети набуття якостей достойної людини («цзюньцзи») Конфуцій бачив у просвіті, у збагаченні людини знаннями. Відомі афоризми Конфуція: «Вчитися з ненаситною жадібністю та просвіщати людей, не знаючи втоми» [90, с. 69]. «Віруй і люби вчення; дотримуйся до самої смерті доброго шляху. Соромся бути бідним і незнатним, коли в країні є шлях; соромся бути знатним і багатим, коли в ній немає шляху» [90, с. 84]. Про самого Конфуція як про благородного мужа, дотримання ним настанов конфуціанського канону читаємо запис у найбільш достовірному літературному пам'ятнику «Луньюй»: «У своєму бажанні [добитися будь-чого] забував про їжу, в радості [що добився], забував про печалі та не помічав наближення старості [90, с. 73].

Термін «цзюньцзи» має і етичне, і соціальне наповнення. У двадцятому розділі «Луньюя» образ «цзюнь цзи» асоціюється з правителем царства. «Шляхетний чоловік», цзюнь цзи повинен відповідати всім вимогам, що пред'являються в ідеалі до носія «вень» («культури») і «жень» («гуманності»). З погляду класичного конфуціанства ідеалу «благородної особи» досягти надзвичайно важко. Його досягає лише той, хто здатний розвинути в собі кращі моральні якості, необхідні для управління державою. «Шляхетний чоловік» – це державний муж, політик і

чиновник, який є зразком для близьких і всіх членів суспільства, може взяти на себе відповідальність за благо суспільства. Усвідомлення їм пріоритетності державних інтересів не дозволяє йому робити необдумані вчинки. Він керує державою на основі розуму, підлеглого вищому природному закону Дао.

Протягом багатьох століть образ «цзюнь цзи» являв собою критерій вищих морально-етичних цінностей. Однак оскільки творцем конфуціанства як офіційної ідеології була бюрократія, то вона брала з самого вчення Конфуція лише ті концепції і інститути, які повинні були забезпечити стабільне функціонування імператорської системи правління [189].

Результатом правильного прояву влади, внутрішньою основою якої було дотримання окреслених вище принципів, був суспільний устрій, що відповідав природному закону. «За китайськими канонами, – пише В. В. Малявін, – людські діяння могли бути настільки ж грандіозні, як і звершення природи, а громадський порядок повинен був відтворювати природне життя», ... в акуратній геометрії селянських полів здійснюється світовпорядковувальна роль влади» [172, с. 16-18].

А проте, поруч з конфуціанством як його багато в чому альтернатива й конкуруюче вчення набула поширення інша світоглядна школа – моїстів, моцзя. Найбільшого впливу вона набула в V – III ст. до н.е. Коли ж у I ст. до н.е. офіційною ідеологією Ханьської імперії стало реформоване конфуціанство, на моїзм було накладено заборону.

Вчення моїстів виникло в боротьбі з етикою родової аристократії, представленої у вченні Конфуція, і користувалося популярністю у владних верствах у період династії Цінь (221 до н. е. – 206 до н. е.). Ціньські вани попри жорстокість проводили в цілому прогресивну політику в інтересах нових соціальних сил. У середовищі наближених до ціньських правителів, які активно боролися із засиллям спадкової аристократії, було чимало моїстів. Великий торговець, згодом впливовий ціньський сановник Люй Бувей співчував моїстам та їх деяким вимогам. У книзі «Люйши чуньцю», створеній за його замовленням, міститься чимало співчутливих та навіть хвалебних висловлювань на адресу представників школи моцзя.

На протизагу до етичного ідеалу конфуціанства – образу «шляхетного мужа», об'єктивно спрямованого на захист влади спадкової аристократії, у вченні моцзя на перший план висуваються принципи «загальної любові», «взаємної вигоди», «шанування мудрості», «шанування єдності», «проти нападів», «проти долі», «за економію у витратах» тощо. У той час як конфуціанство вбачало істотну різницю між любов'ю до родини (батьків, дітей) і любов'ю до інших та надавало перевагу першій, Мо-цзи, подібно до витокового християнства, закликав любити всіх. Моїсти виступали проти етичного обґрунтування привілеїв родової аристократії, вічності та незмінності древніх ритуалів («лі») та соціальних стереотипів – «благородства» одних та «низькості» інших. Етика моїстів давала виправдання поліпшенню життя та підвищенню свого політичного та освітнього статусу низовим верствам суспільства. Учення моцзя постає, таким чином, як утопічна програма перевлаштування суспільства на основі «загальної любові» – в інтересах пересічної людини. Однак уявлення про ідеальний соціум стикалися з необхідністю оптимальної організації реально існуючого соціуму, з проблемами створення розумної адміністрації справедливо влаштованої держави.

Відповідно до вчення моїстів, природі людини внутрішньо притаманні так звані «у чан» (п'ять постійностей), які виражаються в п'яти базових категоріях конфуціанської етики: «жень» (гуманність), «ї» (борг-справедливість), «чи» (ритуальне благоговіння), «чжи» (мудрість) і «сін» (щирість). Ці моральні норми абсолютні, самототожні і незмінні, однак, в різних ситуаціях і стосунках вони проявляються по-різному.

Розвиваючи погляди Конфуція, Мен-цзи створює концепцію «жень чжен» («гуманне управління»). Однак, на відміну від учителя, він наполягає, що природна людина за своєю природою добра, тому їй цілком реально здійснити «ке цзи фу лу» («подолати корисливість і повернутися до правил»). Серед чотирьох ціннісних критеріїв особистості (доброта, людяність, тяга до знань, почуття справедливості) визначальним є доброта, добре серце. Природа людини так само тягне її до добра, як вода завжди прагне текти донизу. Згідно з ученням Мен-цзи, «сін» («природа

людини») спочатку наділена всіма моральними досконалостями, і їх лише треба реалізувати («мін» – «висвітлити») завдяки практиці самовдосконалення.

Вельми велике значення для конфуціанства мала розроблена Мен-цзи так звана теорія «тяньмін» (теорія «небесного мандата»), відповідно до якої тільки морально досконала людина може отримати від Неба, що розуміється як безособова вища сила, право на управління народом як монарх. Людина, позбавлена позитивних моральних якостей, але займає, тим не менш, трон, оголошується Мен-цзи узурпатором, який може і повинен бути повалений для того, щоб престол був переданий істинному володареві мандата. Ця заміна правителів називається їм «ге мін» – «змінної мандата» – словом, яке в сучасній китайській мові передає поняття «революція».

Теорія Мен-цзи мала умоглядний характер і зазвичай використовувалася або для обґрунтування легітимності вступу на престол нової династії, або для засудження невдалої спроби заміни правителя за принципом «заколот не може скінчитися удачею, в іншому випадку його назвуть інакше».

Головна помилка Мо-цзи полягала, як видається, в тому, що мораль розглядалася ним як універсальна засада – єдина для всього суспільства й спільна для всіх його членів. Парадокс у тому, що він сам жорстко критикував мораль родової аристократії, доводив її аморальність, і водночас закликав до ствердження однакової для всіх моралі, потрібної для існування, процвітання, благополуччя народу, та єдиних критеріїв добра і зла. Ці критерії повинні надходити від «мудрих», оскільки лише вони можуть зрозуміти справжнє положення людей та спонукати їх діяти для цих інтересів. І мислитель шукав «істинний» зразок моралі, який міг би служити інструментом здійснення «загальної любові та взаємної вигоди», чітко відрізняючи таку мораль від реальної політики, яку ще належить зробити моральною шляхом соціальних змін. Натомість у конфуціанстві, як уже було показано, мораль і політика неподільні, і запровадження моральних засад суспільного буття можливе не через суспільно-політичні перетворення, реформи, новації тощо, а через самовдосконалення особистості й, таким шляхом, – гуманізацію існуючих відносин.

Конфуціанством, як було відзначено, вирішальне значення надавалося принципу «лі» («правило», «встановлення», «ритуал», «етикет»), що регламентував характер взаємовідносин між людьми та приписував неухильне дотримання людиною встановлених норм у суспільному житті. На тлі конфуціанства моїзм поставав як революційна ідеологія, спрямована на зміну існуючого, а отже – спрямована проти «лі».

Однак чи настільки принциповими є відмінності між конфуціанством і моїзмом, якщо абстрагуватися від їх соціально-політичного виміру? На нашу думку, обидва конкурентні вчення мають багато принципового спільного. Це, зокрема, верховенство цінності загалу над цінністю індивідуального та апеляція до моралі як основи належної організації суспільних відносин. І акцент моїзму на суспільних проблемах як відмінних від проблем міжлюдських взаємин робить його позиції більш уразливими, менш універсальними, ніж позиції конфуціанства. Історія довела, що значення моральних проповідників, пророків незрівнянно більше, ніж значення політиків. Водночас апеляція до особистісного в людині, а отже більша ступінь значущості одиничного, ніж у моїзмі, роблять саме конфуціанство як історично властивий китайській нації світогляд придатним для «використання» в умовах сучасних потреб суспільного розвитку і викликів глобалізації.

Представник конфуціанства ханського періоду Дун Чжуншу (179-104 до н.е.), який переробив вчення Конфуція і Мен-цзи про волю Неба, використовував містифіковані в період Чжаньго вчення про темні і світлі засади світобудови – «їнь – янь» і п'ять стихій та обґрунтував телеологічну тезу про взаємний вплив неба і людини. У цей період «цзинсюе» – канонознавство – стає суспільно значущою дисципліною. Заслугою Дун Чжуншу є і те, що він представив своєму імператору конфуціанське вчення і вніс пропозицію про «викорінювання усіх навчань і повагу тільки до «вчення служивих» з метою забезпечення єдності державної ідеології.

У період правління У-ді (140 - 87 рр. до н.е.) конфуціанство було зведене в ранг державної ідеології. Представники конфуціанства періоду ханської династії (206 р. до н.е. – 220 р. н.е.) на тлі збереження конфуціанського визначального впливу на тогочасне суспільство впроваджували в структуру управління державою

окремі легістські доктрини: концепцію систематичного оновлення державного апарату шляхом висунення нових чиновників, концепцію рівних можливостей, концепцію чіткої градації всередині самої правлячої верстви, концепцію уніфікації мислення чиновництва, концепцію цензорського нагляду, концепцію кругової поруки і особистої відповідальності чиновника [192]. Однак остаточно, що зберігалася без істотних змін протягом століть до 1949 р і поширену до сьогодні, форму конфуціанське вчення отримало в інтерпретації Чжу Сі (1130 -1200).

Таким чином, конфуціанство в його історичному розвитку являло собою синтез найважливіших досягнень старокитайської думки, здійснений на основі філософії Конфуція. Успіх конфуціанських ідей у практиці державного управління визначався тим, що Конфуцію вдалося відобразити традиційні особливості менталітету китайської нації, підкреслити в ньому ті моменти, які сприяли стабільному гармонійному розвитку особистості і держави.

У 60-70-і рр. минулого століття, в період культурної революції, вчення Конфуція і Мен-цзи було заборонено і замінено марксистською доктриною в її вульгарній інтерпретації Мао Цзедуна, що насильно насаджувалася. Проте, на думку В. О. Кіктенка, з якою ми можемо погодитися, на відміну від ортодоксального марксизму, маоїзм усе ж «певною мірою зберігав у собі конфуціанські традиції управління, в яких моральні настанови завжди були основоположними для глави держави» [313, с. 86].

Актуалізація конфуціанства в другій половині ХХ ст. пов'язана з концепцією розвитку Китаю, запропонованої Ден Сяопіном, який став лідером країни в 1978 р. У 1979. Ден Сяопін заявив, що «метою соціалізму з китайською специфікою є досягнення до 2000 р. рівня суспільства «сяокан» [58, с. 69]. У жовтні 1987 р., на ХІІІ-му з'їзді КПК концепція «сяокан» була офіційно затверджена як «другий крок» стратегії соціалістичної модернізації. У подальшому, мірою цілеспрямованого повернення до конфуціанських принципів у житті держави й суспільства, концепт «сяокан» був доповнений концептом «датун».

Термін «сяокан» (fī 康 , xiǎokāng) для кожного китайця пов'язаний із конфуціанською традицією і являє собою одну з наріжних ідей раннього

конфуціанства, де «сяокан» виступало «щаблем до ідеального суспільства, коли люди забезпечені основними умовами для життя» [442], у суспільстві не існує різкого соціального розшарування, для нормального життя досить невеликого рівня доходів, а ринкова економіка перебуває під контролем держави. Існує кілька трактувань терміна «сяокан», але найбільш відповідним, на наш погляд, є «суспільство прийнятного стану», оскільки саме добробут членів суспільства забезпечує його подальше зміцнення та розвиток і є основою соціальної стабільності.

Комплементарною до ідеї «сяокан» є ідея «датун» – «великого єднання». «Ідея суспільства «великого єднання» (датун), коли «Піднебесна належить усім», що більше двох тисячоліть тому виникла в Китаї, в нових умовах стала синонімом ідеї соціалізму» [332, с. 6-19]. Обидві ідеї – «сяокан» і «датун», як зазначає В. О. Кіктенко, «увійшли в китайські політичні проекти ХХ ст. – мрія про «велике єднання» захопила лідера демократичної революції 1911 р. Сунь Ятсена, а в 1979 р. «архітектор реформ» Ден Сяопін проголосив мету створити в Китаї суспільство «малого добробуту»» [315, с. 107].

Згідно з конфуціанським вченням, історія суспільств є циклічним процесом змін – періодичним переходом суспільства зі стану хаосу («хуньлуань») до прийнятного впорядкованого стану, що характеризується «середнім рівнем добробуту» («сяокан»), а потім, можливо, й до ідеального стану «великого єднання» («датун»). Згідно з такою концепцією, тимчасовий період неупорядкованого суспільного стану, хаосу, не лише передує, а й становить середовище, в якому складаються умови для наведення порядку, приборкання хаосу в суспільстві та в думках, що надалі уможлиблює виникнення потреби у спрямованості спільних зусиль на досягнення впорядкованості й благоденства. Після приборкання хаосу силою й унаслідок вольових зусиль правителів настає певна стабілізація, яка знаменує собою перехід до періоду «малого процвітання».

Ідеалом же суспільства китайського етносу, згідно з традицією, є «датун». Його досягнення можливе тільки за умови, що суспільство «сяокан» не повернеться назад у стан «хуньлуань» (за влучним висловом Д. Регентова та А. Девятова – «ентропійний стан» [366]). Для чого і потрібні умови, за яких різномірні сили в

суспільстві будуть зібрані у гармонічну єдність і трансформуються в єдину силу «датун», коли суспільство діє як єдине ціле.

Водночас «датун» – не лише стан суспільства, а й суспільне єднання, консолідація, що є інструментом забезпечення руху до прекрасного майбутнього, умовно позначеного як «Розквіт Нової Тан». Період епохи Тан визнаний сучасними вченими – як китайськими, так й іноземними – одним із найблискучіших періодів в історії Китаю. У пам'яті китайського народу епоха Тан стійко асоціюється з тим, що в середньовічній Європі називали «золотим віком». Тому сучасні китайці намагаються залучити дух «золотого століття» до власного життя, вплітаючи в назви магазинів, готелів, комплексів ієрогліф Тан. На шляху до цієї епохи і перебуває суспільство «сяокан».

«Використання конфуціанського терміну «сяокан», – зазначає Т. О. Метельова, – було сигналом підведення під потрібні реформи й загальну модернізацію суспільства потужної, закоріненої у тисячоліття ідеологічної та історико-культурної бази і дало старт поступовій і непомітній заміні марксистської ідеології конфуціанською шляхом, як показало подальше, їх синтезу» [340, с. 147]. Дослідниця проводить паралель між суспільним станом «сяокан» і соціалізмом та станом «датун» і комунізмом, і робить слушний висновок, що «обидва концепти – «сяокан» і «датун» за всієї їх суголосності марксистським «соціалізмом» та «комунізмом» значно краще мобілізують суспільство – і тому, що відповідні історичним і культурним традиціям китайського народу, і тому, що не передбачають кінця історії, а є лише шляхом до морального самовдосконалення. А отже те, чого так не вистачало утилітарному марксизму в його не лише маоїстському, а й радянському варіанті – морального складника не як «підпорки» для матеріального добробуту, а як вищої за цей добробут мети, у відроджуваному на шляху «реформ і відкритості» конфуціанстві отримало виразний наголос» [340, с. 151]. Такий висновок підтверджується й тим фактом, що 15 жовтня 2007 р. у своїй доповіді-звіті, що був проголошений на відкритті 17-го з'їзду Комуністичної партії Китаю і мав назву «Високо тримаючи великий прапор соціалізму з китайською специфікою, боротися за нову перемогу суспільства середньої заможності». Генеральний

секретар ЦК КПК Ху Цзіньтао використовує термін «сяокан» для окреслення перспективи й мети розвитку китайського суспільства в середньостроковій перспективі [79]. «Сяокан» у цій промові фігурує в державно-політичному сенсі як «символ внутрішнього спокою та економічного покращення», а в соціально-побутовому – як символ відносного статку, коли людина і родина забезпечена всім необхідним» [98, с. 44.]. За справедливим висновком О. А. Ковалю, «Ху Цзіньтао фактично повернувся до трактування терміну «суспільства середнього статку», яким ще на початку реформ у 1979 р. оперував патріарх китайських реформ Ден Сяопін. У його трактуванні можна розглядати сяокан – синонімом «соціалізму з китайською специфікою», а також «конфуціанським соціалізмом» [320, с. 37].

Водночас, згідно з конфуціанськими традиціями, і після досягнення «сяокан», і навіть після «датун» можливий новий занепад та повернення до стану хаосу. Для того, щоб такого не сталося, щоб суспільство й далі прямувало шляхом розвитку і прогресу, потрібні повсякчасні цілеспрямовані зусилля всіх членів суспільства, а також особлива ретельність правителів в управлінні державою, відповідні Дао – Шляху Неба. Якщо під час досягнення «сяокан» або й «датун» відбувається самозадоволення, відхід від повсякчасної внутрішньої – моральної – роботи, спрямованої на самовдосконалення, це й означатиме, що імперативи Дао знехтувані суспільством. А отже, внаслідок відходу від Дао хоч якоїсь частини спільноти, розпочинається зворотній хід до занепаду й хаосу. Якщо вслід за згаданими Д. Регентовим та А. Девятовим використовувати сучасну термінологію з арсеналу синергетики, і стан «сяокан», і стан «датун» можна схарактеризувати як нестійкі системні утвори, що містять у собі точки біфуркації, за якими – або подальший рух вперед, або руйнівні процеси, що ведуть до хаосу. Підтримка таких станів і спонукання до прогресивного руху – результат свідомих спільних зусиль як правителів, так і «підданих».

Відтак, з погляду конфуціанства, роль «правителів» – керівників, організаторів, державних діячів є в цьому величезною, адже саме від них та їхніх особистих якостей залежать суспільні настрої, орієнтації і можливості. «Вам варто тільки захотіти добра, і народ стане добрим. Адже благі здатності досконалого чоловіка

подібні вітру, тоді як благі здатності маленьких людей подібні траві, а трава схиляється, коли дме вітер» [338, с. 235]. Слід зазначити, хоч і забігаючи дещо наперед, що партійна кадрова політика в період «реформ і відкритості» теж починає будуватися, принаймні на рівні гасел, на засадах, суголосних конфуціанським.

Згідно з конфуціанським каноном, на основі якого свідомо чи несвідомо будувалося життя пересічного китайця, аби бути хорошим керівником – ним потрібно народитися, оскільки навчитися цьому практично неможливо. У самому китайському терміні «керівник» закладено принципову відмінність від західного розуміння його функцій і значення. Для позначення «керівника» в китайській мові існує поняття «цзінлі».

На письмі воно складається з двох ієрогліфів: «цзін» і «лі». «Цзін» перекладається, з одного боку, як «система», а з іншого – як «канал», «меридіан», тобто певна системоутворювальна нитка. Ієрогліф «лі» означає «устрій земного закону» або «закон». Інакше кажучи, в Китаї «цзінлі» – керівник – це той, хто реально розуміє сутність закону (системи). І суть не в тому, як і які накази віддає китайський керівник, а в тому, у якому контексті він це робить, що є підґрунтям цих наказів, які у керівника пріоритети та життєві принципи.

Підтвердження тому можна знайти у класичному творі Сунь-цзи «Мистецтво стратегії». Говорячи словами його перекладача академіка Н. Конрада, це давньокитайський трактат, який став основою цілої низки управлінських теорій. «Той, хто бачить перемогу – не більше, ніж інші люди, не найкращий з кращих», – говорить Сунь-цзи. Полководець (в нашому прикладі – керівник) повинен бачити перемогу краще, ніж усі інші люди, повинен вміти бачити перемогу там, де інші її не бачать. Тільки тоді він може бути названий «кращим з кращих». Однак і це не вичерпує всього змісту фрази Сунь-цзи. Один із коментаторів, Чжан Юй, добре розуміючи дух трактату, писав: «Що вже існує, що виявилось, це знають всі, я бачу те, що ще не має форми, ще не зародилося». Цао-гун повторює те ж саме: «Слід бачити те, що ще не зародилося» [101, с. 236].

Сунь-цзи розвиває цю думку так: «Коли хто-небудь, борючись, здобуде перемогу, і в Піднебесній скажуть «добре», це не буде кращий з кращих». Цао-гун,

цитуючи слова Тай-гун Вана, каже: «Той, хто забезпечує перемогу, оголивши зброю, ще не є хорошим полководцем» [101, с. 236]. А Чжан Юй доповнює цю думку: «Коли хто-небудь битиметься і здобуде перемогу, люди зазвичай кажуть: «добре». Це – слава розуму й подвигу мужності. Однак це ж і не добре. Але коли бачать невидиме, проникають у приховане і здобувають перемогу над тим, що не має форми, ось це і буде дійсно добре» [101, с. 236]. Перемога здобувається тоді, коли ніхто не бачить, що вона здобувається; дійсна перемога там, де її для всіх інших ще немає; вона народжується до свого народження, існує, ще не існуючи. Таким чином розкривається новий сенс цих фраз Сунь-цзи: реалізоване вже закладено у ще не реалізованому. Фактично, тут присутня констатація повної розбіжності в оцінці, що робиться масами, і тієї, яку дають конфуціанські мислителі: легка, «невидима» перемога і буде справжньою, а полководець, що отримує легкі перемоги, буде «кращим з кращих». І, всупереч оцінці мас, така перемога не є очевидною. «Якщо перемагають противника, коли форми його ще не утворилися, не буває блискучої слави», – зауважує Цао-гун. Ду Му розвиває це положення трохи докладніше: «Ти не обагрив свого меча кров'ю, а ворожа держава вже підкорилася. Тому в тебе немає подвигів мужності» [101, с. 237]. А отже, справжній керівник, орієнтований на успіх («перемогу»), має бути не упередженим і бачити «те, чого ще немає» – тенденції процесів та їхні можливі результати, і діяти у згоді з цим баченням можливого майбутнього.

У такому контексті і з огляду на ту роль, яку саме мудре керівництво держави відіграє в досягненні «сяокан» і «датун», нинішня керівна й провідна сила китайського суспільства – Комуністична Партія – має не лише висувати жорсткі умови до добору кадрів (про що йдеться ледь чи не в усіх програмних документах КПК періоду «реформ і відкритості»), а й сама має залишатися на позиціях провідця і керманича суспільного розвою. Лише за збереження пріоритету держави над підданими, колективу над особистістю, «партії над масами» й можливе (а в конфуціанській «системі світоглядних координат» – необхідне) збереження провідної ролі КПК. Як з цього приводу справедливо пише О. В. Шубаро, «традиційний принцип пріоритету державних інтересів над особистісними зберігся

й до сьогодні в структурі суспільних відносин в Китаї. Всі перетворення в новітній історії Китаю були спрямовані на зміцнення державності в рамках конфуціанських побудов [403, с. 30].

А проте, слід зазначити, що вироблені в конфуціанстві традиції колективної відповідальності відігравали чи не вирішальну роль в успішному проведенні модернізаційних перетворень у країні. У Китаї величезну силу мали освячені конфуціанством сімейно-кланові зв'язки. Як вказують дослідники (Л. С. Васильєв, В. О. Шубаро та ін.), великі клани, що подеколи склалися з декількох сімей, являли собою, як правило, потужні і міцні організації, засновані на принципах солідарності та взаємодопомоги. У такій системі суспільних взаємозв'язків діяв традиційний конфуціанський принцип рівних можливостей, який заміняв в Китаї західні принципи демократії. Цей принцип зводився до того, що кожен, незалежно від свого походження, міг стати чиновником і увійти в елітний шар китайського суспільства. А отже «міркування про державу як про велику родину були не такими вже й наївними, як то може здатися на перший погляд. А це, свою чергою, означає, що соціальні та політичні інститути – держава і суспільство, а також родина і клан як частина того і іншого – розглядалися як щось єдине, однорідне, практично нерозчленоване, рівною мірою ґрунтуване на все тому ж «лі»». [134].

На потужний консолідуючий і продуктивний потенціал конфуціанства звертає увагу й В. В. Сєднєв: «Китайська традиція, закладена ще Конфуцієм, наказує неухильне підпорядкування молодших старшим в сім'ї, а підлеглих – керівництву в суспільстві. Ідея конфуціанської працьовитості за своїм творчим потенціалом анітрохи не поступається концепції протестантської етики» [201, с. 111]. Таким чином звернення до традиційної теоретико-ідеологічної, політико-дидактичної та морально-етичної спадщини в період «реформ і відкритості», коли перед китайським народом постало грандіозне завдання трансформації всієї системи суспільних відносин, було не випадковим і вкрай важливим.

Таким чином, можна зробити висновок, що за всієї історичної змінності окремих складників конфуціанства, дотичних до соціально-політичної проблематики, його ціннісна основа з пріоритетом загального, суспільства, над

індивідуальним, людиною, залишилася незмінною. Однак такий пріоритет не виключав гуманістичного наповнення конфуціанства та можливості гармонізації інтересів суспільства й особи, що, як ми покажемо далі, в нових історичних умовах, у сучасному світі уможливило не лише плідне опертя на конфуціанство в розв'язанні складних суспільних завдань модернізації й трансформації китайського суспільства, а й дозволило використати таке опертя як потужний чинник прискорення й успішного проведення реформ.

Виявлено історичні етапи застосування конфуціанських принципів у практиці державного управління КНР у період «реформ і відкритості»: від звернення до понять «сяокан» та «датун» як окресленої, зрозумілої та близької для всіх китайців мети суспільних перетворень, через інструментальне застосування образу «хорошого керівника», «цзінлі» для розбудови партійної кадрової політики до застосування цих же ідеологем для обґрунтування беззаперечного лідерства КПУ та її перетворення на загальнонаціонального провідника.

2.2. Конфуціанські принципи в практиці державного управління в період «реформ і відкритості»

Ідея модернізації, втілення якої й було головним завданням держави в період «реформ і відкритості», виношувалася в Китаї вже давно і вперше вона була висловлена ще в 1957 р. Мао Цзедунем. Тоді серед основних модернізаційних завдань фігурувала побудова «сучасної модернізованої промисловості і сільського господарства, науки, культури» [71, с. 226]. Закінчилася така «модернізація» за сценарієм великого Мао «великим стрибком», «культурною революцією» і хунвейбінами.

Вдруге цілі модернізації економіки були проголошені Чжоу Еньлаєм в 1964 р. в доповіді на сесії Всекитайських Зборів Народних представників. Він пропонував чотири її напрями: «до кінця століття побудувати державу, в якій буде модернізоване сільське господарство, промисловість, оборона і науково-технічний потенціал» [76, с. 164]. Однак до самої смерті Мао Цзедуна така ідея не могла бути втіленою в життя. Знадобилися величезні зусилля для того, щоб переосмислити

пройдений шлях і піти на оновлення всіх сторін суспільно-економічного і політичного життя країни.

За слушним висловом Лі Фенліня, реформи в Китаї почалися з перебудови мислення [330, с. 3]. До 1978 р. у КНР ідея модернізації за західним зразком розглядалася як «філософія поневолення закордоном». Серйозні невдачі, яких у 1960-1970 рр. зазнавали країни, що розвиваються, підірвали кредит довіри до ідеї модернізації за західним зразком – її було піддано серйозній критиці як з теоретичного, так і з емпіричного погляду. Вказувалося на можливість багатолінійного розвитку залежно від стартових позицій держав і проблем, з якими вони стикаються, переглянуто зв'язок між модернізацією і розвитком: перша стала розглядатися не як умова другого, а як його функція.

Дедалі більше ідеї модернізації Китаю знаходили своє теоретико-ідеологічне опертя в конфуціанстві. З 1980 рр. конфуціанство зазнає відродження і набуває поширення по всьому Китаю. На сьогодні воно практично набуло статусу легальної й офіційно схваленої та підтримуваної соціально-етичної концепції, яка функціонує поруч, а здебільшого й у симбіозі з офіційним марксизмом і маоїзмом. Рішення керівних партійно-державних органів країни так чи так спираються й обґрунтовуються конфуціанськими максимами й положеннями, а в теоретичному арсеналі партійних і державних діячів країни широко присутні конфуціанські поняття й терміни.

С. Гантінгтон так описує принципи сучасної конфуціанської ідеології: «У класичному китайському конфуціанстві і його похідних у Кореї, В'єтнамі, Сінгапурі, Тайвані та (менш яскраво і однозначно) в Японії інтереси колективу ставляться вище інтересів особистості, влада має пріоритет перед свободою, а обов'язки вважаються більш важливими, ніж права. У конфуціанських товариствах бракує традиції протистояння права державі; ті нечисленні права і свободи, які все ж були, походили від самої держави. Перевага віддається згоді й співпраці, а не різноманітності думок і конкуренції. Головними цінностями є підтримання порядку і повага до ієрархічних відносин. Конфлікт ідей, груп і партій розглядається як шкідливий і незаконний. Найважливіше, конфуціанство здійснило злиття

суспільства і держави і поставило поза законом автономні громадські інститути на загальнодержавному рівні» [412, с. 24]. А отже, стабільність розвитку китайського суспільства значною мірою заснована на принципі традиціоналізму, який, втілюючись у ціннісних нормах, являє собою найважливіший механізм самозбереження і відтворення китайського етносу. Цю властивість конфуціанства, його відповідне «другій морально-етичній системі» (за класифікацією В. Лефевра [166]) ціннісне осердя, за якого вихідною надцінністю є загал, соціальна система, держава, а особистість – лише похідна й вторинна, й було взято на озброєння правлячою політичною силою для реалізації модернізаційних завдань.

Як уже зазначалося, офіційним початком китайських реформ як складової частини модернізаційного процесу вважається 1978 р., у грудні якого відбувся третій пленум ЦК КПК 11-го скликання. Йому передувала робоча нарада ЦК КПК (проходила з 10 листопада по 15 грудня 1978 р. у Пекіні), центральним питанням якої також була переорієнтація роботи партії на здійснення всеохопної модернізації країни на соціалістичних засадах. У промові «Розкріпачити мислення, шукати істину у фактах та сподіватися на єдність», виголошеній на церемонії закриття заходу, неформальний лідер країни Ден Сяопін зазначив, що необхідно, змінивши мислення, розкріпачивши його для неупередженого сприйняття фактів, «правильно реформувати виробничі відносини та політичну надбудову, несумісні зі швидким розвитком виробничих сил». Були також поставлені завдання демократизації суспільства та створення правових засад функціонування держави. «Ми повинні, – наголосив Ден Сяопін, – створити умови для демократії... У політичному житті партії і народу можуть бути прийняті тільки демократичні засоби, а засоби придушення і гноблення не можуть бути прийняті... Щоб захистити народну демократію, необхідно зміцнити правову систему. Демократія повинна бути інституціоналізована і легалізована таким чином, щоб вона не змінювалася через зміну лідерів і не змінювалася через зміни в поглядах лідерів... Ми повинні зосередитися на розвитку кримінального права, цивільного права, процесуального права та інших необхідних законів, таких як заводське право, право народних комун, лісове право, закон про пасовища, закон про охорону навколишнього середовища,

трудове право, закон про іноземні інвестиції тощо [73]. Руйнацію ж правової системи, яка відбулася під час «Культурної революції», і заміною її введенням «чотирьох свобод» (навіть закріплених у Конституції 1975 р.) – необмеженої свободи думок, висловлювань, поглядів і дискусій було визнано однією з найсерйозніших помилок, що призвели до так званої «масової демократії», а по суті – до громадянської війни. Таким чином було окреслено напрям модернізації країни: економічні реформи, розвиток демократії та правових засад функціонування суспільства й держави.

Пленум підвів ризику під «культурною революцією» і ухвалив важливе стратегічне рішення – обрав стратегічний курс на реформи і відкритість. Від самого початку розробки стратегії модернізації країни Ден Сяопін відмовився від догматичного дотримання канонів соціалістичного будівництва «радянського зразка» і «вів пошук будівництва власної моделі соціалізму з китайською специфікою» [151, с. 76]. Замість панівної до того лінії здійснювати «класову боротьбу як вирішальну ланку» у розв'язанні задач економічного й соціально-політичного розвитку, центр уваги в роботі керівної політичної сили Китаю – Комуністичної партії і всієї країни переноситься на цілеспрямовано і вдумливо здійснювані поступові, однак кардинальні зміни практично в усіх сферах суспільного життя. Країна розпочинає важкий шлях повороту від волюнтаристських установок до поступового будівництва модернізованого соціалізму у відсталій, чи не напівфеодальній країні. У подальшому КПК відмовилася й від використання категорій класового антагонізму і дуже поступово, але відкрито й легально допустила в рамках держави з функціями жорсткого контролю, в тому числі – економічного, формування регульованої на макрорівні ринкової економіки, плюралістичної структури власності й розподілу, відводячи для цього не обмежений у часі термін.

Водночас китайські вчені починають інтенсивну роботу з теоретичного обґрунтування соціалізму з китайською специфікою. І в цьому їм стали в нагоді глибоко закорінені в китайську культуру й менталітет конфуціанські принципи. «Попри всю термінологічну схожість із завданнями «третьої хвилі демократизації» в

постсоціалістичних країнах Європи та пострадянського простору, уся ця модернізаційна тріада [економічні реформи, демократизація й правова держава – В.Ч.] в китайському виконанні істотно відрізнялася від європейської, від самого початку набувши східного колориту та національних китайських рис, і була вправно поєднана зі зверненням до національно-культурних витоків китайської цивілізації» [340, с. 146].

Від самого початку переходу до курс «реформ і відкритості» КПК поставилася до висунутих завдань з усією серйозністю. З кінця 1970 рр. у країні створюються дослідницькі групи, діяльність яких спрямовано на наукове (а не ідеологічне) й об'єктивне вивчення можливостей економічного зростання країни. У липні 1979 р. фінансово-економічний комітет Держради КНР створює дослідницьку групу з питання реформи господарської системи, економічної структури, імпорту техніки, економічної теорії і методів. Група стала попередницею Державного комітету з реформи господарської системи, згодом перетвореного на Центр економічних реформ, головою якого є за сумісництвом прем'єр Держради КНР. До кінця 1980 р. над проблемами реформування працювали вже 16 економічних дослідних інститутів комплексного характеру, Інститут інформації Академії суспільних наук Китаю, Державне статуправління КНР. Керівництво Центром здійснюється Центральною групою з керівництва фінансово-економічною роботою, яка замінила Фінансово-економічний комітет Держради. У програму досліджень входять теоретичні і практичні дослідження, формування самостійних систем вибіркового обстеження всіх сторін життя суспільства, теоретичні дискусії, публікація статистичної інформації.

У 1977-1978 рр. зусилля китайських учених-економістів були спрямовані головним чином на критику лівацьких поглядів з проблем товарного виробництва при соціалізмі, раніше насаджуваних «четвіркою» (групою лідерів Комуністичної партії Китаю, звинувачених після смерті Мао Цзедуна в подіях Культурної революції, до якої належали Цзян Цін – остання дружина Мао, а також Чжан Чуньцяо, Яо Веньюань і Ван Хунвень), зокрема тези про те, що воно «неминуче породжує капіталізм», веде до появи в країні нових буржуазних елементів. Діапазон досліджень істотно розширився з висуненням 3-м пленумом ЦК КПК 11-го

скликання (грудень 1978 р.) курсу на «розкріпачення свідомості». Цей період і став фактично часом активної імплементації конфуціанства в практику державного керівництва. У 1979-1981 рр. широке визнання отримала характеристика соціалізму як товарного господарства, пропагувалося положення про єдність планового господарства і товарного господарства, які обидва органічно належать до основних особливостей соціалістичної економіки.

Новий поштовх поглибленій розробці концепції соціалістичного товарного господарства дала Постанова «Про реформу господарської системи» [47], ухвалена 3-м пленумом ЦК КПК 12-го скликання (жовтень 1984 р.) У постанові зазначалося, що «необхідно відмовитися від традиційного уявлення, що протиставляє планове господарство товарному, і ясно зрозуміти, що соціалістичне планове господарство повинно свідомо спиратися на закон вартості і застосовувати його, що воно є плановим товарним господарством, заснованим на суспільній власності на засоби виробництва. Повний розвиток товарного господарства є неминучим етапом розвитку суспільного господарства, необхідною умовою модернізації нашої економіки» [38]. Таким чином, концепція соціалістичного товарного господарства була не тільки офіційно визнана на рівні партійного і державного керівництва країни, а й стала уособлювати собою корінні теоретичні основи господарської реформи в КНР.

Ця ситуація зумовила розширення сфери дослідження теоретичних проблем товарно-грошових відносин. Зумовила вона (цілком у згоді з конфуціанськими принципами дбайливого ставлення правителя до власних підданих) й істотну допомогу держави малому підприємництву, особливо в сільській місцевості, а також обережне й ефективне керування ринковими процесами з боку держави. Держава заохочувала й «заохочує підприємливих китайських бізнесменів, допомагаючи їм у плануванні свого бізнесу, у виході на світову арену, в розв'язанні безлічі інших питань. У структурах як центральних органів влади, так і в органах влади провінцій є різного роду аналітичні центри, які вивчають можливості китайського бізнесу на різних напрямках і допомагають потім дрібним і середнім підприємствам різних галузей освоїти ці можливості. У Китаї головною турботою держави на сьогодні є

турбота про забезпечення всіх працездатних китайців роботою. Про це дбають на всіх рівнях влади, бо це основа соціальної стабільності країни» [177, с. 155].

Узявши курс на легалізацію ринкових відносин як запоруки економічного підйому й інтенсивного розвитку, керівництво Китаю усвідомлювало, що запровадження ринку навіть лише в окремих секторах господарства і поруч зі збереженням потужного державного сектору потягне за собою й збільшення розшарування суспільства за рівнем доходів, а отже й зростання можливостей соціальних протестів. Сприятиме воно й поступовому формуванню індивідуалістичних установок особистості та проникненню в культурний світ Китаю притаманної західному світу «першої ціннісної системи» з її надцінністю особистості, одиничного – на протигагу загальному, суспільному. Відтак для «врівноваження» можливих західних впливів потрібна була потужна ціннісно орієнтована ідеологічна система, що могла б витримати ціннісний наступ заходу і мінімізувати можливості соціальних протестів. Такою системою не міг слугувати марксизм – ані класичний, ані в його маоїстській обробці, з його категоричним запереченням ринку й до того ж значною мірою скомпрометований попереднім волюнтаристським етапом розвитку країни та його сумними наслідками. Однак і шукати далеко або вигадувати щось інше потреби не було: для Китаю, багатотисячолітня історія якого буквально просякнута конфуціанськими канонами, звернення до цього вчення та його ціннісних та ідеологічних засад було органічним.

Відповідаючи на виклики часу, ідеологія сучасного Китаю прагне до конфуціанського ідеалу «золотої середини», де пріоритет інтересів держави та суспільства стоїть вище за особистий інтерес. При тому держава дбає про максимальне задоволення особистісних потреб якнайширших верств населення. Принципи конфуціанства, орієнтовані на соціальні реалії, транслуючись у сучасне життя, виявилися затребуваними для організації стабільного і життєздатного суспільства.

Головні гасла нової моделі суспільства, висунутої керівництвом країни як бажаної, – «людина – основа всього» та «узгоджений розвиток економіки і суспільства». Вони вимагають погодженого розвитку економіки, політики,

соціальної сфери, науки, відповідного ставлення до навколишнього середовища, а також всебічного розвитку людини, її освіти. Головна мета – побудова до 2020 р. всебічно розвиненого суспільства середньої заможності. І хоч би як утопічно й по-соціалістичному вона була сформульована, у ній принципово вірно схоплено мейнстрім сучасного суспільного розвитку: гармонізація взаємин особистості й суспільства, підвищення значущості особистості в суспільних процесах з одночасним підвищенням її відповідальності і спрямованості її дій на ствердження суспільного блага.

Цінності та ціннісні орієнтації різних ідеологічних течій, що виникли в КНР у результаті соціальних перетворень періоду «реформ і відкритості», відзначаються плюралізмом і становлять своєрідну альтернативу офіційній ідеології КПК у формуванні єдиної ціннісної концепції, яка би влаштувала різні шари населення і допомогла би уникнути соціальних конфліктів. У такому контексті використання керівництвом КНР традиційної спадщини як інструменту формування відповідних цінностей та ідеалів, також є підставовим і доцільним.

У публікаціях ЗМІ періоду «реформ і відкритості» відображено поступове проникнення конфуціанських понять і принципів до промов державних діячів і виступів партійно-політичної еліти. Зокрема, конфуціанське поняття «сяокан» вперше використано для обґрунтування найближчої мети суспільного розвою в пресовому огляді зустрічі Цзян Цземіня з прем'єр-міністром Японії 6 жовтня 1979 р. Тоді ж, 1979 р., і неформальний лідер країни Ден Сяопін проголосив, що «метою соціалізму з китайською специфікою є досягнення до 2000 року рівня суспільства «сяокан» – «суспільства зі середньо заможним рівнем життя» [58, с. 69]. Це ж поняття отримало подальший розвиток і соціополітичні експлікації у виступах та інтерв'ю Цзян Цземіня у 1984 р. Нарешті в жовтні 1987 р., на XIII-му з'їзді КПК концепція «сяокан» була офіційно затверджена як «другий крок» стратегії соціалістичної модернізації. До неї звернувся й Цзян Цземінь у доповіді під назвою «Побудова суспільства «сяокан» усебічним чином і створення нової ситуації для справи соціалізму з китайськими характеристиками», проголошеній на відкритті XVI з'їзду КПК 8 листопада 2002 р. і пізніше надрукованій у пресі [81]. Прикметно,

що в контексті завдання побудови суспільства «сяокан» звучало й обґрунтування – як умови його формування – необхідності досягнення «єдності цивілізації й духовності, верховенства закону й верховенства моральних чеснот», а головне – пріоритету забезпечення стабільності шляхом «зваженості відносин між реформами, розвитком і стабільністю». Тема стабільності як визначальної умови суспільного поступу неодноразово звучала в цій промові, як, утім і в інших промовах і виступах китайських лідерів. А отже звернення до конфуціанства було викликано прагматичною потребою консолідації суспільства навколо реалізації визначених партією державних завдань і водночас утримання його в рамках «другої морально-етичної системи», якою забезпечено функціонування ієрархічно побудованих суспільств [178, с. 201-266].

Особливий наголос на потребі забезпечення суспільної єдності, що в подальшому отримав практичне втілення, в тому числі шляхом його ідеологічного обґрунтування конфуціанськими положеннями, був спричинений трагічними подіями, що відбулися в Пекіні в кінці травня – початку червня 1989 р. Заворушення і масові виступи студентської молоді на площі Тяньаньмень були кваліфіковані китайським керівництвом як «жахливий контрреволюційний заколот», викликаний форсуванням темпів реформ, супроводжуваним проникненням у китайське суспільство чужорідного «буржуазного лібералізму». Усе це, на думку керівництва країни, створювало реальну загрозу для влади і стабільності в державі.

Для подолання такої загрози в низці районів столиці було введено надзвичайний стан, що дозволяв використання військових підрозділів для придушення протестів. Пекінський «Майдан», що розпочався з висунення доволі суперечливих вимог з боку студентської молоді столиці 15 квітня 1989 р., переріс у розкладання наметів 27 квітня і «протримався» півтора місяці: в ніч на 4 червня на площі з'явилися танки, і протестувальників розігнали. За різними оцінками, в цей день у Пекіні загинули від 200 (за офіційними даними) до кількох тисяч осіб [439]. Криза завершилася 24 червня 1989 р. усуненням від влади Генерального секретаря ЦК КПК Чжао Цзяна, відомого успіхом у реформуванні сільськогосподарського виробництва провінції Сичуань у другій половині 1970 рр. (на момент його

призначення на посаду секретаря провінційного парткому Сичуань була найбільш щільно населеною провінцією Китаю, однак майже спустошеною політикою Великого стрибка й Культурної революції, сільськогосподарське виробництво тут упало до рівня 1930 рр. Здійснені Чжао Цзяном заходи з реформування призвели до збільшення промислового виробництва на 81% і сільськогосподарської продукції на 25 % упродовж трьох років [233, с. 316]) і його прихильників та висуненням на передній план керівників, які дотримувалися обережніших поглядів на трансформаційний шлях країни, водночас обстоювали рішучі заходи, спрямовані на збереження й посилення керівної ролі КПК. Після Тяньаньменя плюралізм думок, парламентаризм, неформальні рухи – все це кваліфікувалося як атрибути капіталізму, неприйнятні для соціалістичної держави. Одним із заходів з унеможливлення подібних протестних акцій стала заборона на роботу в країні зарубіжних ЗМІ і суворий контроль над висвітленням подій у китайській пресі.

Трагічні події в Китаї виникли на складному соціально-історичному тлі. Підкреслюючи його характер, 9 червня 1989 р. на зустрічі з вищим командним складом частин, які брали участь в забезпеченні надзвичайного стану в столиці, Ден Сяопін говорив: «Ця буря була неминуча. Вона визначалася загальною ситуацією на міжнародній арені і обстановкою, що склалася в Китаї. Вона була неминуча і сталася незалежно від волі людей. Одночасно це стало корисним досвідом і уроком для партії і народу» [455]. Життєва необхідність забезпечення соціальної стабільності й консолідації суспільства навколо реалізації окреслених партією модернізаційних завдань – таким був головний висновок, виведений керівництвом Китаю з подій на площі Тяньаньмень. І згідно з ним посилювався пошук відповідної, закоріненої в ціннісну систему Китаю ідеологічної основи запроваджених трансформаційних процесів.

Як слушно зазначає Т.О. Метельова, в умовах ринкової економіки «марксизм, який до того виконував функцію «ідеологічного цементу» й забезпечував беззаперечну суспільну керованість, входив у суперечність з реальністю... А отже потрібний був такий ідеологічний ґрунт, який міг би конкурувати з марксизмом «на його ціннісному полі», тобто забезпечувати домінування Другої морально-етичної

системи, підпорядкування величезних народних мас єдиній керівній волі й водночас надихати на добровільне підпорядкування спільній меті – потрібна була ідеологія, здатна забезпечити консолідацію нації, яка б не вступала в прямий конфлікт з глибоко укоріненим марксизмом, могла бути гармонійно з ним поєднана й водночас не відштовхувала б своєю новизною, була освячена давньою традицією» [340, с. 149]. Відтак вирішальним чинником і ґрунтом беззаперечного збереження позицій КПК у суспільстві стала трансформація ідеології, насичення позірною збережуваного марксизму конфуціанськими максимами й імперативами. Лише на тому шляху забезпечено «підтримку соціальної стабільності, сприяння позитивному сприйняттю реформ і здійснення кадрової модернізації партії: 1) тільки правління компартії забезпечить успішний розвиток капіталізму; 2) тільки правління атеїстичної компартії гарантує справжню свободу релігії; 3) тільки збереження влади компартії гарантує, що китайське суспільство, як і раніше, буде спиратися на консервативні конфуціанські цінності (соціальна гармонія, патріотизм, моральний порядок). Тобто, на думку китайського керівництва, без стабілізуючої ролі влади компартії капіталістичний розвиток призведе до хаосу і заворушень, боротьба між релігійними течіями дестабілізує суспільство, розгнущаний гедоністичний індивідуалізм знищить соціальну гармонію. «Головним ворогом визначається не капіталізм як такий, а західні «універсальні цінності», що ретранслюються в Китай за допомогою вільних інформаційних потоків», – робить висновок В. О. Кіктенко [315, с. 92].

З таких позицій цілком логічними й підставовими були і відхід від наріжного для марксизму класового підходу, і претензія КПК на роль загальнонаціонального лідера. Така претензія сконцентрувалася в ідеї «потрійного представництва», що вперше була озвучена в лютому 2000 р. Генеральним секретарем ЦК КПК, Головою КНР Цзян Цземінем в його промові під час інспекційної поїздки в провінцію Гуандун. «Підводячи підсумки більш ніж 70-річної історії нашої партії, можна зробити той важливий висновок, що вона здобула підтримку з боку народу саме тому, що в усі історичні періоди, будь то період революції, будівництва або реформи, вона завжди представляла і представляє вимоги розвитку передових продуктивних сил Китаю, прогресивний напрямок передової китайської культури,

корінні інтереси найширших верств китайського народу... Зробити так, щоб у нових історичних умовах наша партія ще краще здійснювала своє «потрійне представництво», є тією важливою проблемою, яку потрібно глибоко продумати всім комуністам і особливо вищим партійним кадровим працівникам» [402]. Після дев'ятимісячного обговорення висунутої тези в партійних організаціях всієї країни, а також пропагування її на зустрічах з представниками різноманітних об'єднань безпартійних [75] «теорія потрійного представництва» набула остаточного вигляду. 2000 р. на XVI з'їзді партії, що проходив з 8 по 15 листопада 2002 р., Цзян Цземінь наголошує, що КПК повинна представляти «передові продуктивні сили, передову китайську культуру, корінні інтереси більшості» [69] і лише це уможливить «велике відродження китайської нації» (中国民族伟大复兴, zhōngguó mínzú de wěidà fùxīng) на шляху побудови соціалізму китайського зразка. Ідеї «потрійного представництва» рішенням XVI з'їзду КПК були включені до нової редакції Статуту партії. Разом з ними до Статуту потрапило й ім'я їх автора – поруч з іменами Мао Цзедуна і Ден Сяопіна. Як наголошується в чинному документі, «відтепер Комуністична партія Китаю керується у своїй діяльності марксизмом-ленінізмом, ідеями Мао Цзедуна, теорією Ден Сяопіна і важливими ідеями «потрійного представництва» [25].

Завдяки формульованій «теорії потрійного представництва» «комуністичні лідери змогли посилити і підтвердити керівну роль партії в державі, підвищити її авторитет у суспільстві, зміцнити КПК зсередини [320, с. 36]. Такі перетворення дозволили вступати в КПК представникам середньої і крупної буржуазії. Таким чином, Комуністична партія Китаю як керівна політична й ідеологічна сила держави істотно розширила свою соціальну базу і з партії, що виражала лише інтереси трудового населення, перетворилася на партію, що представляє «фундаментальні інтереси переважної більшості населення Китаю» [450].

Перетворення компартії на загальнонаціональну мало слугувати запорукою подальшої національної консолідації всіх верств населення навколо ідеї національного відродження. В. О. Кіктенко у цьому зв'язку звертає увагу, що таким чином здійснився теоретико-ідеологічний відхід від концепту «класової боротьби» й

формування уявлення про «нові соціальні верстви» і «передові продуктивні сили», до яких належать і інтелектуальна (наукова та творча) еліта суспільства, і представники великого, середнього й малого бізнесу, а сама КПК перетворюється на локомотив національної консолідації. «На основі цих теоретичних міркувань і семантичних операцій, – робить висновок В. О. Кіктенко, – КПК створила ідеологічну основу для представлення інтересів приватних підприємців і менеджерів, не відмовляючись від своєї первісної ролі «авангарду робітничого класу». Згідно з цим новим визначенням «загального інтересу» КПК представляє не «революційні сили» робітників і селян, а політичні, інтелектуальні та економічні еліти» [313, с. 88].

Слід сказати, що ідея великого відродження висловлювалася Цзян Цземінем і раніше, починаючи з 1996 р. Уже тоді цей китайський лідер характеризував КПК як національно-патріотичну силу [69]. На XV з'їзді КПК (1997 р.) «велике відродження китайської нації» було названо передумовою побудови соціалізму і його початковою стадією. Такі «щеплення» конфуціанства до марксистської ідеології, як доводить досвід, виявилися в кінцевому підсумку продуктивними як за об'єктивними результатами, так і в сенсі опертя модернізаційного проекту на історико-культурний, національний світоглядний ґрунт. А за спостереженням В. О. Кіктенка, ідея відродження (复兴, fùxīng) нації поступово проникає до інтелектуального середовища країни ще починаючи з першої половини 1990 рр., при чому термін «відродження» має підкреслити головне завдання партії – відновлення колишнього становища і слави Китаю [315, с. 108].

Експерти звернули увагу, що й зі змінами в складі партійно-державного керівництва після 2003 р., коли Ху Цзіньтао, який з листопада 2002 р. перебував на посаді Генерального секретаря КПК, цілковито вийшов з тіні Цзян Цземіня, у його виступах також з'явилося багато посилань на конфуціанські настанови, зокрема, всіляко підкреслювалося поєднання держави, влади партії з народом [320, с. 34]. І в подальшому керівництво КПК раз-по-раз зверталось до теми «поєднання з народом» (цінь мін), що є ключовою тезою конфуціанського трактату про «Велике вчення» (дасюе), яким відкривається конфуціанське «четверокнижжя».

29 червня 2006 р. на навчальній сесії Політбюро ЦК КПК Ху Цзіньтао наголосив, що у втіленні наукового обґрунтованого й демократичного за своєю суттю правління, що базується на правових засадах і здійснюється за умов суворого дотримання правових принципів, керування партії країною має здійснюватися виключно в інтересах людей. При тому всі три елементи цих відносин – партія, що здійснює керівництво, люди, які «самі визначають свою долю», й процес керівництва державою на основі закону – мають утворити гармонійну єдність. Наступного дня, 30 червня, Ху Цзіньтао у промові, виголошеній на урочистому засіданні на честь партійного ювілею, надав аналіз здійснюваної на той час просвітньої кампанії, покликаної підтримувати авангардну роль партії. Він знову закликав комуністів «служити інтересам суспільства, керувати державою для людей, і ніколи не відходити від служіння людям усім серцем у здійсненні наукового, демократичного й базованого на праві правління» [232, с. 95.].

Визначивши на XVII з'їзді КПК (жовтень 2007 р.) тривалі терміни виконання позначених на перспективу завдань, Генсек ЦК КПК Ху Цзіньтао зазначив: «...Ми зобов'язані, живучи в спокої, не забувати про небезпеку і бути напоготові проти можливих негараздів, завжди зберігати непохитну віру в марксизм, у соціалізм з китайською специфікою, в здійсненність великого відродження китайської нації» [74]. Відродження нації і соціалізм з китайською специфікою (конфуціанський соціалізм «сяокан») тут поєднані як дві сторони одного цілого, а марксизм присутній як обов'язкове освячення нинішнього тим, що вже укорінене.

Об'єднана цілком реальною у досягненні спільною метою побудови суспільства «середнього добробуту», гармонійного суспільства, де людина становитиме головну цінність, китайська нація, на переконання її лідерів, здатна на неймовірні успіхи в просуванні до неї. Ідея соціальної гармонії – «хесе шехуей», своєю чергою, ґрунтується на антропологічно насиченій ідеї конфуціанства – «людина в основі всього й народ в основі всього», витoki якої сягають осьового часу китайської культури і пов'язані з філософсько-літературною пам'яткою Гуаньцзи (царство Ці, IV – III ст. до н. е.) і філософською спадщиною Мен-цзи (372 до н. е. – 289 до н. е.). На думку В. С. Морозової, ідея соціальної гармонії є одним з

найважливіших складників китайської національної ідеї або «китайської мрії», «за допомоги якої КПК сподівається згуртувати суспільство» [347, с. 149]. Концепт «китайської мрії» безпосередньо пов'язаний з прагненням відродження нації та ствердження її у світі як носія особливої – гуманістичної та суспільно продуктивної – ціннісної системи. «Концепт «китайська мрія», що закликає до відродження нації, – висновує В.О. Кіктенко, – несе, крім політичного й економічного, важливе ідеологічне навантаження. Включення в цей концепт поняття «національного відродження» є офіційною реабілітацією традиційної китайської думки, ренесансом конфуціанства, хоча поки ще дуже обережним» [315, с. 112].

Відродження ж конфуціанства та запровадження його принципів і в повсякдення життя пересічних громадян, і в державну політику стало потужним чинником розкриття того потенціалу соціальної довіри, про значення якого в сучасну добу писав Ф. Фукуяма [212]. Традиційна категорія «довіра» («чен-синь») була включена в ідейно-теоретичну основу концепції модернізації Китаю і перетворилася на одне з базових положень у справі будівництва не лише духовної культури суспільства, а й розбудови ефективного й плідного економічного життя. Західні економісти відзначають, що довіра китайців до держави та її інституцій є вагомим чинником економічного розвитку. Так, заощадження китайського населення відіграють у зростанні ВВП Китаю більш суттєву роль, ніж навіть іноземні інвестиції. «Громадяни Китаю довіряють своїм банкам і охоче вдаються до їх допомоги, хоча відсотки за вкладами тут рідко перевищують 3%. Однак у Китаї ніколи не було ні обдурених, ні пограбованих вкладників. У 2008-2009 рр. обсяг заощаджень населення, накопичених банками, продовжував збільшуватися і досяг майже 80% від розміру ВВП» [177, с. 116]. Вкрай економно поводяться і великі китайські корпорації – і державні, і приватні. Вони не розподіляють отримувані доходи «у формі зарплат і дивідендів, а воліють накопичувати власні резерви або реінвестувати їх у власні основні фонди. Заробітні плати і дивіденди також ростуть, але дуже повільно» [177, с. 117]. І не останню роль у тому, а на нашу думку – визначальну, відіграє повернення до конфуціанства як ідеологічної і ціннісно-

світоглядної основи всього суспільного життя та застосування конфуціанських принципів у державному управлінні.

Таким чином, звернення до конфуціанства як історично традиційної для китайського суспільства ідеологічної й ціннісно-світоглядної системи, спричинене невідповідністю збереженої офіційної марксистської ідеології сучасним потребам розвитку й модернізації суспільства, призвело до цілеспрямованого формування певного симбіозу марксизму й конфуціанства та активного застосування конфуціанських ідей і конструктів у практиці державного управління. Відродження конфуціанства актуалізувало закорінені в китайський менталітет архетипи й аксіологеми «другої морально-етичної системи» й послугувало ефективним щепленням проти можливого в умовах функціонування ринку поширення західних, ліберальних цінностей та послугувало ефективним інструментом забезпечення соціальної стабільності в транзитивний період. Наслідком того став інструментальний ефект застосування конфуціанства у вигляді посилення соціальної мобілізації населення КНР та консолідації китайського суспільства.

2.3. Політичні і соціальні-економічні експлікації модернізаційних процесів у Китаї періоду «реформ і відкритості»

Феномен надзвичайно ефективних економічних перетворень та соціально-економічного розвитку сучасного Китаю в останні десятиліття, з моменту переходу керівництва країни до започаткованого Ден Сяопіном курсу, що отримав назву «реформ і відкритості», привертає пильну увагу дослідників усього світу. І справа тут далеко не в тому, що Китай – найбільша держава у світі за чисельністю населення й займає територію, що охоплює цілий субконтинент. Подив усієї світової спільноти викликають ті досягнення, яких домігся Китай за період проведення політики «реформ і відкритості», розпочатої 1978 р. Динамічний і системний соціально-економічний розвиток Китаю в останні 40 років вивів країну у світові лідери.

Економіка КНР з 2016 р. посідає друге місце у світі (після США) за номінальним ВВП (11,938 трлн дол. США у 2017 р.) і перше – за ВВП за паритетом

купівельної спроможності (з 2014 р.). Попри те, що темпи економічного зростання Китаю у 2018 р. досягли мінімуму за останні 28 років (ВВП зріз за рік на 6,6%. Для порівняння: 2015 – 6,9%, у 2011 – 9,3%, у 2010 – 10,4%) [452], усе ж у 2018 р. номінальний ВВП за рік збільшився на 1,7 трлн дол. США і сягнув 13,6 трлн дол. проти 11,938 трлн дол. у 2017 р. [451], а ВВП на душу населення вийшов на рівень 9 776 375 дол. США (у 2017 р. – 8 762,232 дол.) і досяг історичного рекорду, ставши найбільшим за всю історію країни [451]. За поширеними прогнозами експертів, «ВВП Китаю впродовж наступних 10 років перевищить ВВП США в абсолютному вимірі» [401, с. 36]. Як стверджував ще 2006 р. Лауреат Нобелівської премії з економіки Дуглас Норт: «Жодна зі стандартних моделей економічного розвитку не може пояснити, що відбувається в Китаї» [386, с. 24]. За висновком Р.О. Медведєва, зробленим у 2012 р., «30 років безперервного і швидкого зростання такої великої країни, як Китай, що не зупинилося ні під час локальних, регіональних і всяких інших криз 1980 – 1990-х років, ні під час нинішньої світової економічної і фінансової кризи, – такої картини історики і економісти ще не бачили ні у ХХ, ні тим більше в ХІХ або ХVІІІ століттях» [177, с. 101]. А наш співвітчизник А.З. Гончарук характеризує китайське диво так: «Такого не вдалося зробити навіть «азіатським тигра́м», країнам Південно-Східної Азії, які свого часу здивували міжнародну спільноту високими темпами зростання. ...це один з найбільш вражаючих прикладів економічного зростання кінця ХХ і початку ХХІ століть » [297, с. 8]. А отже дослідження «китайського дива» – складників, чинників і закономірностей такої ефективної й стрімкої модернізації величезної азійської країни, що досі не відмовилася від соціалістичного шляху розвитку, є й ще довго залишатиметься актуальним.

Реформи, що розпочалися в Китаї наприкінці 1970 р. ХХ ст. з ініціативи Ден Сяопіна, викликають багато суперечок. Дискутуються питання, чи буде їхнім кінцевим результатом залучення країни до капіталістичного світу американсько-європейського зразка або ж Китай, як це підкреслюють його керівники, завдяки реформам зуміє довести можливість втілення соціалістичних ідей і здійснить ті ідеали марксизму, які зазнали краху в СРСР і країнах Східної Європи. Очевидним

залишається одне – соціально-економічні перетворення в Китаї не вписуються в рамки ані класичного марксизму, ані буржуазних уявлень про розвиток суспільства. У Китаї в процесі реформ йде інтенсивний пошук свого, національного шляху розвитку.

У 1976 р., на момент смерті багаторічного лідера Китаю Мао Цзедуна, країна перебувала на порозі соціально-політичної кризи. Десятиліття «Великого стрибка» й «Культурної революції» призвели до знищення значної частини національної інтелектуальної еліти, спричинили катастрофічне зубожіння населення та кинули країну в управлінський хаос і економічну депресію. ««Культурна революція» завдала економіці країни дуже великої шкоди, розвивалися лише ті галузі науки і виробництва, що були пов'язані з оборонним комплексом» [177, с. 122]. На цей час Китай посідав найнижчі місця в рейтингу країн світу за рівнем життя і виробничими показниками, в т.ч. за продуктивністю праці. Дані щодо обсягів виробництва, ВВП та інших показників економічного стану КНР тієї доби не оприлюднювалися, однак пізніше зіставлення темпів їх зростання з абсолютними цифрами дало підставу говорити, що всі сфери виробництва в країні в середині 1970 рр. переживали занепад. За даними Державного статистичного управління КНР, національний дохід Китаю навіть за підсумками 1980 р. становив 366,7 млрд юанів (при курсі в 3,7 юаня за долар). Розмір національного доходу на душу населення становив 213-223 дол., що було одним з найнижчих показників у світі [254].

Тодішню основу промисловості Китаю складали побудовані за сприяння СРСР ще в середині ХХ ст. кілька сотень великих підприємств, що в подальшому не оновлювалися через відсутність доступу до нових технологій [177, с. 125-130]. Країна перебувала в тяжкому стані і потребувала радикальних змін. Водночас тотальне панування марксистської ідеології (в її маоїстському варіанті) таких змін не припускало, а одночасна відмова від глибоко закорінених у суспільну свідомість і державні практики ідеологічних кліше або була приреченою на провал, або могла призвести до непередбачуваних соціальних потрясінь. Розв'язувати таку вкрай складну дилему у величезній країні – найбільшій державі у світі за чисельністю населення випало на долю Ден Сяопіна – одного з найвизначніших представників

прагматичного крила в китайській компартії, учня й ідейного спадкоємця Чжоу Еньлая – прем'єра й міністра закордонних справ КНР, відомого своєю зваженістю і незаідеологізованістю в зовнішній політиці, намаганням розбудовувати відносини і з СРСР, і з країнами Заходу, орієнтуючись передусім на «третій світ».

Ден Сяопін де-факто очолив країну після дворічного перебування на посаді голови КПК Хуа Гофена, який, з одного боку, був цілковитим прибічником Мао і неухильно притримувався так званого принципу «двох абсолютів» (згідно з ним абсолютно всі рішення і абсолютно всі вказівки великого вождя мали втілюватись у життя), а з іншого – розчистив політичний шлях майбутнім реформаторам, активно знищуючи «банду чотирьох» та фактично поклавши край «Культурній революції». Назагал дворічний період правління Хуа Гофена в китайській історіографії отримав назву «два роки коливань», коли керівництво країни не могло не ставитися критично до триманого в спадок її стану, однак і визначитися з напрямом подальшого руху теж було неспроможне.

Офіційно не перебуваючи на найвищих державних посадах (до смерті Мао єдиною керівною посадою, яку обіймав Ден, була посада віце-прем'єра Держради КНР і лише з листопада 1976 р. його призначено 3-м Головою Військової Ради ЦК КПК. З цієї посади він пішов за власною ініціативою у червні 1989 р.), Ден Сяопін спромігся за два роки усунути своїх політичних супротивників і перетворитися на фактичного лідера держави.

18-22 грудня 1978 р. третій пленум ЦК КПК 11-го скликання ухвалив важливі постанови з питань реформування економіки й економічного управління, проблем розвитку сільського господарства і поліпшення життя населення, чим започаткував здійснення політики, яка отримала назву «реформ та відкритості», і ввійшов в історію країни як доленосний. Пленум схвалив і затвердив внесену Ден Сяопіном програму «реформ і відкритості».

Слід зазначити, що ініціативи Ден Сяопіна за всього їх новаторства не були сприйняті як надто радикальні і вже тому мали шанс на підтримку рештою партійного керівництва і суспільством у цілому. Висуваючи практично радикальні ідеї реформування країни, Ден Сяопін у кращих традиціях східної політики спирався

на своїх попередників, апелював до минулого, до суголосних ідей модернізації, висловлюваних його попередниками – Мао Цзедуном і Чжоу Еньлаєм, чим забезпечував сприйняття новацій. Хронологічно забігаючи наперед, слід зазначити, що 25 жовтня 1987 р. на XIII з'їзді Компартії КНР Ден Сяопіна було названо «головним архітектором китайських реформ» [368, с. 80].

Заплановані реформи були орієнтовані на тривалі терміни: збільшення валової продукції промисловості і сільського господарства в чотири рази – до 2000 р. та формування суспільства «середньої заможності» – до 2021 р. (100-річчя КПК). На той час ці плани Китаю були сприйняті у світі вельми скептично. У рамках першого терміну було визначено так звані «чотири модернізації», що стосувалися, як це було окреслено попередниками, сільського господарства, промисловості, військової сфери та сфери високих технологій. Друга далекосяжна мета – побудова «суспільства зі середньо заможним рівнем життя» була проголошена Ден Сяопіном 1979 р.: «метою соціалізму з китайською специфікою є досягнення до 2000 року рівня суспільства «сяокан» [59, с. 69]. Однак перші кроки китайського керівництва були орієнтовані на розв'язання найнагальніших завдань – подолання економічної відсталості країни.

У 1978 р. Компартія Китаю оголосила про намір створити в Китаї «планову економіку, доповнену регулюванням ринку». Однак масштабним практичним крокам передувала вдумлива робота з вивчення світового досвіду модернізації. Такі дослідження та результати їх обережної й поступової імплементації стали запорукою практичного виявлення найбільш прийнятних і продуктивних форм змін в економіці країни та інших сферах суспільного життя. Як зазначає з цього приводу А.З. Гончарук, «наприкінці 1970 рр. у Китаї уважно вивчали різні моделі економічного зростання, економічні теорії, приклади успішної індустріалізації й модернізації. ...китайці адаптували світовий досвід до власних реалій. Можна стверджувати, що успіх китайським реформ забезпечило поєднання передової світової практики з національною китайською специфікою, тобто з урахуванням стану і конкретних умов [297, с. 9].

Створення «планово-ринкової економіки» розпочалося з реформування села. Пояснюючи саме таке рішення, Ден Сяопін у червні 1984 р. зазначав під час зустрічі з японською делегацією: «Виходячи з реалій Китаю, ми повинні передусім вирішити проблему сільської місцевості. Вісімдесят відсотків населення проживає в сільській місцевості, а стабільність Китаю залежить від стабільності цих районів. Незалежно від того, наскільки успішна наша робота в містах, без стабільної бази на селі це багато не означатиме. Тому ми почали з активізації економіки та прийняття там відкритої політики, щоб повною мірою реалізувати ініціативу 80 відсотків населення. Ми прийняли цю політику наприкінці 1978 року, і через кілька років вона дала бажані результати» [68].

Наголос було поставлено на комплексне реформування сільського господарства, що розпочалося 1979 р. з деколективізації – скасування комун і переходу на подвірний підряд земель, що юридично залишились у державній власності, однак були передані в сімейне користування на термін від 3 – 5 до 15 років, який згодом був збільшений до 50-70 років. За даними китайської статистики, на момент початку реформ, у 1978 р., кількість селянських дворів складала 180 млн, вони були об'єднані в 52,7 тис. комун, поділених на 690 тис. великих виробничих бригад і 4,8 млн виробничих бригад. До кінця 1984 р. у країні залишилося 249 комун, 7 тис. великих виробничих бригад і 128 тис. виробничих бригад, тоді як 97,9% селянських дворів перейшли на сімейний підряд [264, с. 159]. Обов'язковий продаж селянами частини виробленої сільгосппродукції за фіксованою ціною залишався, однак самі закупівельні ціни на продовольство і технічні культури було підвищено (у порівнянні з цінами на промислову продукцію на 38% до 1981 р. та на 77% – до 1989 р.). Крім того, інша частина продукції залишалась у селян і їй вони розпоряджались на власний розсуд, що створило матеріальний стимул для нарощування обсягів виробництва продукції та його продуктивності.

У перші роки змін КПК не ухвалювала жодних постанов і приписів щодо форм господарювання на селі, очікуючи результатів розвитку запущених процесів деколективізації з тим, аби побачити, які форми виявляться прийнятними і ефективними. Найефективнішим виявився саме сімейний підряд. 1 січня 1982 р. ЦК

КПК схвалив «Протокол всенациональної наради щодо роботи в селах» [42], де було остаточно підтверджено перехід на підрядну систему господарювання в сільському господарстві.

Перехід до ринкових форм тягнув за собою й посилення соціального розшарування на селі, поділ сімейних господарств на більш чи менш заможні. При тому заможні не зазнавали утисків з боку керованої комуністичною партією держави, а навпаки – отримували від держави заохочувальну підтримку. Спеціальним рішенням ЦК КПК було дозволено сім'ям, які не справлялися з обробкою своєї ділянки, передавати за певну плату свій пай «більш вмілим хліборобам». Дозволено було також для задоволення потреб сімейного господарства в робочій силі наймати робітників.

Унаслідок змін починає зростати продуктивність сільськогосподарської праці. За перше десятиліття модернізації виробництво продовольства в країні збільшилося в 1,5 рази. У 1984 р. збір зернових перевищив 400 млн тонн, що майже на 30% перевищувало показники 1977 р. Майже в 2 рази зросло виробництво бавовни, в 2,5 рази – виробництво м'яса, у 2 рази – чаю, більше ніж в 3 рази – олійних і цукрових культур. [270, с. 260-270]. Таким чином поштовх, наданий розвитку сільського господарства шляхом поступового переходу на ринкові засади під контролем держави і за її різноманітної підтримки й опіки, був очевидно вдалим.

Разом з тим від початку 1980 рр. відбувалися зміни й у дрібній та середній промисловості, однак, у першу чергу, через стимулювання сільського промислу, рослинництва, тваринництва, розведення риби, перевезення вантажів, посередницької торгівлі тощо. У тих місцевостях, де у селян була відносно велика сільськогосподарська техніка та приміщення, групи господарств об'єднувалися для їх спільного використання у «нові господарські об'єднання», що мало наслідком появу «спеціалізованих дворів» з ділянками землі в десятки разів більшими, ніж середні. Отримували вони від держави й допомогу технікою.

Однак недостатність виключно сімейного підряду як не лише провідної, а й виключної форми господарювання на селі доволі скоро далася визнаки: уже 1985 р. в Китаї розпочалося скорочення загального обсягу виробництва основних

продовольчих культур. Виробництво зерна, яке 1984 р. склало 407 млн тонн, у 1986 р. скоротилося до 369 млн тонн, і тільки в 1987 р. знову майже досягло попереднього показника – 402 млн тонн [264, с. 131]. Відтак XIII з'їзд КПК (1987 р.) ухвалює рішення про офіційну легалізацію приватної власності, ліквідованої за часів Мао Цзедуна. Саму приватну власність, як і найману працю, визнано необхідним доповненням до економіки, заснованої на суспільній власності.

Зміни в напрямі поступового й обережного запровадження ринкової економіки мали своїм результатом стрімке зростання кількості індивідуальних, колективних та приватнокапіталістичних підприємств і господарств. За даними китайської статистики, з 1985 по 1990 рр. число приватних господарств зросло майже вдвічі: з 3,3 млн до 6,1 млн, а обсяг виробництва в цьому секторі збільшився в 7 разів. Водночас зростає й кількість великих державних підприємств – з 93 до 104 тис. Відтак посилення приватного сектору не заступало собою розвиток державного, який залишився жорстко плановим, однак підтримуваним дешевими кредитами. Ставку було зроблено на розвиток обох секторів – і державного, і приватного. [140, с. 70-77].

Важливим є те, що розвиток сільської промисловості, супроводжуваний міграцією певної частини селян до міста і перетворення їх на найманих працівників відбувалося в Китаї без вилучення у селян їх прав на землю. Як з подивом зазначав з цього приводу фахівець з економічної історії Дж. Гарт, «У соціалістичному і постсоціалістичному Китаї реформи, що визначили зміни в аграрному секторі, були відзначені швидким децентралізованим накопиченням без вилучення землі... Це найвражаючий приклад організації промислового виробництва другої половини ХХ століття, який відбувався без вилучення землі у колишніх селян, що перетворилися на робітників. Він не лише проливає світло на абсолютно «незахідні» форми накопичення, що підсилили глобальну конкуренцію. Досвід Китаю змушує нас переглянути усталені уявлення про «первинне накопичення» через вилучення, що вважається обов'язковою умовою розвитку капіталістичного виробництва» [122, с.401].

Якщо в сільській місцевості стимулювався розвиток дрібного й середнього підприємництва, то в державному промисловому секторі, де на кінець 1970 рр. було зайнято лише 18% населення КНР, стимулювання набуло іншого вигляду. Більшість промислових підприємств, особливо великих, були збитковими і потребували державних дотацій. У 1978-1979 рр. на таких підприємствах було запроваджено розширений господарський розрахунок, форми якого варіювалися залежно від підприємства. Підприємства, що не лише виконували, а й перевиконували державний план, отримали дозвіл продавати частину надпланової продукції самостійно і за вільною ціною, а отримані кошти за згодою колективу використовувати на власний розсуд. У 1980 р. близько 60% всіх державних підприємств Китаю отримали право продавати надпланову продукцію, водночас кількість обов'язкових показників, що передбачалися держпланом, було в рази скорочено – до 5% від числа показників, що застосовувалися раніше.

У жовтні 1984 р. на основі аналізу підсумків перших років реформ пленум ЦК КПК ухвалив постанову «Про реформу економічної системи», присвячену трансформації державної промисловості, а також будівництва, торгівлі та фінансової системи. Пленум визначив курс на створення багатоукладної соціально-економічної структури. Господарський розрахунок і принцип максимальної самостійності було поширено на майже всі державні підприємства, за винятком оборонних.

Реформування державної промисловості супроводжувалося в Китаї і інтенсивною розробкою необхідної нормативної бази. Інтенсивно розроблялися й приймалися нові закони: «Закон про патенти» (1980), «Закон про статистику» (1983), «Закон КНР про підприємства іноземного капіталу» (1986) та інші, завдання розробки яких було поставлене Ден Сяопіном на початку реформ.

За період 1980 – 1990 рр. промислове виробництво продемонструвало істотне зростання. Виробництво вугілля піднялося з 620 млн тонн в 1980 р. до 1080 млн тонн в 1990 р. Видобуток нафти зріс зі 106 до 138 млн тонн, виробництво електроенергії – з 300 млрд кВт/год до 621 млрд кВт/год., виробництво телевізорів за десять років збільшилося в 25 разів, а холодильників – у 500 разів [260, с. 75], Уже в 1990 р. ВВП Китаю в розрахунку на душу населення досяг 450 дол. Ще за 10

років цей показник знову майже подвоївся й досяг у 2000 р. рівня у 850 дол. [265, с. 191-192].

У другій половині 1980 рр. елементи ринкової системи господарювання розвинулися в роздрібній та гуртовій торгівлі споживчими товарами, а згодом – і засобами виробництва. У квітні 1988 р. в Китаї було прийнято закон «Про промислове підприємство загальнонародної власності». Закон закріплював належність державі всіх великих підприємств у базових галузях виробництва. Державі належали й майже всі кошти в галузі сучасного транспорту, великі сільськогосподарські підприємства і всі основні банки. Державна торговельна мережа контролювала і обслуговувала не менше 30% роздрібного товарообігу. Наприкінці 1980 рр. державні зовнішньоторговельні компанії здійснювали більшу частину експортно-імпортних операцій, у руках держави перебувала вся мережа НДІ і проектно-конструкторських установ, а також підготовка кадрів і їх централізоване використання в галузях народного господарства [344, с. 124]. Одночасно під гаслом «тримати велике, відпускати мале» було санкціоновано поступовий перехід дрібних і середніх держпідприємств у приватну власність директорату та працівників шляхом приватизації.

Розвиток внутрішнього виробництва було вдало поєднано із залученням на внутрішній ринок Китаю західних корпорацій і фірм. У 1979 р. ЦК КПК та Держрада КНР ухвалили здійснення «спеціальної політики» у зовнішньоекономічній діяльності у провінціях Гуандун (зони Шеньчжень та Чжухай) та Фуцзянь (зона Сямень), які стали першими вільними економічними зонами Китаю, відкритими зовнішньому світу [46]. Згодом подібні зони, де діяли пільгові для іноземних підприємців податковий, митний та валютні режими, а також багато інших преференцій, було запроваджено в деяких інших провінціях (зона Шаньтоу в місті Шаньтоу тієї ж провінції Гуандун та зона на острові Хайнань), що відкрило величезний китайський внутрішній ринок для західного бізнесу. За період 1979-1985 рр. прямі іноземні інвестиції в перших ВЕЗ становили 12,15 млрд дол. – чимала для того часу величина [270, с. 339].

Слід похідно зазначити, що саме провінції Гуандун, Фуцзянь, Цзянсу, Чжецзян і місто Шанхай є регіонами компактного проживання колишніх китайських емігрантів, що повернулися в країну, і вкладення ними своїх капіталів в економіку перетворило ці регіони на особливі – такі, що володіли унікальним ресурсом, якого позбавлені інші регіони країни. «Зарубіжні китайці, китайські емігранти накопичили колосальні багатства, створивши сприятливі умови і підготувавши багаті ресурси для проведення політики реформ і відкритості, залучення та використання зарубіжних капіталів» [404, с. 42]. У 1984 р. статус «міст-портів, відкритих для іноземних капіталовкладень» отримали 14 міст східного узбережжя Китаю (Шанхай, Гуанчжоу, Тяньцзінь, Далянь та ін.), усередині яких виділено окремі райони, в яких пріоритетним було визначено не виробництво, а науково-технічний розвиток: від податків тут були звільнені всі, хто займався науковими дослідженнями. У 1988 р. статус «відкритих приморських міст» поширився на 32 міста на східному узбережжі Китаю.

Дещо порушуючи хронологію викладу й забігаючи наперед, відзначимо, що, якщо в період 1988-1990 рр. до Китаю щорічно надходило близько 4 млрд дол. іноземних інвестицій, то вже в 1995-1997 рр. ця сума сягнула близько 40 млрд дол. щорічно. Загалом же у період 1979-1998 рр. КНР уклало угоди про прямі іноземні інвестиції на суму понад 550 млрд дол., з яких надійшло та було використано майже 250 млрд [158, с. 329]. На початок нового тисячоліття за обсягом іноземних інвестицій Китай обігнав усі країни світу, крім США.

Проголошена Ден Сяопіном політика відкритості спричинила наприкінці 1980 рр. появу великої кількості споживчих товарів високої якості та широкого асортименту зі США, Німеччини, Франції, Італії, Канади, Японії тощо. Однак через високу ціну вони були практично недоступні для масового споживача, хоча на той час у країні вже з'явився чималий прошарок заможних людей – потенційних покупців таких товарів – одягу, взуття, побутових приладів, дрібної електронної продукції тощо. Разом з тим попит на товари широкого вжитку у великій і бідній країні залишався дуже високим. І китайський дрібний і середній бізнес, спираючись на національні історичні традиції майстерного копіювання різноманітних виробів,

почав копіювання вже наявних західних товарів. За висновком Р. Мєдведева, «майже всі нинішні китайські мільйонери і мільярдери починали свій бізнес в 1990 рр. з виготовлення копій популярних західних товарів, а не з приватизації державних підприємств і банків, як це відбувалося в ті ж роки в Росії» [177, с. 96]. Навіть гірші за якістю, але значно дешевші, такі товари почали користуватися попитом не лише в Китаї, а й за його межами. А наявність великої кількості виробників копій, створюючи конкурентне середовище всередині країни, неминуче тягнула за собою й поліпшення якості виробів. За якийсь десятиліття за деякими товарними позиціями якість виробленого дозволила експортувати його спочатку на ринки країн, що розвиваються, з країнами СНД і Латинської Америки включно, а після вступу Китаю до СОТ (грудень 2001 р.) – і до розвинених західних країн, де китайські вироби легкої промисловості (взуття, одяг) почали на рівних конкурувати з європейською продукцією. Цей феномен, коли копії є не гіршими, а подеколи й кращими за копіювані зразки, пізніше отримав в експертному середовищі назву «інноваційне копіювання» – особливий китайський спосіб копіювання [306].

Наступ китайських товарів змусив західні компанії, що до того експортували свій товар до Китаю, в 1990 рр. перенести туди й своє виробництво, що також сприяло подальшому економічному зростанню країни. У подальшому, мірою вдосконалення технологій у власному виробництві, Китай і сам почав висувати перед іноземними компаніями вимоги щодо умов ведення їхньої діяльності в країні. Так, на початку 1990 рр. великим японським корпораціям було заявлено, що їх присутність на китайському ринку можлива лише за умов перенесення в Китай виробництва комплектуючих. І багато з них погодилися з цими умовами й почали переводити в Китай своє виробництво, яке оформлювалося як частина спільних підприємств. Так, наприклад, китайська автомобільна корпорація «Guangzhou Automotive» спромоглася здійснити безпрецедентне – створити спільні підприємства з конкуруючими між собою японськими компаніями «Хонда» і «Тойота» [122, с. 391]

Держава від самого початку взяла на себе патронування розвитку приватного бізнесу, надаючи допомогу підприємцям в усіх ділянках ведення бізнесу – від планування до реалізації виробленої продукції як усередині держави, так і на

зовнішніх ринках. Для цього при органах влади всіх рівнів (від загальнодержавного до місцевого) було створено різноманітні аналітичні центри з вивчення можливостей китайського бізнесу на різних напрямках та сприяння реалізації таких можливостей. Р. Медведєв наводить приклад такої допомоги у виробництві чоловічих шкарпеток: від початку їх виробництвом займалися кілька десятків дрібних і середніх підприємств. Пізніше все виробництво цього товару було сконцентровано в одному з повітів з населенням понад мільйон осіб і перетворилося на головну галузь у ній. Держава ж взяла на себе проблеми з реалізацією великої кількості цієї продукції на внутрішньому й зовнішньому ринках [177, с. 98].

Наприкінці 1990 рр. були проведено масштабну допомогу державному сектору виробництва у вигляді викупу у комерційних банків боргів держпідприємств і випуску на суму їх майна акцій з розміщенням на фондовому ринку. Акціонування держпідприємств також позитивно відбилося на їх продуктивності. Після того було офіційно оголошено, що в КНР залишилися лише дві збиткові галузі – вугільна і військова.

На третьому напрямі запланованих реформ – оборонному – паралельно зі змінами в економіці країни також відбувалися зміни. Поступово зростає частка витрат на науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи, особливо в галузях судно- та авіабудівництва, радіоелектронній, атомній. З 1980 рр. розробляються і запроваджуються державні програми високотехнологічного оснащення військових сил країни, зокрема й через реалізацію політики «технологія в обмін на ринок», за якої іноземні компанії на ринку Китаю отримують певні преференції (податкові пільги аж до їх повного скасування) в обмін за надання високих технологій у розпорядження створюваних спільних підприємств.

З початку 2000 рр. Китай також просувався й в області комунікацій та інтернетизації країни. У 2003 р. за кількістю телефонних абонентів, яких налічувалося 260 млн, Китай посів перше місце у світі, ще за рік, 2004 р., обігнав США вже за кількістю абонентів мобільних телефонів, а в 2009 р перевершив Сполучені Штати за цим показником в 2,9 рази. Якщо у 2000 р. частка Китаю у світовому виробництві комп'ютерів склала всього 19,2%, то у 2005 р. – вже 83,5%.

[358]. Сучасний Китай має 25 тис. км високошвидкісної залізниці. Станом на 2018 р. «у 99% селищ і 98% сіл прокладені асфальтовані або цементовані дороги. Коефіцієнт прохідності пасажирських автобусів у селищах і селах сягає 99% і 96,5% відповідно. Рівень інтеграції міських і сільських районів наближається до 80%, а в селах ефективно розв'язано проблему зі сполученням. Водночас рівень надання транспортної допомоги бідним районам постійно збільшується, логістичну мережу в сільській місцевості продовжують невпинно вдосконалювати» [297, с. 10]. Такі успіхи не можуть не вражати.

Одночасно з запланованими економічними реформами постала потреба в істотному політичному реформуванні. «Фактично реформи політичної та економічної систем Китаю розпочалися одночасно. Навіть у певному сенсі реформа політичної системи розпочалася до комплексної перебудови економічної системи та створила політичні передумови для реформування економічної системи» [387, с. 16].

У серпні 1980 р. на засіданні Політбюро ЦК КПК Ден Сяопін виступив із промовою «Реформи партійно-державної системи керівництва», в якій проаналізував особливості чинної політичної системи, її негативи й причини, що їх породжують, визначив необхідність її реформування та висунув принципові засади таких змін. Окрім уже згаданих розвитку продуктивних сил та, як наслідок, економічного зростання на демократичних і правових засадах (через розширення повноважень місцевої влади та створення умов для виробничої активізації народних мас), велику увагу було приділено змінам у структурі партійного керівництва (скасування довічної системи зайнятості вищих керівних кадрів, вікові обмеження для складу керівних органів і широке залучення кваліфікованої молоді). З того моменту розпочалася планомірне й системне розмежування функцій держави і партії, усунення партійного керівництва з області правових відносин та сфери територіального самоврядування. У жовтні 1983 р. ЦК КПК та Держрада КНР ухвалили «Повідомлення щодо здійснення відокремлення адміністративної влади від управління комуністичною, створення місцевої волосної влади», яким було відновлено волосні уряди як форму місцевого самоврядування в сільській місцевості. «Скасування системи народних комун, заміна інтеграції державної адміністрації та

управління комуною розділенням політики та економіки забезпечили політичний шлях для структурних економічних та соціальних реформ КНР» [208, с. 18]. А 1988 р. набув чинності «Закон про підприємства», згідно з яким партія скорочувала своє втручання й на підприємствах, надавши їм повноту відповідальності за виробничу і управлінську діяльність [304]. Як підсумовує з цього приводу російський китаєзнавець Н. Л. Мамаєва, «такі напрями, як відносне розмежування партійних і державних функцій у сфері управління країною, посилення «колективності керівництва» і засудження «культу особи», нова контрольна і кадрова політика, що зруйнували закостенілу систему «довічного» заняття керівних постів, формування системи державної служби, тенденції до розвитку внутрішньо- і позапартійної демократії, посилення законності, мали характер якісних змін, що забезпечили можливість подальшого розвитку» [339, с. 16].

Однак вивільнення суспільних відносин, суспільства від партійного тиску й сваволі не призводило до його хаотизації й напруги між ним і державою. І не лише тому, що західні ідеали індивідуальної свободи були доволі чужі китайському менталітету і «дозована демократія» та «дозована правова держава» не сприяли створенню громадянського суспільства і мінімізували можливості соціальних конфліктів, а й тому, що в національних традиціях, ґрунтованих на відроджуваній ідеології конфуціанства, закладено принципи самодисципліни, довіри до керівництва, яке сприймається в патерналістських традиціях, однак не як суб'єкт опіки, а як об'єкт поваги й шанування. Критикуючи західні уявлення про права людини, китайські теоретики апелюють до історичної трансформації змісту цих прав і на цій підставі заперечують їх невідчужуваність. Права людини, зазначають вони, не є притаманними від народження та «природними правами». «Як свідчить історія політичного розвитку країн Заходу, реалізація прав людини є тривалим соціальним процесом». ...Невдачі у демократизації за західним зразком пояснюються тим, що «що розширення прав людини перевищило пропускну здатність цих політичних систем, і в результаті призвело до феномену прискорення розвитку «прав людини»»У Китаї «права людини ніколи не були освяченими та абсолютизованими, їх ніколи не розглядали трансцендентально та догматично.

Права детерміновані розвитком економіки, суспільства та культури, а не зумовлені від народження або завойовані у політичній боротьбі. ...Права людини визначають історія, суспільство та реальність, але їхнє використання можливе лише за певних умов та обставин» [387, с. 25]. Чим і уможлиблюється феномен «дозованості» у царині демократії та прав людини.

Для західних корпорацій, що почали працювати в Китаї, незвичним і дивним був факт того, що підприємства з кількома тисячами працівників були успішно керованими десятком чи кількома десятками менеджерів. За словами американського економіста й соціолога Дж. Аррігі, «особлива привабливість китайської робочої сили полягає в її високій якості – в сенсі здоров'я, освіти і здатності до самоврядування – в поєднанні з швидким утворенням всередині самого Китаю умов попиту і пропозиції для продуктивної мобілізації цих резервів робочої сили. Це поєднання – не результат діяльності іноземного капіталу, але результат процесу розвитку, заснованого на національних традиціях, включаючи навіть революційну традицію, яка, власне, і породила КНР. Іноземний капітал включився в цей процес пізніше, в деяких аспектах підтримуючи його, але в чомусь і перешкоджаючи» [122, с. 386]

Дуже ощадливою і запасливою є й сама китайська держава, валютні резерви якої з 2004 р. до кінця 2012 р. збільшилися на 721% і досягли 3,3 трлн дол. За даними Bloomberg, наприкінці 2012 р. китайські міжнародні резерви становили 30,2% від світового обсягу резервів. На кінець 2018 р. вони, після тривалого скорочення, знову почали зростати і становили, згідно з даними Народного банку Китаю (центробанк країни), 3,617 трлн дол. [376]. Нині золотовалютні запаси Китаю є найбільшими у світі і станом на початок 2019 р. склали 79,31 млрд у доларовому еквіваленті [440]. А отже, економічне зростання КНР, попри всю його «дивовижність» для західного сприйняття, продовжується.

Можемо ще раз констатувати очевидне: за 40 років від початку реформ, розпочатих Ден Сяопіном, Китай з відсталої й майже зруйнованої спробами швидко досягти суспільного благоденства вольовими зусиллями його політичних керманів ступив на продуктивний шлях вдумливого, обережного й поступового

суспільного розвитку, успішність якого забезпечено передусім системним врахуванням об'єктивної реальності процесів суспільного розвитку. Рух цим шляхом і перетворив КНР на передову й розвинену країну за історично рекордний строк. Як влучно зауважує О.В. Севастьянов, «головний натхненник перетворень Ден Сяопін не дарма у молодості уважно прочитав ще тоді не заборонену працю Миколи Бухаріна «Азбука комунізму», де і прописувався рецепт повільного переходу до соціалізму на противагу різноманітним «стрибкам» [445].

Другим чинником, який відіграв істотну роль у виникненні «китайського дива», було формування суспільного ідеалу – «китайської мрії», стрижнем якої було не лише прагнення до матеріального добробуту пересічних членів суспільства, а й морально-етична компонента, внутрішньо притаманна історико-культурній спадщині Китаю – конфуціанству. Поступова актуалізація національних «культурних кодів» й використання їх для переформатування суспільної свідомості, її «транскрипції» з орієнтованих на революційні стрибки марксистських догматів на доступну широкому загалу мову еволюційної стратегії конфуціанства дозволила вповні використовувати його консолідуєчий потенціал.

Надзвичайно важливо, що справжній прорив в економічному розвитку Китаю було забезпечено не дотаційно-фінансовою, а передусім організаційною (менеджерською та маркетинговою), а також науковою допомогою з боку держави. Держава не усунулася від керування ринковими процесами, однак цілеспрямовано створювала феномен керованого, навіть планового розгортання змін. І в цьому контексті, як зазначає О.О. Шморгун, позитивним чинником реформ, хоч би як парадоксально це виглядало, було збереження авторитарної влади в КНР. «Саме авторитарна влада в позитивному розумінні цього терміна, тобто як влада не просто авторитетна, а й така, що володіє достатньою політичною волею для здійснення комплексної широкомасштабної поетапної, розрахованої на довгострокову перспективу стратегії, виступає головним локомотивом реформ, гарантуючи їх незворотність» [217, с. 542].

Унаслідок дії зазначених чинників і виник феномен, що отримаво назву «китайського дива». Як висновує А. І. Кудряченко, «динамізм розпочатих чотири

десять років тому економічних реформ у Китаї відбивається, в першу чергу, у сусідніх із ним країнах, а далі він поширюється на країни Центральної Азії, країни Близького Сходу і на Європу... Піднебесна стає новим впливовим центром світу, значення якого вже вийшло за межі Азійського континенту. Китай став лідером економічного росту всієї планети і є активним прихильником процесів глобалізації. Завдяки національним стратегіям «виходу назовні» та інтернаціоналізації національної валюти, Пекін спромігся закріпити свою присутність на світові економічні та політичні процеси» [326, с. 15]

Отже, можемо констатувати, що в другій половині 1970 рр. КНР посідала найнижчі місця в рейтингу країн світу за рівнем життя і виробничими показниками і перебувала на порозі глибокої соціально-політичної кризи. Очоливши де-факто країну, Ден Сяопін поставив завдання прискореного економічного розвитку через демократизацію суспільства та створення правових засад функціонування держави.

Реформи, що розпочалися зі зміни форм господарювання на селі, відбувалися поступово й на першому етапі набули вигляду деколективізації без примусового втручання компартії в цей процес, однак за сприяння держави у налагодженні сільськогосподарського та дрібного й середнього промислового виробництва на селі.

Різноманітними були й засоби та механізми підтримки й посилення державного сектору, що відбувалися паралельно зі становленням приватного. Розвиток внутрішнього виробництва було вдало поєднано із залученням на внутрішній ринок Китаю західних корпорацій за збереження за ним повного контролю держави.

Держава не усунулася від керування ринковими процесами і поступового, планового розгортання змін та від самого початку взяла на себе патронування розвитку приватного бізнесу, надаючи допомогу підприємцям в усіх ділянках його ведення – від планування до реалізації виробленої продукції як усередині держави, так і на зовнішніх ринках. Це й зіграло вирішальну роль в успішності трансформації економіки Китаю за останні 40 років і перетворенні його на одну з найрозвиненіших країн світу.

РОЗДІЛ III. КИТАЙСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ЧАСІВ «РЕФОРМ І ВІДКРИТОСТІ»: ВІД ТРАДИЦІОНАЛІЗМУ ДО СУЧАСНОСТІ

3.1. Політика збереження історико-культурних цінностей та її суспільні референції

Свого часу Ш. Айзенштадт відзначав, що на виклик часу кожне суспільство дає власну відповідь, і в процесі модернізації в нього різною мірою і в різних формах втягується й традиційна культура [219]. Як слушно зазначає з цього ж приводу фахівець з проблем трансформації китайської культури в процесі суспільної модернізації Г. С. Каретіна, успіх модернізаційних перетворень залежить від їх «поєднання зі збереженням цивілізаційної специфіки суспільства, насамперед, у функціонуванні його особливих інституціональних і духовних структур» [310, с. 141]. Розв'язуючи найнагальніші економічні й суспільно-політичні завдання в період «реформ і відкритості», керівництво Китаю зіштовхнулось і з потребою повернення в культурний обіг людства величезної, багатотисячолітньої духовної спадщини китайського народу й одночасної модернізації китайської культури, перетворення її на конкурентоздатну на світовому ринку культурних продуктів. До розв'язання цього складного завдання органи державної влади країни від самого початку підійшли вдумливо, системно й творчо.

На XVII з'їзді КПК (2007 р.) в явній формі було поставлено безпрецедентну мету перетворення Китаю на глобальну культурну державу [13]. Такої мети – з наголосом на культурному складнику – не ставила жодна країна, тим більше – соціалістична чи постсоціалістична. Однак тому передувала наполеглива робота в напрямі відродження, популяризації та поширення всередині країни, а згодом і за кордоном китайської культурно-історичної спадщини.

Уже в грудні 1978 р. на третьому пленарному засіданні одинадцятої сесії ЦК КПК поряд із завданнями реформування економічної системи, політичної та соціальної сфер поставлене на порядок денний і відновлення культурного життя суспільства. Першим кроком у цьому напрямі було підняття культурного рівня

країни до стану, що мав місце до «культурної революції» [277]. А вже наступного, 1979 р., Ден Сяопін, передаючи від імені ЦК партії поздоровлення китайським діячам літератури і мистецтва з нагоди відкриття IV з'їзду КПК, окреслив низку керівних принципів, що мали задавати вектор розвитку літературної і художньої творчості в Китаї в новий період. Провідними серед них були: об'єднання всіх етнічних груп Китаю на ґрунті побудови соціалізму з китайською специфікою, відродження країни та її економіки, здійснення політики реформ та відкритості, перетворення Китаю на заможну, демократичну та цивілізовану сучасну соціалістичну країну [276, с. 1]. За словами лідера нації, культура і мистецтво мали посісти гідне місце в розв'язанні цих завдань: вони повинні відображати суттєві характеристики соціалізму, дух часу й характерні риси китайського народу й суспільства. Таким чином, 1979 р. було закладено ідеологічні засади реформи виробництва сучасного китайського культурного продукту.

Національна конференція директорів закладів культури, що відбулася в лютому 1980 р., постановила, що у сфері культурного виробництва КНР існує безліч проблем, «які серйозно впливають на розвиток і вдосконалення виконавського мистецтва і вимагають розумних реформ» [431, с. 27]. На конференції було поставлене завдання реформувати та модернізувати систему культурних закладів і управління ними.

У «Звіті про роботу уряду» Державної ради [78], озвученому на першій сесії Всекитайських зборів народних представників (Національного народного конгресу – вищого законодавчого органу КНР) шостого скликання 6 червня 1983 р. Прем'єр-міністром Чжао Цзянем (в частині «Основні завдання на наступні п'ять років») зазначено, що літературну і художню систему необхідно реформувати задля сприяння процвітанню соціалістичної літератури і мистецтва, водночас необхідно поліпшити ідеологічну і художню якість творів письменників і художників [239]. Попри те, що таке завдання звучало цілком у дусі соціалістичних декларативних закликів, воно слугувало дороговказом для конкретизації кроків зі стимулювання виробництва якісного культурного продукту. І ці кроки не забарилися.

У 1985 р. Генеральна канцелярія центрального апарату Державної ради КНР затвердила документ під назвою «Думки про реформу художніх виконавських груп», розроблений і внесений на розгляд Міністерством культури КНР. Документом було визначено необхідність оптимізації складу професійних художніх виконавських груп у країні, чисельність яких у зіставленні з якістю наданих культурних послуг виявлялася надмірною, а розташування – необґрунтованим. У рамках оптимізації передбачалося, що у великих і середніх містах професійні художні виконавські колективи, а також мистецькі заклади освіти мають бути укрупнені – об'єднані, для чого країну було поділено на так звані «культурні одиниці» та зобов'язано відповідні органи місцевої влади забезпечити належне фінансування культурної сфери.

Разом з тим було зроблено крок і до відкриття китайської культури світу – цього ж 1985 р. Китай приєднався до конвенції ЮНЕСКО зі збереження світової культурної спадщини. Перші об'єкти на території КНР було внесено до списку об'єктів світової спадщини в 1987 році на 11-й сесії Комітету всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Станом на кінець 2013 р. таких об'єктів було вже 47 [262]. Слід зазначити, що на сьогодні 17 таких об'єктів (гора Тайшань, Велика Китайська Стіна, палаци імператорів династій Мін і Цін у Пекіні та Шеньяні, печери Могао, гробниця першого імператора династії Цінь, комплекс стародавніх будівель у горах Уданшань, храм і гробниця Конфуція і маєток родини Кун у місті Цюйфу, історичний ансамбль палацу Потала в місті Лхаса, класичні сади в місті Сучжоу, Літній палац і імператорський парк в Пекіні, Храм Неба: імператорський жертвний вівтар в Пекіні, наскальні рельєфи в Дацзу, столичні міста і печерні храми Лунмень, гробниці імператорів династій Мін і Цин, печерні храми Юньган, гробниці стародавнього царства Когурьо, Великий канал) визнано шедеврами людського творчого генія.

1987 р. був прикметним і тим, що упродовж нього низкою малопомітних інструктивних документів Міністерства культури, Міністерства громадської безпеки та Державного управління промисловості та торгівлі уперше офіційно було визнано та легалізовано існування комерційних культурних і розважальних заходів. У 1988 р.

Державна рада КНР затвердила документи «Думки щодо прискорення та поглиблення реформи системи художньої творчості» та «Кілька думок про подальше процвітання літератури і мистецтва», де конкретизовано завдання оптимізації структури мистецьких закладів та обґрунтовано необхідність структурної реформи сфери культури задля адаптації виробництва культурних продуктів до ринкових умов. Ухвалений раніше процес оптимізації функціонування художніх колективів був конкретизований з урахуванням потреби збереження й популяризації історико-культурної спадщини країни. Усебічну підтримку мали отримувати передусім колективи, що представляли національний художній рівень, або мали особливу історичну цінність і потребували збереження, або перебували в зонах мешкання національних меншин, або були експериментальними [429, с. 96-99].

У 1988 р. Міністерство культури й Державна адміністрація промисловості та торгівлі видали «Повідомлення про посилення управління ринками культури» [16], в якому офіційно було висунуто концепцію культурних ринків, і в той же час уточнено сферу управління ними, завдання і керівні принципи функціонування ринків культури. Цей документ знаменує офіційне визнання статусу «культурного ринку» в Китаї. У 1989 р. Державна рада схвалила створення Адміністрації ринку культури при Міністерстві культури і розпочала формування загальнонаціональної системи управління ринком культури.

Найважливіше на цьому етапі реформування культурної системи – визнання наявності ринку культурних продуктів («культурного ринку») і потреби в ньому. З поглибленням реформи економічної системи, з дедалі більшою диверсифікацією ринку поступово з'явилися й атрибути індустрії культури.

Резолюція ЦК КПК з низки важливих питань зміцнення китайської духовної цивілізації, ухвалена на шостому пленарному засіданні чотирнадцятого Центрального комітету в 1996 р., розвинула принципи реформування культурної системи. Резолюцією визнано, що «реформа культурної системи є фундаментальним виходом для процвітання і розвитку культурних починань», її метою «є підвищення життєздатності культурних починань, повна мобілізація ентузіазму працівників культури та створення більш видатних творів і пошук видатних талантів» [456].

Важливі рішення щодо подальшого розвитку культури в Китаї та розв'язання двоєдиного завдання збереження й поширення традиційної культури і водночас культурної модернізації Китаю були підняті на XIV з'їзді КПК та знайшли своє відображення в промові Ден Сяопіна, проголошеній ним під час інспекційної поїдки на південь країни. З цими подіями китайські дослідники пов'язують початок другого етапу реформування сфери культури (1993 – 2002 рр.).

На цьому етапі слід відзначити два знакових документа з реформування культурної системи: це – матеріали «П'ятої пленарної сесії ЦК КПК з формування національного економічного і соціального розвитку», затверджені в жовтні 2000 р., та урядові «Пропозиції до річного плану» того ж року [17]. У цих документах вперше на офіційному рівні висунуто концепцію «індустрії культури» та окреслено напрями вдосконалення політики її формування й розвитку. Якщо в 1980 рр. набула легального статусу й подальшого поширення концепція «культурного ринку», то в наступне десятиліття розвинулася практика формування «культурної індустрії» як сфери, продукти якої й насичують культурний ринок.

Разом тим у інших сферах суспільного життя йде цілеспрямоване насичення їх культурною й морально-етичною компонентою. У 2000 р. Цзян Цземінь висунув гасло «управління державою за допомогою моралі» (і Де чжи го), згодом він неодноразово виступав за «посилення соціалістичного ідеологічного і морального будівництва». У вересні 2001 р. ЦК КПК видав «Програму будівництва громадянської етики» [41], де були сформульовані основні моральні норми, які слід пропагувати в суспільстві засобами не лише чистої пропаганди, а й культурними. Документом узагальнено досвід і уроки реформи культурної системи за попередні роки та констатовано, що протягом цього періоду було створено систему ринку культури, що включає ринок перформансів у сфері культури, ринок кіно і телебачення, ринок аудіовізуальних засобів, ринок культурних розваг і ринок культурного туризму.

Реформа культурної системи, що відбувалася на другому етапі, могла б бути визначена як передусім законотворчо-правова, адже головна увага була зосереджена на формуванні правового поля країни в галузі культури з метою сприяння її

розвитку в ринкових умовах. Згідно зі статистичними даними, протягом цього періоду Постійним комітетом Всекитайських зборів народних представників, Державною радою і Центральним управлінням культури були розроблені й набули чинності понад 200 законів і постанов, програмних документів або відомчих постанов, що охоплюють сценічне мистецтво, пресу і публікації, радіо і телебачення, Інтернет. Це, зокрема, «Закон про авторське право», «Положення про управління телерадіомовленням», «Положення про управління кіно», «Положення про видавниче управління», «Положення про управління аудіовізуальною продукцією», «Положення про управління друкарською діяльністю» тощо.

Переломним моментом, що закріпив ринкову успішність реформи культурної системи на другому етапі, було формування так званих «культурних груп». На початок 2002 р. було сформовано понад 70 виробничих груп у сфері культури, серед яких: Китайська радіотелевізійна група і Китайська видавнича група, які географічно охоплювали Пекін, Шанхай, Гуандун, Цзянсу, Чжецзян тощо. У рамках реформування кіно того ж року було відкрито понад 30 нових кінотеатрів [456].

З 2002 р. до сьогодні триває третій етап реформування сфери культури, на якому модернізована й трансформована до ринкових умов китайська культура та сучасна культурна продукція почали експансію на зовнішні ринки, разом цілеспрямовано «експортуючи» в країни світу глибинні основи традиційної китайської культури, а разом з ними й її знаково-символічні коди й ціннісне ядро. Особливої інтенсивності набула підтримка розвитку культурної сфери після XVI з'їзду КПК (2002 р.), на якому в частині визначення мети, завдань, шляхів і форм культурного будівництва в країні вперше було здійснено «технологічний» поділ складників сучасної сфери культури на культурні підприємства і культурні індустрії та наголошено на граничній важливості розбудови обох [12]. У 2003 р. у «Рішеннях з низки питань вдосконалення соціалістичної ринкової економічної системи», прийнятих на третьому пленарному засіданні ЦК КПК XVI з'їзду компартії, в рамках реформи системи виробництва культурного продукту було поставлене завдання сформувати групу великих підприємств у сфері культури. Наступного року рішенням ЦК КПК «Про посилення будівництва правлячої партії» [44] висунуто

концепцію «культурної продуктивності» і вперше з'явився вираз «розвиток культурно-продуктивних сил».

Таким чином, у відході від марксистської ідеології було здійснено великий, принциповий і надзвичайно важливий крок: культуру було визнано продуктивною силою суспільного розвитку (що кардинально суперечить марксистським постулатам і духу марксизму взагалі). Відповідно змінилося до неї й ставлення з боку державного та партійного керівництва, що відбилося на фінансовому забезпеченні культурної сфери. Відтак реформа також зробила прорив в області фінансування.

Протягом тривалого часу інвестиції і фінансування у сфері культури цілковито залежали від уряду, що був єдиним інвестиційним органом у країні. Натомість канали для інвестування приватного капіталу та іноземних інвестицій практично були відсутніми або не працювали, існуючи лише номінально. Після XVI з'їзду КПК департамент культури послідовно видав низку розпоряджень та інших директивних документів, положеннями яких було знято обмеження і введено заохочення приватних підприємств інвестувати в культурну сферу. Поступово приватні підприємства перетворилися на основне джерело інвестицій у багатьох областях культури. Згідно зі статистикою, у 2003 р. по всій країні було випущено 197 фільмів, а виробництво 60 з них проінвестовано приватними компаніями. Однак буквально за рік з понад 100 фільмів, випущених у 2004 р., уже 80% вироблені приватними підприємствами [456]. Приватні кіно- і телекомпанії перетворилися на важливий і найпотужніший складник кіно- і телеіндустрії Китаю. З поглибленням реформи культурної системи деякі культурні підприємства провели реформи системи акціонерного капіталу і домоглися фінансування на ринку капіталу.

Однак бюджетне фінансування культурної сфери, попри всі новації, з року в рік залишалось незмінним. Зростала лише частка і розмір приватних інвестицій. Так, розмір бюджетних витрат у галузі культури, освіти, науки та охорони здоров'я (це – одна бюджетна стаття) у 2001 р. склав 36,19 млрд юанів, що виявилось на 16,2% більше, ніж у попередньому році [39]. Проте за 10 років по тому, у звіті про виконання центрального і місцевих бюджетів у 2010 р. (з проектом центрального і

місцевого бюджету на 2011 рік), проголошеному і затвердженому на четвертій сесії Одинадцятих Всекитайських зборів народних представників у березні 2011 р. констатовано, що річні бюджетні витрати на культуру, спорт і ЗМІ у 2010 р. становили 31,6 млрд юанів, тобто – менші, ніж у 2001 р. Однак ці кошти пішли на стратегічні завдання – будівництво ключових культурних проектів, таких як комплексні культурні станції в містах і селах, книжкові магазини в сільській місцевості, безкоштовну демонстрацію фільмів у сільській місцевості. У країні відкрито 1743 безкоштовних громадських музеїв і меморіальних залів, здійснено комплексні заходи з захисту основних культурних об'єктів та ключових реліквій і нематеріальної культурної спадщини [40].

Залучення приватних інвестицій у сферу культури та перетворення культурних суб'єктів на суб'єктів господарювання дозволило спрямувати державні асигнування на створення безперешкодного й загальнодоступного користування величезною культурною спадщиною Китаю та його культурними об'єктами. З 2004 р. державні музеї, меморіальні зали та мистецькі галереї поступово запровадили систему безкоштовного відвідування. У 2005 р. розпочато будівництво загальнодержавної системи культурного обслуговування, в рамках якої реалізовано проекти створення культурних інформаційних ресурсів, сільських журналів та книгарень, проекти виробництва фільмів на сільську тематику та інші культурні проекти, спрямовані на розширення й поглиблення культурної життєдіяльності людей.

Отже, якщо з 1976 по 2003 р. культура – й у вигляді культурної спадщини, й у вигляді сучасного культурного продукту – так би мовити, поверталася й запроваджувалася в суспільне життя, то в грудні 2003 р. Китаєм було запропоновано стратегію прискореного піднесення культурного рівня країни в цілому, поєднану зі стратегією культурного «виходу» на світову арену. Китай активно заповзявся до участі в міжнародному культурному змаганні і розпочав створення нової моделі багаторівневої і широкої зовнішньої реклами та зарубіжної культурної роботи. Широко запроваджуються культурні обміни, спільні з іншими країнами світу культурні фестивалі, взаємні «культурні тижні», «культурні сезони», «культурні

роки», проводяться зарубіжні заходи, покликані привернути увагу всього світу до традиційної культури Китаю, такі як святкування «Щасливого китайського нового року» (з 2010 р.), реалізуються міжнародні проекти з просування китайської книги та проект культурної комунікації за кордоном.

У рамках формування потужних підприємств у сфері культури в грудні 2010 р. було засновано Китайську освітню видавничо-медіа групу. У березні 2011 р. засновано Китайську освітню видавничо-інформаційну компанію. China Education Publishing і Media Group застосовують модель «група-компанія + акціонерне товариство», і компанії групи та акціонерне товариство створюються одночасно і розвиваються разом. Видавнича індустрія Китаю в цілому прагне цієї ж мети: десятки центральних і місцевих видавництв створили акціонерні товариства і поступово сформували сучасну систему підприємств [459]. Спираючись на досвід найпередовіших у світі моделей кіноіндустрії, потужна група кіновиробництв Changying здійснює стратегічне розгортання на базі основної галузі розвинених суміжних галузей – телебачення, цифрових технологій та інших. Changying була першою серед національних кіностудій, хто побудував в Китаї унікальний тематичний парк фільмів світового рівня, і першою, хто створив базу для створення «сільських фільмів».

З'явилася низка нових гравців на ринку кіно і телебачення, що безпосередньо сприяло процвітанню і розвитку кіноіндустрії Китаю. До 2000 р. щорічне виробництво вітчизняних фільмів становило менше 100, а вже у 2010 р. сягнуло 526, перетворивши Китай на третього за величиною кінопродюсера у світі. Загальна касова виручка перевищила 10 млрд юанів, демонструючи зростання більш ніж на 30% щорічно. У 2013 р. загальні надходження від демонстрації вітчизняних фільмів Китаю перевищили 100 млн юанів, що змінило схему, в якій імпорتنі блокбастери домінували на китайському кіноринку [453].

Водночас ще на VI пленумі шістнадцятого скликання (жовтень 2006 р.) і на XVII з'їзді КПК (2007 р.) [13] було висунуто мету «формування культури гармонійного соціалістичного суспільства». Як наголошується в статті Л. Яньмай, висування цієї мети є важливим результатом «китаїзації марксизму», «продуктом

органічного поєднання реалістичного підходу, що є ідейним принципом марксизму, з китайською традиційною культурою» [329, с. 137]. Проте, посилення на органічне поєднання марксизму з традиційною китайською культурою становить радше риторичну формулу – данину свідомому формальному збереженню марксизму, або, за влучним висловом відомого китаєзнавця В. В. Малявіна (якого, не посилаючись на джерело, цитує не менш відомий сходознавець С. Г. Лузянин), елемент політичної стратегії [336]. Адже, як уже зазначалося, наголос на культурі й розуміння її як потужної продуктивної сили суспільного розвитку докорінно розходиться з інтерпретацією суті і ролі культури в марксизмі, навіть в його автентичному, а тим більше – в догматичному варіанті. За словами Генерального секретаря ЦК КПК Ху Цзіньтао, що прозвучали в його доповіді XVII з'їзду КПК, «велике відродження китайської нації неминуче супроводжується процвітаням і підйомом китайської культури». Тому одним з головних напрямів подальшого розвитку китайського суспільства є посилення культурного будівництва, що призведе до помітного підвищення цивілізованості всієї нації [79].

У «Плані Національного Культурного Розвитку» як окремій складовій частині плану виконання завдань «Одинадцятій П'ятирічці» (2006 – 2010 рр.) визначено: «Культура є душею країни і нації і втілює в собі характер країни і нації. Сила культури глибоко закладена в життєздатності, творчості та згуртованості нації, і це духовна підтримка для об'єднання людей і сприяння розвитку. П'ять тисяч років чудової китайської культури здійснили величезний внесок у розвиток людської цивілізації: духовний зв'язок полягає в тому, що китайська нація нескінченна, і національну спадщину передає в спадок» [36].

У завданнях на 11 п'ятирічку (2006 – 2010 рр.) захист, відродження, поширення й популяризація національної культурної спадщини Китаю нарешті посідають вочевидь провідне місце [36]. Документ містить окремий розділ під назвою «Зміцнення успадкування та використання охорони культурної спадщини». Ним, зокрема, передбачено підвищення рівня захисту матеріальної культурної спадщини – удосконалення системи перепису, реєстрації, зберігання та ідентифікації повнотекстових реліквій, проведення перепису рухомих культурних

реліквій і складання національних списків культурних цінностей. Встановлюється також посилення охорони й покращення технічного обслуговування матеріальних культурних цінностей, інспекція та обслуговування всесвітньої культурної спадщини і об'єктів з захисту культурних реліквій. Визначено необхідним та профінансовано будівництво установ управління матеріальною культурною спадщиною, проведення досліджень і охорону промислової спадщини, дерев'яних конструкцій, виниклих до династії Юань [Династія Юань (кит. 元朝, пін'їнь) – імператорська династія в Монголії і Китаї 13 — 14 ст. постала після проголошення хана Хубілая Імператором у 1271 р. і в 1368 р. була знищена китайськими повстанцями – В.Ч.], народної архітектури, культурних маршрутів, культурних ландшафтів і іншої культурної спадщини. Документом наголошено на важливості зміцнення захисту археологічних, культурних та підводних культурних реліквій під час капітального будівництва.

Передбачено посилити дослідження про походження китайської цивілізації, результати яких активно слід поширювати та популяризувати як у середині країни, так і за кордоном, а також активно застосовувати високі і нові технології в археологічних дослідженнях; посилити захист та здійснити реконструкцію знаменитих історичних і культурних міст і сіл, поліпшити інфраструктуру і житлові умови в них; створити системи регулювання ринку культурних цінностей, контролю доступу до культурних цінностей, а також здійснити регулювання функціонування приватних колекцій.

Окрему увагу приділено збереженню й захисту нематеріальної культурної спадщини. У цій царині передбачено: вдосконалювати перепис нематеріальної культурної спадщини, систему реєстрації та репрезентативну систему ідентифікації правонаступників, скласти атлас регіонального розподілу нематеріальної культурної спадщини, удосконалювати систему захисту каталогів нематеріальної культурної спадщини і формулювати стандарти і плани захисту класифікації об'єктів нематеріальної спадщини. Захисту першочергово піддано ті об'єкти й проекти, які перебувають під загрозою зникнення, а також проекти й об'єкти з ринковими перспективами. Зроблено особливий наголос на збереженні нематеріальної

культурної спадщини західних регіонів і етнічних меншин. Передбачено координацію створення й функціонування національно-культурних і екологічних охоронних зон та постійне підвищення наукового рівня охорони нематеріальної культурної спадщини [36].

Слід зазначити, що до такого «ривка» в частині збереження й відродження історико-культурної спадщини Китай також прямував поступово й планомірно, з року в рік формуючи ґрунтовну законодавчу базу. Перший крок на тому напрямі здійснено ще 1982 р. ухваленням закону «Про охорону культурних цінностей». У 1990 рр. Китай почав переходити від управління окремими культурними реліквіями до комплексного управління культурною спадщиною, спираючись на визначений у партійних документах і суголосний конфуціанським максима́м принцип: «спочатку захисти, передусім спаси, раціонально використовуй, а далі зміцни управління».

У 2010 рр., крім подальшого посилення захисту знаменитих історичних міст і сіл, резиденцій знаменитостей і управління міськими об'єктами, було розширено і реструктуризовано саму галузь управління культурною спадщиною. До її складу увійшли такі спеціалізовані підрозділи як: Спеціальне управління спадщиною, управління спадщиною Гранд-каналу, спадщиною XX століття, культурною спадщиною, культурною спадщиною в сільському господарстві, культурною спадщиною Південно-Китайського моря, культурними реліквіями антияпонської культури, культурною спадщиною «Пояс і шлях», конфуціанською спадщиною тощо.

З прийняттям закону «Про захист нематеріальної культурної спадщини» у 2011 р. виникло широке правове поле для реалізації завдань потужного виходу китайської культури на світову арену. У рамках виконання завдань, що містяться в уже згаданому документі «Зміцнення успадкування та використання охорони культурної спадщини» – цій фактично програмі з охорони й популяризації культурної спадщини, органами державної влади і місцевого самоврядування було розроблено й запроваджено заходи з заохочення розвитку культурного туризму в регіонах, створювалися й інфраструктурно облаштовувалися нові туристичні маршрути місцями видатних історико-культурних пам'яток, було розпочато роботу

зі створення національних брендів культурної діяльності. І дуже швидко відомими всьому світу культурними брендами стають образи Великої Китайської Стіни, монахів Шаолінь і «застиглих у часі теракотових воїнів грізного Цінь Шихуанді» [336], як і шуюань – традиційних китайських академій, що активно відроджуються в останнє десятиліття [138, с. 249]. Китайські культурні бренди («Веньхуа пінпай») та китайські культурні індустрії («Веньхуа Чаньє») використовуються як інноваційні механізми реалізації потенціалу «могутньої культурної держави» у внутрішній і зовнішній стратегіях КНР. Культурний бренд «виступає своєрідним соціокультурним брендом – транслятором національного духу і культурних цінностей, здатним стимулювати національну гордість, культурний націоналізм, ідентичність китайського народу» [278, с. 117].

З 2006 р. Канцелярія у справах закордонних китайців при Державній раді КНР реалізує програму «Культурний Китай», що включає в себе низку заходів з просування китайських культурних брендів за кордоном. У рамках цієї кампанії на світових обшарах представлено такі культурні бренди, як «Барвіста Юньнань», «Китайський конкурс талантів», «Китайська кухня за кордоном», «Китайський Новий рік», «Китайський театр» тощо. Цей «соціокультурний проект сприяє розширенню гармонійної взаємодії КНР, поширенню китайської культури у світі та зміцненню культурної «м'якої сили» Китаю в цілому» [458].

Іншими відомчими директивними документами передбачено сприяння використанню інформаційних і цифрових ресурсів для популяризації культурної спадщини, її пропаганди й захисту об'єктів культурної спадщини, культурних ландшафтів і археологічних парків. На виконання цих директив розпочалася робота з підтримки писемних пам'яток – зіставлення, систематизація, анотування, переклад, публікація й дослідження масиву стародавніх китайських книг (ця робота триває й досі), а оригінали цих книг відновлюються й захищаються з використанням сучасних технологій.

Водночас розпочато роботу зі стандартизації і впровадження загальнонаціональної писемної мови в поєднанні із посиленням і законодавчим

забезпеченням захисту мови інших етносів країни, а також інтеграції національної освіти та захисту і популяризації культурної спадщини.

Період 11 п'ятирічки, під час якого відбувається активно запроваджуване й усебічно підтримуване державою повернення Китаю і світу китайської в цілому й конфуціанської зокрема культурно-історичної спадщини, прикметний і тим, що 29 вересня 2008 р. в рідному місті Конфуція Цюйфу (пров. Шаньдун, Східний Китай) відбувся Перший всесвітній конгрес конфуціанства, участь в якому взяли 170 фахівців і вчених з 22 країн і регіонів світу, включно з представниками європейських країн та США. Учасники конгресу обговорили питання, пов'язані з ситуацією в області історичних досліджень конфуціанства, його сучасної інтерпретації, значення в наші дні, а також поширення у світі. У резолютивних документах конгресу відзначено, що на сьогоднішній день, коли на планеті безперервно загострюються різні конфлікти і кризи, конфуціанського вчення потребує не лише Китай, а й увесь світ. І конфуціанство набуває все більшої популярності, стає одним з важливих символів культури Сходу в скарбниці світової історії і культури [444].

Цій події передували інші поступові кроки з популяризації постаті самого Конфуція та його вчення. Ще в середині 1980 рр. у Цюйфу було відновлено перерваний у минулому столітті ритуал і церемонії традиційно-обрядового поминання цього видатного мислителя давнини, започаткований у 478 р. до н.е. – через рік після його смерті. У 1984 р. було утворено Фонд Конфуція – всекитайську масову організацію, підтримувану державою. За підтримки Фонду Конфуція і уряду КНР в листопаді 2002 р. відкрито конфуціанську академію при Народному університеті Китаю. У 1994 р. в Пекіні відбулася міжнародна конференція, на якій було створено Міжнародну конфуціанську асоціацію (МКА). Очолили МКА колишній прем'єр Сінгапуру Лі Куан Ю і колишній прем'єр Держради КНР Гу Му. У 2004 р. урядом КНР було прийнято офіційну постанову про відкриття 100 Центрів Конфуція в усьому світі [377, с. 118].

Аналіз завдань у галузі збереження, охорони й відродження культурної спадщини, поставлених у згаданому документі – «Зміцнення успадкування та

використання охорони культурної спадщини», зокрема, підкреслена увага до конфуціанства як духовно-ідейного фундаменту національної єдності, до потреби підсиленого культурного розвитку національних меншин та менш розвинених регіонів на тлі посилення досліджень з історії китайської цивілізації в цілому підтверджує висновок багатьох дослідників про те, що в Китаї, починаючи з 1990 рр. і дедалі більше «відбувається певний поворот до націоналізму, джерелом якого є традиційна китайська культура. З'явилася ідея створення громадянського суспільства конфуціанського типу, що спирається на гуманність і відданість», водночас «правлячі кола Китаю розробляють єдину ідеологію, яка влаштувала б різні соціальні верстви китайського суспільства. Ця ідеологія з своїй основі спирається на традиційну культуру» [346, с. 174]. Як справедливо висновок Н. А. Абрамова, «важливим завданням сучасної реформи культури є збереження національної ідентичності через популяризацію традиційної культури Китаю з одночасним її оновленням за допомогою інновацій, які сприяють зміцненню «м'якої сили» Китаю, перетворюючи Китай «з держави, що володіє ресурсами, на глобальну культурну державу» [280, с. 11].

Період «дванадцятій п'ятирічці» (2011-2015 рр.) було визначено як вирішальний для побудови суспільства «сяокан» і ключовий для сприяння швидкому розвитку культури. На 6-му пленумі ЦК КПК 17-го скликання в жовтні 2011 р. сформульовано нову стратегічну мету розвитку – будівництво «могутньої культурної держави» («веньхуа цянь-го») [37, с. 1-44.]. У цей період зміцнюється й зазнає всебічного розвитку політика підтримки громадських культурних заходів. Це стосувалося й політики фінансової безпеки для побудови державної системи культурних послуг, політики податкових пільг для заохочення підприємств і приватних осіб здійснювати істотні пожертви на громадські благодійні культурні заходи, а також політики податкового та тарифного послаблення для зарубіжних благодійних пожертвувань.

Крім того, набуває соціального забарвлення політика підтримки реструктуризації культурних підприємств у частині справедливих пенсій для звільнених за віком у процесі реструктуризації і прив'язування її розміру до стажу,

розміру заробітної плати до виходу на пенсію та значущості внеску конкретної особистості в розвиток культурної сфери. Для деяких спеціальних галузей (таких як акробатика, танці, драматичні бойові мистецтва тощо), посилюючись на практику галузей з важким фізичним навантаженням на працівників та галузей з високим професійним ризиком, сформульовано механізми і стандарти дострокового виходу на пенсію.

Удосконалюється й політика, спрямована на сприяння розвитку індустрії культури. На цьому напрямі широко запроваджуються знижки за кредитами, субсидії, стимули, створюються спеціальні фонди для розвитку національної індустрії культури, у тому числі фонди інвестиційних ризиків для підтримки великих проектів індустрії культури і виробництва видатних культурних продуктів [456]. Поступово перетворюються на підприємства такі «операційні культурні одиниці» як кіно і телебачення, виконавське мистецтво, радіо- і телевізійні мережі, новинні сайти, а також видавництва, книготоргівля, неполітичні газети і періодичні видання.

У цей період державна робота зосереджується на виконанні поставленого завдання збільшення темпів зростання частки витрат на культуру в бюджетних витратах та максимального поширення податкових пільг для творчого виробництва культурного контенту і реалізації проектів з відродження, збереження, популяризації й поширення нематеріальної культурної спадщини [45]. На цю мету й спрямовуються бюджетні кошти.

Бюджет фінансових асигнувань на культуру, спорт і засоби масової інформації на 2011 р. на 26,73% більше в порівнянні з фінансовими асигнуваннями на 2010 р. Власне фінансування витрат на суто культуру на 51,25% більше за витрати попереднього року. За 2011 р. фінансові асигнування на бібліотечну справу зросли на 70,55%⁴ (більша частина коштів пішла на модернізацію Національної бібліотеки Китаю); на 22% зросли витрати на виставки пам'яток культури (значну частину цих коштів витрачено на реконструкцію Національного художнього музею Китаю та його безкоштовну роботу для відвідувачів з 2011 р.) [32].

У 2012 р. загальні надходження до бюджету Міністерства культури сягнули понад 4,68 млрд юанів, з яких бюджетні асигнування – понад 3,65 млрд, комерційні доходи – понад півмільярда юанів, доходи від бізнес-одиниць – 49,75 млн юанів. Держава підтримала відкриття безкоштовних для відвідувачів музеїв та меморіальних залів (лише у 2013 р. – 1804), понад 40 тис. художніх галерей, бібліотек та інших некомерційних культурних об'єктів, а також обмін культурними інформаційними ресурсами, книжковим фондом у сільській місцевості. Посилено захист ключових національних культурних реліквій, основних історико-культурних пам'яток і нематеріальної культурної спадщини, охорони та традиційного національного мистецтва. Міністерство культури створило Національну систему репертуару театрів та інших культурних закладів і провело такі заходи, як Фестиваль мистецтв в Китаї, Фестиваль оперного мистецтва в Пекіні, видатні вистави Національної академії мистецтв і вистав Національного приватного художнього театру [15].

Згідно звіту Інституту статистики ЮНЕСКО за 2016 р., починаючи з 2010 р., Китай є найбільшим у світі експортером культурної продукції. Причому експортується не лише сучасний культурний продукт у вигляді творів мистецтва, а й його ціннісно-світоглядне наповнення, що живиться багатотисячолітньої історико-культурною спадщиною Китаю. За словами провідного російського синолога, академіка М. Л. Титаренка «традиційна культура перетворюється на частину комплексної потужності Китаю, що забезпечує ... захист від зовнішньої пропаганди і зовнішнього проникнення». [336]. Розвиваючи цю думку, Н. А. Абрамова висновує: «культура Китаю використовується не тільки як інструмент збереження національної ідентичності та безпеки, а й зовнішньої соціокультурної інформаційної наступальності» [281, с. 14-21].

І справді, звертаючись до теоретичного осмислення наступальної культурної стратегії Китаю, можна дійти висновку про те, що Китай у своїй далекоглядній перспективі вирішив істотно розширити неформальні кордони власного суспільства за рахунок ціннісно-культурної китаїзації світу. Так, досліджуючи вплив сучасного конфуціанства як «м'якої сили», що впорядковує реальність, відомий китайський

вчений Го Ціюн пише, що крім розуміння Китаю в географічному, політичному, економічному і військовому сенсах, існує необхідність уявляти його і як просторово-часову соціокультурну спільноту людей, які тієї чи тієї мірою перейняли китайською культурою, або зазнали соціокультурного впливу. Го Ціюн вважає, що така духовно-культурна спільнота і є «Китаєм у культурному сенсі». «Сучасний спосіб життя цієї регіональної спільноти, її ціннісна свідомість, способи мислення і психолого-етичні структури пов'язані з багатоскладовою китайською культурою тисячею ниток. Вони зіграють свою роль у прийдешньому плюралістичному розвитку світу до спільного блага» [296, с. 127]. Такої ж думки притримуються Лю Чженью та В.А. Абрамов, стверджуючи, що стратегії створення «могутньої культурної держави», вибудовують «нову архітектоніку – китайський «соціокультурний простір» [337, с. 103-110]. Спосіб формування такої соціокультурної спільноти описано в роботах Д. А. Пивоварова та Н. А. Абрамової. Зокрема, у статті «Китайський соціокультурний простір і його об'єктивація в наукових категоріях» показано, що задля досягнення прокитайської соціокультурної ідентифікації в країнах, що належать до зони впливу Китаю, вони піддаються впливу «м'якої сили» китайської культури в її ціннісно-світоглядних виявах, що сприяє формуванню регіональної самосвідомості і регіональної ідентичності: у цих країнах «пробуджується усвідомлення належності до китайського соціокультурного простору, що є одним з головних факторів його розширення» [359, с. 159]. Своєю чергою В. А. Абрамов дає одне з визначень китайського соціокультурного простору як складної нелінійної системи, яка є об'єктом стратегічного впливу з боку влади, «системи інформаційно-комунікативної діяльності, що розвивається і втілюється в різноманітних знаково-символічних проявах практики, локалізованої в регіональних внутрішньодержавних і наддержавних кордонах» [116, с. 82]. Процес формування такого неформалізованого «китайського соціокультурного простору» вже отримав у науковій літературі назву «зовнішня регіоналізація». Він передбачає формування «китайського регіону», що не має чітких просторових меж, «з доступом до його провідних ресурсів і потенціалу, серед яких основними стають оборонні, продовольчі, фінансові, інформаційні, людські потоки і можливості. Інший її напрям

– формування нових регіональних соціокультурних утворень з посиленням в них управлінської ролі і впливу КНР – політичного, військового, економічного, культурного тощо. Для цього в КНР розроблені і реалізуються стратегії мирної побудови «гармонійного суспільства» і «гармонійного світу» в глобальній «великоханській» перспективі» [117, с. 107].

Похідно слід зазначити, що, починаючи з 2010 рр. конфуціанська категорія гармонії («хе»), яка є однією з найважливіших ідеологем традиційної культури Китаю, дедалі більше починає використовуватися китайським керівництвом в його ідеологічній риторичі. «Ідея гармонії лежить в основі запозичення іноземних ідей і включення їх в канву національної культури. ...ідеали сприйняття гармонії як коштовності, спрямованості до добра разом з іншими людьми, максимуму «чого не бажаєш собі, того не роби іншим людям» в Китаї передавали з покоління в покоління, вони міцно вкоренилися в душі китайців, глибоко втілилися в їх поведінці», – зазначають О. В. Ломанов та М. Л. Титаренко [335, с. 25]. Категорія гармонії використовується не лише для означення ідеалу внутрішнього суспільного устрою, якого слід прагнути, а й як інструмент для забезпечення культурного співіснування Китаю з індивідуалістичним західним світом та привнесення в останній китайського ціннісного змісту. Так, Лю Цибао – завідувач Відділу пропаганди ЦК КПК в одному зі своїх офіційних виступів наголошував, що просування національної культури на світові обшири передовсім потребує пріоритетної уваги до її духовного складника і ціннісних орієнтацій. За його словами, необхідна активна роз'яснювально-пропагандистська робота, щоб міжнародне співтовариство досягло розуміння, що «китайська мрія» – це в першу чергу мрія про мир і щастя, і ця мрія відображає готовність Китаю служити інтересам світу. І в цьому сенсі вкрай важливим є цілеспрямоване поширення цінностей китайського суспільства і самобутньої традиційної китайської культури [454].

Така глобальна мета фактичного ціннісно-світоглядного «завоювання» світу потребує міцної ідеологічної «зброї», якою й стало конфуціанство. У пошуках підведення історико-теоретичної бази під потреби застосування конфуціанства з

цією метою, сучасна наукова думка Китаю звертається й до нової історії Китаю, що піддавалася негативним оцінкам за часів Мао Цзедуна. Відомий китайський історик старшого покоління Ден Цзе виділяє три етапи і відповідально три основні фігури в новій історії Китаю – Лі Хунчжан, Юань Шикай і Чан Кайши [427, с. 46-54]. До початку періоду «реформ і відкритості» всі вони оцінювалися в китайській історіографії негативно «як реакціонери і зрадники національних інтересів» [310, с. 143]. Процес національно-культурного відродження, що супроводжує модернізацію Китаю в період «реформ і відкритості» докорінно змінив і оцінку цих постатей в історії Китаю. І в цьому контексті особливу увагу істориків привертають кілька постатей. Це, зокрема, радник і довірена особа Лі Хунчжана Фен Гуйфень (1809-1875), що готував офіційні документи для Лі Хунчжана, серед них і меморандуми імператору з пропозиціями про запозичення західних технічних досягнень за збереження і зміцнення в країні конфуціанського порядку. Фен Гуйфень, за всієї відкритості його донаукових інновацій, підкреслював морально-етичну перевагу китайців над іноземцями. У своєму творі «Про прагнення до західного знання» він писав, що сформульовані в Китаї в давні часи принципи священного вчення Конфуція є основою будь-яких знань, а у книзі «Нова історія Китаю» доводив, що «китайська (тобто конфуціанська) наука становить основу будь-якого знання, а західна носить лише суто прикладний характер» [189, с. 209-210]. На думку Г. С. Каретіної, «це формулювання є ключовим в ідеології правителів Китаю протягом усієї нової історії країни, воно має вплив і на політику сучасного керівництва, її головний зміст полягає в утвердженні пріоритету конфуціанства над цінностями західної культури» [310, с. 143].

Китайський культуролог Гао Мін вважає, що сучасна доба й завдання модернізації країни як ніколи вимагають не лише збереження, а поширення на весь світ трьох великих традиційних конфуціанських цінностей: гуманності (гармонії внутрішнього й зовнішнього в людині), щирості (гармонії між людьми) й позиції «золотої середини»-нейтралітету (гармонії між людьми й природою). Культура, побудована на принципах гармонії (китайська, зрозуміло, культура), цілковито «відмінна від західної культури щоденного суперництва і боротьби» [119, с.209-210].

Нині соціогуманітарії Китаю визнають, що ставлення до китайської традиційної культури, як перешкоди на шляху модернізації, яке панувало за часів культурної революції, було вкрай хибним та руйнівним. Так, Лінь Яньмай зазначає: «Ми піддавали національні культурні традиції повільному нищенню, нападкам, осміянню, розгортали проти них широкомасштабні кампанії ...тим самим було завдано величезної шкоди ресурсам китайської традиційної культури ...У сфері суспільної свідомості і культурному будівництві різною мірою було зруйновано духовні цінності, що мають загальнолюдський характер» [329, с. 142]. «Традиційна культура, – пише Цзя Хуеймін, – це не тільки історична спадщина, що передається з покоління в покоління однієї нації, це дуже дороге багатство, яке має активну життєздатність» [413, с. 200]. Інший китайський історик Хун Цзоу відзначає, що саме національна культура є тим найважливішим генетичним ядром нації, яке визначає її життєздатність у сучасному швидко змінюваному світі, створює духовну спільність народу і дає людям впевненість у своєму майбутньому [388, 92–96]. «У кращих зразках традиційної культури скупчуються духовне прагнення китайської нації і велике духовне багатство», – стверджує культуролог Ван Цзан і зазначає, що «традиційна культура є глибоким підґрунтям розвитку передової культури соціалізму, забезпечуючи потужну підтримку загальних духовних основ китайської нації» [425]. І навіть проведені соціологічні дослідження доводять, що «культурними домінантами в сучасній культурі Китаю є конфуціанство і місячний календар. Конфуціанство як духовна традиція активно підтримується китайським керівництвом на державному рівні. Під впливом конфуціанства формуються ідеологія і духовні цінності сучасного Китаю. Місячний календар задає ритм повсякденному житті сучасних китайців» [283, с. 1598–1609].

І політика держави у сфері культури часів «реформ і відкритості» покликана не лише докорінно змінити колишнє зневажливе ставлення до культури, а й, відродивши її, вповні використати її потужний ціннісний потенціал задля гуманізації та гармонізації світу, а як похідне від цього – задля його своєїрідної китаїзації.

Ху Цзіньтао – голова КНР (2003 - 2013 рр.), Генеральний секретар ЦК КПК (2002 – 2012 рр.) був тим, хто усвідомив такі можливості китайської культури і, очоливши державу, висунув ціннісну складову сучасно проінтерпретованого конфуціанства на першій план у справі розбудови могутньої сучасної держави. «Саме відновлення моральних начал і в партії, і в суспільстві в цілому і викликає необхідність заклику будувати гармонійне високоморальне суспільство, висувати це як практичну сучасну національну ідею в Китаї...», – зазначає з цього приводу Ю. М. Галенович [139, с. 66]. Китайська народна приказка говорить: «Китаєць народжується як даос, живе як конфуціанець, а вмирає як буддист». Сучасний китайський мислитель Чи Сілун зазначає, що в ідеології Китаю три вчення органічно поєднані: конфуціанство, що забезпечує управління світом і порядком, даосизм, спрямований на особисте самовдосконалення, та буддизм, який управляє природою людини («лежить всередині серця») [322, с. 316]. На важливість такого поєднання вказує й український філософ О. О. Шморгун: «якщо говорити про стратегію стадіально-цивілізаційного розвитку Китаю, то з урахуванням специфічно консервативної традиції опори на світоглядний традиціоналізм при побудові постбуржуазної світоглядної моделі китайського цивілізаційного зразка ні в якому разі не можна обмежуватися лише модернізованою конфуціанською парадигмою... Необхідно врахувати колосальний історичний досвід синтезу конфуціанської раціонально-управлінської традиції і прагматичної сенсожиттєвої орієнтації з емоційно-естетичними традиціями даосизму і буддизму з їх витончено-особистісним самозаглибленням, духовною піднесеністю, орієнтацією на особливий гуманістичний патріотизм» [215, с. 379-380].

Услід за Ху Цзіньтао, Сі Цзіньпін, що 2013 р. змінив його на посаді, активно продовжує курс, що його можна окреслити як «поставити старовину на службу сучасності» (і гу вей цзінь юн) [302, с. 130-131].

У 2013 р. уряд Китаю запропонувало грандіозну ініціативу «Один пояс – один шлях», покликану економічно й культурно з'єднати значну частину світу під проводом Китаю. Реалізація культурного будівництва в контексті цієї ініціативи здійснюється за чотирма напрямками: захист культурних об'єктів зі Списку

всесвітньої спадщини ЮНЕСКО; культурний взаємообмін між державами; посилення торгівлі культурною продукцією; активне поширення творів сучасного китайського мистецтва. Усе це сприятиме формуванню привабливого іміджу КНР як держави, здатної ставити довгострокові цілі й досягати їх [289, с. 75].

Китайські експерти підкреслюють значущість Інтернету в просуванні китайської культури за кордоном. Віце-президент і офіційний представник компанії «Ідеальний світ» Ван Юйюнь пропонує для створення віртуального «Шовкового шляху» китайської культури об'єднати в єдине ціле кращі елементи культури різних країн світу, створюючи культурний продукт, що задовольняє смаки міжнародного ринку і, в той же час, насичений елементами китайської культури. Таким чином, культура Китаю здійснюватиме свій вплив на користувачів інших країн світу. «Активізувати економічну взаємодію завдяки поширенню культури, розвивати китайську культуру за допомогою Інтернету і сприяти інтеграції китайської культури на основі нових технологій – ось те, що повинно стати важливим змістом «нового «Шовкового шляху» культури в епоху Інтернету» [460].

Отже, за порівняно короткий період часу офіційна культурна політика КНР зазнала кардинальних змін. Окреслюючи етапи процесу модернізації КНР у період «реформ і відкритості», Чень Цзінь виділяє такі конститутивні їх риси. 1980 рр. – час усвідомлення, що модернізація Китаю – це не тільки економічна модернізація, а й духовно-культурна. У 1990 рр. було запропоновано три цивілізаційні складники, що потребують цілеспрямованої модернізації: матеріальний, політичний і духовний. У ХХІ ст. до них доєднався соціальний – запропоновано побудову гармонійного суспільства. У 2012 р. на ХVІІІ з'їзді КПК була додано екологічний складник [14]. Таким чином, «процес модернізації Китаю сформував структуру «п'ять в одному»... за останні 40 років реформ і відкритості процес модернізації Китаю здійснювався одночасно в п'яти аспектах: соціалістична ринкова економіка, демократична політика, розвинена культура, гармонійне суспільство і екологічна цивілізація [432]. Однак культура, як можна бачити з оцінок і китайських науковців, від самого початку періоду «реформ і відкритості» фігурувала поруч із економікою як наріжний камінь усіх перетворень.

Поглиблення стратегічного курсу на розвиток «п'яти складників цивілізації» як способу перетворення Китаю на могутню культурну державу залишається головним завданням і для нинішнього лідера держави – Сі Цзіньпіна. З його приходом до керівництва державою закладений попередниками у культурні царині курс на відродження позитивного ставлення до конфуціанства як основи для формування китайського суспільства «не лише як освіченого, а й як високо морального» [372, с. 159] набув нової сили й оформився як знаряддя культурної експансії Китаю та перетворення його на світового лідера засобами «м'якої сили».

3.2. Культурно-освітні новації періоду «реформ та відкритості»

Головне гасло нової моделі суспільства, висунуте керівництвом КНР для означення бажаної мети розвитку країни, – «узгоджений розвиток економіки і суспільства», з часом, як уже було зазначено в попередньому розділі, було трансформовано і, сказати б, конкретизоване в іншому гаслі – «людина – основа всього». Обидва принципи вимагають узгодженого розвитку всіх сфер суспільного буття – економіки, політики, соціальної сфери, науки, відповідного ставлення до довкілля, а також всебічного розвитку й якісної освіти людини як запоруки досягнення усього іншого.

У преамбулі Конституції КНР, ухваленої 1982 р., констатовано, що з моменту утворення Китайської Народної Республіки, її «освіта, наука, культура ...отримали величезний розвиток» [20]. Статтею 19 Конституції відповідальність за розвиток освіти й підняття «науково –культурного рівня народу» покладено на державу. Окремо, статтею 20, визначено роль держави в розвитку природничих і суспільних наук: «держава популяризує науково-технічні знання, заохочує досягнення в науково-дослідній роботі, винахідництво й відкриття в галузі техніки». Водночас стаття 46 Основного Закону країни наголошує, що отримання освіти є не лише правом громадян КНР, а й їхнім обов'язком, держава ж «забезпечує всебічний моральний, розумовий і фізичний розвиток молоді, підлітків і дітей» [20]. Керівництво сферою освіти, науки і культури (як і багатьма іншими) здійснює очолювана Прем'єром Державна Рада як вищий виконавчий орган держави (ст. 89).

Слід зазначити, що від початку періоду «реформ і відкритості», розвиток освіти й культури розглядався як одне з найпріоритетніших завдань і здійснювався, дедалі більше наближаючись до освітянських стандартів класичного конфуціанства. Згідно конфуціанського вчення, освіта відіграє фундаментальну роль як в еволюції суспільства, так і в розвитку особистості (що з особливою ясністю розкрито в такому конфуціанському творі як «Бесіди та судження»). Сам Конфуцій заснував перший університет і здійснив чимало на ниві розвитку історичної науки – систематизував літописи, складені в різних князівствах. Найважливішою особливістю вчення Конфуція є пріоритетність освіти як ціннісної орієнтації людини й суспільства. В основу конфуціанської педагогічної системи, як, утім, і інших сфер суспільного життя, також покладено принцип моральності виховання. Мета освіти – виховати людину, здатну поєднувати знання з добродієністю і досягти успіху на політичній та адміністративній ниві.

Така мета цілком суголосна взятому на озброєння у 2003 р. й уже згаданому гаслу «людина – основа всього», реалізація якого потребує підсиленої уваги до гуманітарного складника освіти. До слова, ви будований навколо цього гасла новий курс, започаткований Ху Цзіньтао практично відразу після того, як його було обрано новим головою КНР, «помітно відрізнявся від офіційної реформаторської ідеології 1990-х років, коли пріоритетом слугував розвиток «передових продуктивних сил»» [333, с. 183]. Дещо забігаючи наперед, відзначимо, що така гуманітарно й гуманістично орієнтована політика майже відразу знайшла й законодавче закріплення, оформившись у партійні постанови та законодавчі ініціативи. На пленумі ЦК КПК у жовтні 2003 р. було затверджено 13 поправок до Конституції КНР, одностайно ухвалених у березні 2004 р. сесією Всекитайських зборів народних представників, серед яких і доповнення до ст. 33 Конституції КНР у вигляді принципово нового для Китаю положення: «Держава поважає і гарантує права людини». Гуманістичний і гуманітарний зсув офіційної політики – ще один крок у наближення загальної ідеологічної атмосфери до автентичних конфуціанських принципів організації суспільного життя.

Упродовж багатьох століть наявність у людини вченого ступеня вважалася в Китаї престижною, давала чимало переваг і прискорювала просування службовою драбиною. Престижність класичної освіти в суспільстві стимулювала її отримання і заохочувала до успішного складання державних іспитів. «Так створювалася освічена еліта – чиновники, які володіють культурою письменності і знають давню літературну спадщину» [199, с. 228]. Китайська класична освіта – це, передусім, гуманітарна освіта. Освічений китаєць ще у будь яку епоху мав знати на пам'ять кілька трактатів, сюди входило від 4 до 9 класичних творів. У зафіксованих документально діях китайських правителів, керівників різних часів проглядається знання стародавньої історії, літератури, афоризмів Конфуція, Лао-цзи, повчань Сунь-цзи. Упродовж віків знання конфуціанських канонів становило один з критеріїв високоосвіченості людини, було обов'язковою ознакою отримання належної освіти й умовою кар'єрного зростання і соціальної успішності особистості. Слід у цьому зв'язку зазначити, що соціальна система імператорського Китаю включала в себе кілька панівних груп. Однією з них була група землевласників, що походили із заможних членів громади і здавали землю в оренду. Другу склали члени громади, які репрезентували освічену частину китайського суспільства – володарі вчених звань і рангів чиновників. До цієї групи належали також вихідці з громад (частіше – з могутніх кланів), яким вдалось одержати освіту й здати іспит на одержання вченого звання, що було стандартним шляхом, який відкривав доступ до кар'єри чиновника. Вони називались шеньши – «ті, що мають пояс» (це було зовнішньою ознакою належності до освіченого шару суспільства) [90].

Система іспитів, встановлена ще з епохи Тан (618-907 рр.), мала триступінчатий характер. Іспити поділялись на повітові, провінційні та столичні. Претенденти на отримання вчених звань повинні були показати високий рівень володіння ієрогліфічною писемністю і глибоке знання класичних творів, що входили до складу «Дев'ятикнижжя». Номенклатура й кількість чиновницьких посад була не дуже великою. За підрахунками сучасних дослідників, наприкінці XVIII ст. населення Китаю складало 300 млн осіб, однак для управління такою країною було необхідно лише 27 тис. чиновників (20 тис. цивільних, 7 тис. військових).

І за тисячу років по тому, у часи династії Цін (1644-1912 рр.), згадані три ступені державних іспитів на заміщення чиновницьких посад зберігалися. Ті, що склали іспити в повіті, одержували перший вчений ступінь – сюцай. Для одержання цього ступеня претендент повинен був скласти вірш у шістдесят слів (з п'ятискладовим або семискладовим рядком), написати твір про якусь стародавню подію і трактат на абстрактну тему з використанням цитат з класичних канонів [202]. Вимоги на одержання другого вченого ступеня – цзюйжень – були більш суворими. На останнє найвище звання цзіньши іспит проводився в столиці й проходив два рази на шість років. За законом до екзаменів допускались представники будь-яких прошарків суспільства. Реально ж постати перед суворою комісією в столиці, яку очолював сам імператор, могли лише претенденти із заможних сімей.

Традиція найвищого пієтету перед древньою писемною культурою проіснувала практично в незмінному вигляді аж до 1905 р., коли була скасована традиційна екзаменаційна система. Усе це демонструє тяглість освітянських традицій Китаю впродовж віків і тисячоліть, яка, хоч значною мірою і переривалася в період правління Мао Цзедуна, однак навіть на ідеологічному ґрунті марксизму в його маоїстському варіанті не була остаточно втрачена. В останні роки в Китаї знову широко практикується прийом на державну службу на основі складання іспитів. На думку уряду КНР, такий спосіб прийому на державну службу дає можливість дотримуватися принципу справедливості і значно покращує якість молодих кадрів, що прийшли на державну службу. Як зазначає знавець сучасної китайської освіти Просєков С. А., крім організації іспитів для заняття посад на державній службі в Китаї прийняті правила проведення чергових перевірок для держслужбовців, а також заміна і відсторонення від посад тих, хто не впорався зі своїми обов'язками. «Таким чином, давній принцип державного управління на основі екзаменаційної системи продовжує існувати на новій основі в Китаї і в наші дні» [364, с. 24.].

У період реформ, що розпочалися після приходу до влади нового керівництва наприкінці 1970 рр., було здійснено комплексну структурну реформу системи освіти. На тлі офіційно проголошеного курсу на будівництво «соціалістичної ринкової економіки» розгорнулося створення «соціалістичної системи освіти з китайською

специфікою». Засновник реформ Ден Сяопін постійно підкреслював, що він всього лише дотримується традиційної лінії в області розвитку освіти і науки країни, яку створив Конфуцій. Спираючись на конфуціанські цінності, і в першу чергу на культ знань, Китай з середини 1980 рр. розгорнув потужну пропагандистську кампанію на користь освіти і науки, суть якої зводилася до наступного: без освіти і науки у Китаю немає майбутнього.

«Сфера освіти стала однією з перших, де після закінчення «культурної революції» був наведений порядок і ліквідовано хаос» [399, с. 63]. На першому ж етапі (згідно періодизації Ч. Ченя, він припадає на 1978 – 1985 рр.) активно розробляються плани реформування системи освіти, а на практиці здійснюється відновлення шкільної освіти, повернення до системи іспитів у ЗВО, пропагується повага до викладачів та інтелігенції в цілому. 1982 р. на XII З'їзді КПК визначено пріоритетні сектори соціального життя, що набували стратегічного значення на подальші 20 років, до них віднесено сільське господарство, енергетику та транспорт, а також освіту й науку. Наголос було зроблено на інтенсифікації розвитку початкової освіти й, як наслідок, якнайскорішій ліквідації неписьменності в містах та селах, зміцненні середньої професійної та вищої освіти.

У 1985 р. у ЦК КПК відбулася нарада з питань реалізації політики «реформ і відкритості» у сфері освіти. За її наслідками, услід за постановами «Про реформу економічної структури» [48] і «Про реформу наукової структури» [4] прийнято Постанову ЦК КПК «Про реформу системи освіти» (травень 1985 р.) [18], яку можна вважати першим системним, програмним документом у сфері освіти. З цього моменту бере свій відлік другий етап освітянської реформи, що триватиме до 1993 р. У постанові підкреслено взаємозумовленість економічного розвитку країни і системи освіти. Після появи цієї постанови трансформаційні процеси у сфері освіти отримують нормативне підкріплення. У квітні 1986 р. законом «Про обов'язкову освіту КНР» (нова редакція, набув чинності з 1 липня 1986 р.), ухваленим Всекитайськими зборами народних представників, Ст. 3 закону затверджено концепцію обов'язкової освіти, відповідно до якої держава взяла на себе обов'язок сприяти підвищенню якості освіти, всебічному моральному, розумовому й

фізичному розвитку дітей і юнацтва, закласти основу для вдосконалення моральних якостей нації, а ст. 6 закріплювала обов'язковість 9-річної освіти для кожного громадянина. Фінансування такої освіти держава повністю брала на себе [29]. У наступні роки кількість школярів у Китаї почала стрімко зростати і на 1999 р. навчанням у молодшій школі було охоплено вже 99,1% від загальної чисельності дітей відповідного віку, а відсоток школярів неповної середньої школи сягнув 88,6%. [443].

За рішеннями XIII З'їзду КПК (1987 р.) розвиток науки, техніки і освіти визначено запорукою й передумовою прискорення економічного розвитку країни, а підготовку висококваліфікованих кадрів – як головну ланку в досягненні поставленої мети. У матеріалах з'їзду підкреслювалося, що мірою розвитку економіки держава збільшуватиме бюджетні витрати на освіту й заохочуватиме створення навчальних закладів за рахунок спонсорів. Однак ці засадничі рішення до наступного з'їзду не потягнули за собою конкретних кроків.

Лише коли XIV З'їзд КПК (1992 р.) визначився концептуально щодо того, що метою реформи економічної структури КНР є будівництво саме ринкової економіки, хоч і соціалістичної, для якої потрібна конкурентоспроможність країни на світових ринках, реформування освіти набуло конкретних рис. У рішеннях XIV з'їзду головною метою визначено прискорення наукового прогресу через використання потенціалу інтелігенції й розвиток освіти: оптимізація її структури, розвиток професійної освіти, освіти для дорослих і вищої освіти. Ліквідацію неписьменності й запровадження дев'ятирічної обов'язкової освіти було заплановано здійснити до кінця XX ст. Таким чином, з цього моменту починається новий етап розвитку системи освіти в КНР, на якому система освіти реально трансформується відповідно до потреб ринкової економіки.

Уже наступного, 1993 р., прийнято закон «Про вчителя КНР» [19], яким нормативно підвищено роль і статус шкільного вчителя: запроваджено складання іспитів та отримання сертифіката (посвідчення) вчителя, який лише й надає право на зайняття викладацької посади, систему пільг і правового захисту вчителів, водночас детально регламентовано систему покарань вчителів і позбавлення їх права

займатися викладацькою діяльністю за професійні, корупційні та морально-етичні порушення. Законом також встановлено, що середня заробітна плата викладача повинна бути не нижче рівня середньої зарплати державних службовців. Уже до кінця XX ст. зарплата професорсько-викладацького складу провідних вузів становила більше 1000 дол. на місяць (і це при тому, що купівельна спроможність долара в Китаї у рази вища, ніж у країнах Європи). Пенсії китайських викладачів і науковців складають 70% від зарплати, а їх медичне обслуговування викладачів ідентичне обслуговуванню держслужбовців [364, с. 72-81].

Цього ж року затверджено «Програму реформування і розвитку освіти» [33], яка включала в себе перетворення освітньої системи з виключно державної на державно-громадську. Цим документом було покладено початок нового етапу освітньої реформи, коли модернізація системи освіти проводилась шляхом значної децентралізації та демократизації (в тому числі автономізації освітніх установ), включення ринкових механізмів і залучення численних недержавних каналів фінансування, відродження практики приватних навчальних закладів, що відповідало викликам епохи.

Згідно з Програмою, відповідальність за створення навчальних закладів брала на себе держава в особі уряду разом з підприємствами, відомствами, громадськими організаціями та приватними особами [351, с. 246-257]. Беручи до уваги значну чисельність населення Китайської Народної Республіки, а також ступінь розвитку національної економіки, влада відмовилася від державних гарантій і фінансування забезпечення безкоштовної вищої освіти всім громадянам [282]. «Програмою реформування і розвитку освіти» систему повного державного забезпечення студентів ЗВО було скасовано. Документом було заплановано «реформувати практику прийому студентів до коледжів та університетів та поступово впроваджувати систему оплати. Вища освіта не є обов'язковою, і студенти зобов'язані платити за коледж». Для допомоги в отриманні вищої освіти «студентам з фінансовими труднощами в сім'ї» було передбачено створення системи кредитування, встановлення стипендій «для студентів з відмінною академічною кваліфікацією та тих, хто претендує на національні ключові гарантії» з боку держави,

підприємств, установ, соціальних організацій та шкіл, винагород для студентів за особливі досягнення, запровадження системи виявлення та відбору обдарованих дітей та юнацтва [31].

У 1995 р. був прийнятий «Закон КНР про освіту», яким законодавчо забезпечувався проголошений курс на реалізацію стратегії «Наука й освіта ведуть до розквіту держави». Того ж року взяв старт державний «Проект 211» проект, розроблений Міністерством освіти КНР, згідно з яким відібрано близько 100 ключових ЗВН країни, що мали готувати елітних фахівців для здійснення національних проектів розвитку в економічній і соціальній сферах. Назва проекту виникла від скорочення 21 століття і 100 університетів. На момент започаткування проекту 30 провідних університетів Китаю практично не відповідали міжнародним стандартам наукових досліджень і підготовки фахівців. Включення університету в список означало його трансформацію до рівня відповідності міжнародним вимогам, технічним стандартам підготовки фахівців. На першому етапі реалізації проекту (1996 – 2000 рр.) держава виділила для реалізації програми близько 499 млн дол. (2 755 млрд юанів), на другому – 870 млн дол. (6 млрд юанів), на третьому (2007-2011 рр.) – більше 4 млрд дол. (10 млрд юанів) [448].

XV З'їзд КПП (1997 р.) вчергове підтвердив пріоритетність розвитку освіти, що неодноразово підкреслювалося й у виступах керівництва країни. Так, наприклад, тодішній прем'єр Державної ради Китайської Народної Республіки Лі Пен у доповіді «Про роботу уряду» на засіданні Всекитайської Ради Народних Представників дев'ятого скликання в березні 1998 р. наголошував на необхідності спрямування освіти на формування особистості учнів, вдосконалення ідейного і морально-етичного виховання, реформування змісту освіти, її структури, форм і методів навчання, підготовки «людських ресурсів» відповідно до вимог суспільного розвитку [426, с. 46]. У грудні того ж року (1998) Міністерство освіти КНР затверджує «План дій щодо сприяння освіті на XXI століття» [35]. Планом передбачалося, що наприкінці XX – початку XXI ст. Китай доб'ється докорінних змін і значних успіхів у галузі освіти. Концептуально ж ішлося про зміну моделі

розвитку суспільства, який деякий час здійснювався на ґрунті запозичених ідей, і заміні його автентичної моделлю суспільства, що йде власним шляхом.

У серпні 1998 р. на четвертому засіданні постійної комісії Дев'ятих Всекитайських зборів народних представників ухвалено «Закон про вищу освіту КНР» (набув чинності з 1 січня 1999 року) [28]. Ст. 5 цього закону визначила завдання вищої освіти: «виховання професіоналів високого рівня з інноваційним духом та практичними здібностями, розвиток культури науки та технологій, сприяння соціалістичній модернізації». Прикметно, що ст. 9, яка закріплювала право громадян на вищу освіту, водночас і гарантувала певні обов'язки держави: «Держава вживає заходів, щоб допомогти студентам меншин та студентам, які мають фінансові труднощі, здобути вищу освіту» [28]. Законом також впроваджено наукові ступні та визначено кваліфікаційні якості бакалаврів, магістрів і докторантів, а також термін навчання для отримання кожного зі ступенів після відповідного складання іспитів. Ст. 54 закону встановлено обов'язковість плати за здобуття вищої освіти. Водночас визначено й право студенти, які мають фінансові труднощі, на подання заявки на субсидії чи пільги за навчання. Наступною статтею запроваджено створення фондів на навчання та кредити для студентів коледжів. Держава також бере на себе зобов'язання заохочувати вищі навчальні заклади, підприємства, установи, соціальні організації та інші соціальні організації та приватних осіб встановлювати різні форми стипендій для допомоги студентам, які мають фінансові труднощі [28].

З 1998 р. здійснюється програма відновлення знань, якою передбачено реорганізацію ЗВО, активне залучення до викладання в них видатних зарубіжних учених. На основі конкурсного відбору уряд виділив гранти для наукової роботи 10 тисячам найкращих викладачів вищих навчальних закладів, на 3-5 років встановлювалися щорічні стипендії в сумі 12 тис. дол. (крім зарплати) для молодих і середнього віку китайських учених, за видатні досягнення в області науки присуджувалися премії в розмірі 120 тис. дол. Для підтримки молодих і талановитих викладачів у коледжах та університетах та наукових досліджень створено спеціальний державний фонд премій. Заплановано також було створення «200

навчальних баз для базових талантів у галузі вільних мистецтв та наук, 100 навчальних баз для основних курсів з різних предметів» [35]. Документом також проголошено й зміну державної фінансової стратегії щодо освіти: «Ми повинні змінити концепцію інвестицій в освіту як споживчих інвестицій. Ми повинні реально розглянути розвиток освіти як інфраструктуру, а інвестиції в освіту – як основні інвестиції. ... Відповідно до положень Закону про освіту та конституційного плану реформи та розвитку Китаю, необхідно поступово збільшувати питому вагу державних фондів освіти у валовому національному продукті та прагнути досягти цілі у 4%.» [35]. Слід зазначити, що в останнє десятиліття щорічні субсидії уряду КНР на навчання тільки тих молодих людей, які переселяються із сіл у міста, складають 250 млрд дол. [441]. Загалом же витрати на освіту зростають з року в рік і сягають величезних розмірів – понад 4% від ВВП.

Окремий розділ приділено в документі моральній освіті: «Відповідно до настанов товариша Цзян Цземіна для молоді й студентів коледжів по всій країні, «єдність вивчення науки та культури та зміцнення ідеологічного вдосконалення, єдність знання книг та соціальної практики» має бути керівництвом до дії [35]. Нарешті відверто було визначено необхідність «зміцнювати зразкову традиційну освіту китайської нації та революційну традиційну освіту, гуманітарну освіту та художню освіту в коледжах та університетах та підвищувати культурну якість студентів шляхом додавання факультативних курсів, проведення спеціальних лекцій та різноманітних інтелектуальних, літературних та аматорських заходів», а також додаткового «збільшення інвестицій у дослідження філософії та соціальних наук».

1998 р. за пропозицією Цзян Цземіня запрацював «Проект 985» з розвитку системи вищої освіти в Китаї. Основна мета проекту – за співпраці з місцевими урядами вивести на світовий рівень кілька провідних університетів Китаю. У першій фазі було відібрано 9 університетів, які отримали бюджетні кошти (йшлося про сотні мільйонів доларів кожному) на розвиток на період трьох років: Основна увага була зосереджена на Пекінському університеті та університеті Цінхуа, які за період 1999-2001 років отримали безпрецедентні фінансові вливання у 217 млн дол.

У ці ж роки стрімко зростає кількість вступників до вузів: лише за період з 1998 р., коли кількість вступників до ЗВО дорівнювала 2 млн 975 тис., до 2004 р., вона зросла вдвічі і сягнула 7 млн осіб [414, с. 10]. станом на 2010 р. у Китаї налічувалося 40 млн студентів. Збільшується і кількість самих вузів: якщо в 1998 р. їх налічувалося 1022, то через десять років – уже 1908 р., а станом на 2010 р. цифра досягла 2358 [441].

Наступним документом стратегічного значення, спрямованим на досягнення цієї мети, стала «Постанова ЦК КПК і Держради КНР щодо поглиблення реформи освіти і всебічного просування освіти, спрямованого на підвищення якісних характеристик учнів» (липень 1999 р.). Документ називає реформу освіти інструментом підвищення якостей нації, а «виховання творчості, практичних навичок – ключовою ланкою в процесі формування всебічно розвиненої особистості» [399, с. 65].

Таким чином, якщо судити за офіційними документами, у 1990 рр. намітився перехід до такої освітньої парадигми, в якій увагу акцентовано на посиленні в освітньому процесі моральної компоненти і підйомі загальнокультурного рівня особистості. Утім, не дивлячись на деякі ознаки формування парадигми «індивідуалізації», ситуація на цьому напрямі й досі істотно не змінилася. Однак у 2000 рр. така тенденція починає посилюватися.

На початок XXI ст. у Китаї працювало близько 6 тисяч науково-дослідних інститутів і близько 3 тисяч навчальних закладів, в яких навчалося понад 20 млн студентів [163, с. 322]. Потужну підтримку держави у вигляді значного збільшення асигнувань на свої інститути отримала й Академія наук Китаю. Президент Академії наук Китаю Лу Юнсян заявив, що до 2030 р китайські вчені зможуть створити теорії, які будуть здатні змагатися з теорією відносності і квантової теорії, що дозволить їм претендувати на Нобелівські премії [364, с. 72-81].

Як уже неодноразово було зазначено, упродовж всієї історії Китаю величезне значення надавалося морально-етичному складнику освіти й виховання. Конфуціанство формує чітке уявлення про те, що володіння морально-етичними чеснотами визначає не лише всі сторони життя суспільства, а й забезпечує

можливість його позитивного історичного розвитку. І це засадниче конфуціанське уявлення було плідно використано керівництвом держави для провадження освітніх реформ, у тому числі тих, що належать до сфери турботи про виховання народу. У 2001 р було розроблено «Концепцію побудови громадянської моралі в нову еру», в якій визначається напрям роботи компартії в області зміцнення орієнтирів в суспільстві. У Програмі велику увагу приділено освіті в цілому та проблемам патріотичного виховання, а також підкреслено велике значення «інтеграції традиційних чеснот китайської нації з новими моральними концепціями, що втілюють вимоги часів» [30] і прямо вказано на необхідність заохочення підпорядкування індивідуальних інтересів колективним інтересам: «ми повинні успадковувати традиційні чесноти, сформовані в китайській нації протягом тисячоліть, здійснювати прекрасну традиційну етику, сформовану провідними людьми нашої партії в тривалій революційній боротьбі та будівельних практиках, та активно вчитися на успішному досвіді та передових цивілізаційних досягненнях морального будівництва у всіх країнах світу та енергійно поширювати їх у всьому суспільстві» [30]. П. 13 Програми стверджує: «Колективізм, як принцип моральної побудови громадян, є неминучою вимогою соціалістичного економічного, політичного та культурного будівництва. У соціалістичному суспільстві народ є господарем країни, а національні інтереси, колективні інтереси та індивідуальні інтереси принципово послідовні, що робить колективізм важливим принципом регулювання взаємозв'язку між трьома інтересами. Дух колективізму повинен проникнути у всі рівні суспільного виробництва та життя, спрямовувати людей на правильне розуміння та поведження з інтересами держави, колективів та окремих людей, він виявляється в тому, щоб індивідуальні інтереси були підпорядковані колективним інтересам, місцеві інтереси були підпорядковані загальним інтересам, а поточні інтереси підпорядковані довгостроковим інтересам» [30].

XVI З'їзд КПК (2002 р.), на якому офіційно було проголошено за мету побудову в країні до 2020 р. «сяокан» – суспільства малого добробуту» [12], провідним шляхом досягнення цього також назвав вдосконалення системи освіти; підвищення освітнього рівня населення, забезпечення повної середньої освіти для

всього населення країни, а головне – підвищення якісних характеристик особистості, формування всебічно розвиненої людини, здатної вчитися все життя.

У червні 2006 р ухвалено нову редакцію «Закону про обов'язкову освіту», яким запроваджено відповідальність місцевих влад всіх рівнів (і персональну адміністративну й кримінальну відповідальність їх керівників та відповідальних осіб) за розвиток освіти у сфері їхнього підпорядкування, належні інвестиції в освіту та суворе дотримання норм цього закону. У законі йдеться про необхідність «посилити підтримку освіти в бідних регіонах і щодо соціального захисту груп населення, здійснювати політику єдиного планування та узгодження масштабів, структури якості та ефективності освіти всіх рівнів і типів, в місті і на селі; узгоджувати процеси розвитку, реформування і стабілізації освіти з тим, щоб задовольнити запити населення» [367, с. 38].

В основу документу було покладено конфуціанську концепцію «людина – корінь усього», відповідно виховання такої людини перетворювалося на найголовніше державне завдання. У цьому зв'язку заслуговує на особливу увагу частина 2 статті 29 закону, якою забезпечено захист честі й гідності учнів: «Викладачі повинні поважати особистість учнів, не піддавати дискримінації студентів, не застосовувати тілесні покарання, замасковані тілесні покарання чи інші діяння, що шкодять гідності учнів та не повинні зачіпати законні права та інтереси учнів» [34].

Похідно слід згадати, що на VI Пленумі ЦК КПК шістнадцятого скликання (жовтень 2006 р.) було прийнято спеціальне рішення про побудову соціалістичного гармонійного суспільства, в якому б існувала гармонія в родині і міському кварталі (мікрорайоні). Таке рішення цілком відповідало конфуціанським канонам і, своєю чергою, потребувало зосередження освітянських зусиль на моральному складнику виховного процесу. У китайській пресі з'явилися статті про те, що гармонія відноситься до суті китайської культури і є віковою традицією [199].

Доповідь Ху Цзіньтао на XVII з'їзді КПК 15 жовтня 2007 р. задала напрям роботи всього заходу. У ній підкреслено необхідність «здійснювати як такий всебічний, гармонійний, сталий і науковий розвиток, який бачить у людині основу

основ, так і такий гармонійний розвиток, який передбачає органічну єдність усіх сфер діяльності, згуртованість і згоду членів суспільства, а також такий мирне розвиток, коли за допомогою збереження миру у всьому світі забезпечується наш власний розвиток і за допомогою нашого власного розвитку зберігається мир в усьому світі» [54].

Бачити в людині основу всіх основ, стимулювати всебічний розвиток людської особистості – так було окреслено подальший стратегічний напрям суспільного розвитку. З цього випливали конкретні практичні завдання: вдосконалювати сучасну систему громадянської освіти і створювати в систему довічної освіти, готувати кадри інноваційного типу. Було також підкреслено потребу в стимулюванні розвитку суспільних наук і філософії, «заохочувати науковців у галузі філософії та суспільних наук грати роль мозкових центрів у справі партії і народу, стимулювати вихід на міжнародну арену видатних досягнень і талановитих людей з їхнього середовища» [54].

Проведений у листопаді 2012 р. XVIII з'їзд Комуністичної партії Китаю підтвердив курс, за якого «освіта є наріжним каменем національного піднесення і соціального прогресу», і висунув вимогу «і надалі забезпечувати їй пріоритетний розвиток» [54]. «Китайці, – висновує С. А. Просєков, – слідують заповітам Конфуція: «Вчитися і застосовувати на практиці вивчене». Багато вчених вважають, що розквіт освіти й науки, що наступив з часів початку реформ в Китаї, – це заслуга, передусім, конфуціанської культури» [365, с. 27].

У науковому середовищі зміни у сфері освіти вітають і підводять під них філософську базу, також вибудовану в душі конфуціанства. Так, видатний американський вчений китайського походження Ду Веймін у статті «Різні погляди на сучасність: про сутність східно-азіатської моделі сучасності» доходить висновку, що «освіта має перетворитися на громадянську релігію суспільства» [384, с. 9-10]. Її першочергове завдання закорінене саме в морально-етичній площині, це – виховання характеру. Школа має приділяти особливу увагу не лише розвитку розумових здібностей, а й передусім етичному вихованню, вчити мистецтву накопичення «соціального капіталу» через комунікацію, сприяти розвитку

культурних навичок і здатності засвоювати духовні цінності. Оскільки в основі регулювання відносин у родині лежить самовдосконалення її членів, а сама родина – є наріжною ланкою суспільного організму, то саме від самовдосконалення людини безпосередньо залежить і управління державою і світом, і якість життя окремих товариств. Притаманне конфуціанству уявлення про сім'ю як про державу в мініатюрі і ідеал держави як збільшеної моделі сім'ї призводять до висновку, що стабільність сім'ї життєво важлива для політичної організації, і основною функцією держави є забезпечення природної згуртованості сім'ї. «Суспільство, яке заохочує роботу над собою як необхідну умову процвітання людини, – це суспільство, в якому поважають чесноти як основу політичного лідерства, взаємну підтримку – як спільний шлях самореалізації, цінність сім'ї – як природне місце становлення людини, ввічливість – як стандартну модель взаємодії людей і освіту – як процес формування характеру» [384, с. 10].

В ідеологічному забезпеченні успішності трансформації освітньої сфери й підтримки цього процесу цілеспрямовано поширюються й популяризуються так звані п'ять духовних принципів, що названі пріоритетними в розвитку особистості й являють собою поєднання крилатих марксистських висловів і конфуціанських максим: практика – єдиний критерій істини; дух сміливої творчості і поновлення; просування вперед, незважаючи на труднощі; дух впертої боротьби; дух безкорисливого служіння [365, с. 35]. Ці принципи доповнюються ще п'ятьма «принципами любові»: любити Батьківщину, любити народ, любити працю, любити науку, любити соціалізм. Принцип «любити Батьківщину», протлумачений змістовно, є фактично націоналістичним в позитивному сенсі цього слова, адже любов до Батьківщини в контексті конфуціанського вчення означає глибоке знання історичного минулого китайської нації й почуття гордості за нього, як це засвідчують шкільні програми з виховання та обговорення цього принципу в ЗМІ. З огляду на це, можна зробити висновок, що освітня реформа однією зі своїх найважливіших цілей має формування й консолідацію китайської нації.

Цілеспрямовані й наполеглива політика реформування освітньої сфери, перетворення її на якісну й сучасну, поєднувана з відродженням конфуціанської

системи цінностей і успішно здійснювана саме завдяки такому поєднанню, на кінець першого десятиліття нового століття дала відчутний результат – освітня система Китаю випередила за кількісними показниками всі країни світу [418].

А проте, як і інші багатонаціональні держави, Китай у сфері освіти стикається з низкою проблем, пов'язаних з етнічною строкатістю складу китайського суспільства. У країні, поруч з домінуючою більшістю хань (92% населення), існує 56 офіційно визнаних етнічних меншин (є й не визнані – юдейська, тувинська, ойротська, ілійська тощо). Частка національних меншин в населенні КНР зросла з 5,8% в 1964 р до 8% в 2000 р (за даними п'ятого перепису населення). За даними останнього перепису населення 2010 р, загальна чисельність представників національних меншин на території материкового Китаю дорівнювала 113,79 млн осіб, що становить 8,49% від усього населення КНР [26], і темпи приросту нацменшин перевищують темпи приросту ханьців: за 10 років кількість представників нацменшин зросла на 7,36 млн осіб (приріст на 6,92%, у той час як у ханьців – на 5,74% [411]). Згідно Ethnologue [273], в країні функціонує 298 мов, ще одна – чжурчженьська – наразі практично зникла. І з метою модернізації суспільства та його консолідації носіям не ханських мов має бути забезпечено доступ до освіти. Крім того, освітній процес в районах щільного проживання національних меншин зі статусом автономії має відповідати юридично визначеним особливостям такому статусу. Нарешті, вся освітня система має бути спрямована на мінімізацію загроз міжетнічної напруженості, а отже освіта має перетворитися на інклюзивну, орієнтовану на включення етносів у суспільне життя країни.

Розвиток держави в напрямі, поставленому за мету в період «реформ і відкритості», потребував створення лояльного середнього класу національних меншин, здатного бути посередниками між урядом КНР і населенням автономних регіонів, що перетворювало освітянські процеси в середовищі національних меншин, особливо залучення їх представників до вищої освіти, у вкрай важливу справу. У 1980 р. керівництво країни проголосило, що частка учнів у ЗВО – представників національних меншин повинна бути не менше, ніж їх чисельність у населенні країни [420]. У 2002 р. Державна Рада КНР затвердила політику прискореного розвитку

освіти національних меншин [411], на що було спрямовано величезні кошти. Так, на розвиток освіти в автономних регіонах з 1990 р. по 2009 р. спрямовано 4 білліони юанів [419].

Законом «Про національну автономію КНР» від 1984 р. гарантовано створення державою інститутів національностей. Зазначимо, що станом на 2013 р. у країні було створено й функціонувало вже 12 таких інститутів (етнічних коледжів) в 11 адміністративних одиницях КНР – Чжуннані, Гуансі-Чжуанському автономному районі, у провінціях Гуйчжоу, Хубей, Юньнань, Південно-західний та Тибетський етнічні коледжі тощо та Центральний університет національностей у Пекіні [411]. У інших ЗВО мали відкриватися національно-орієнтовані класи і підготовчі курси для студентів з національних меншин. До представників нацменшин застосовуються особливі сприятливі умови у можливостях вступу до закладів вищої освіти: при зарахуванні такі заклади і технікуми мають встановлювати нижчі стандарти і вимоги для прийому студентів з національних меншин, а також їм надається перевага й при працевлаштуванні [272].

Ще в 1978 р. затверджено «Правила вступу студентів до вищих навчальних закладів» й набув чинності «Циркуляр про деякі питання щодо подальшої реалізації Закону про національну районну автономію». Ці нормативні акти уможливили практику пільгового зарахування абітурієнтів з національних меншин. Зокрема, до результатів Єдиного національного вступного іспиту додатково нараховуються бали залежно від етнічної належності абітурієнта. «Абітурієнтам з тих національних меншин, освітній рівень яких вважається нижче рівня ханських абітурієнтів, нараховується більше додаткових балів, ніж їх колегам з національних меншин рівних або таких, що навіть перевершують ханців в рівні освіти (корейці, маньчжури, монголи і інші). Менше балів нараховується представникам тих меншин, хто є носіями китайської мови (хуей, маньчжури і деякі ін.)» [362, с. 24]. Такими ж пільгами користуються й інші специфічні верстви населення – діти військовослужбовців, інваліди, жителі прикордонних і гірських районів, а також абітурієнти, які володіють «трьома хорошими якостями» (мають видатні успіхи в навчанні, спорті, політико-ідеологічній діяльності) [420]. Така «позитивна

дискримінація» є ефективним засобом залучення етнічних меншин у суспільне життя Китаю.

Водночас прикметно, що в більшості інститутів національних меншин пріоритет віддається гуманітарним наукам. Навіть в університеті національностей тільки 22 спеціальності з 69 не є гуманітарними [275], що негативно впливає на подальше працевлаштування випускників, однак сприяє їхньому вихованню в дусі національної єдності.

Таким чином, система освіти – як вищої (через державне імперативне регулювання всіх її ланок – правил вступу, навчального процесу, програм тощо), так і шкільної, спрямована на формування загальнонаціональної ідентичності і засвоєння національної системи цінностей, якою є цінності конфуціанські. З цих позицій можна цілком приєднатися до висновку Ю. П. Помелової, яка зазначає: «Поступова трансформація національних меншин у китайських громадян є головним освітнім завданням. Під час освітнього процесу учням передається ідеологія нації в КНР і відносин між народами КНР, поділених на національні меншини» [362, с. 26].

Функцією державної освіти є також збереження культури етнічних меншин, однак за домінування ханьської культури та її цивілізаційного проекту [418]. Школярів та студентів – представників етнічних меншин виховують у дусі меншовартості по відношенню до великодержавної, ханьської, культури і традицій. Весь освітній процес, за всієї його позитивної спрямованості на формування національної єдності в багатоетнічній державі, організований таким чином, аби ствердити вищість культури етнічної більшості над іншими, довести благодетельність історичного зв'язку ханьської культури з культурами інших народів та її впливу на останніх, показати їхню соціально-економічну, політичну й культурну «відсталість» (luohou, 落后), подолану лише внаслідок цілеспрямованої діяльності керівної суспільної сили – КПК. Сама система освіти, спрямована на залучення етнічних менших до активно наукового й громадського життя країни, має засвідчувати таку допомогу меншинам з боку державотворчого народу. Таким чином позитива дискримінація меншин в частині отримання освіти обертається негативною

дискримінацією в культурній сфері й відтворенням культурної нерівності за явного сприяння національній єдності (minzu tuanjie, 民族团结) [224].

Іншою проблемою, що стосується сфери освіти, є обмежена доступність вищої освіти для незаможних верств населення. Частка бюджетного фінансування в структурі коштів ЗВО у 1991 р. складала до 85%, за 15 років по тому, у 2005 р., вона зменшилася майже вдвічі. Водночас зростала вартість навчання. За даними Китайського молодіжного дослідницького центру, оприлюдненими на початку 2007 р. у «Доповіді про стан та напрями розвитку китайської молоді в 10-ій п'ятирічці», плата за навчання в китайських вузах за 18 років зросла в 25 разів, а зростання витрат на навчання дітей перевищило витрати на житло. Такі витрати вийшли на перше місце в структурі сукупних витратах китайського населення [155, с. 221].

Задля подолання спричиненої майновим розшаруванням суспільства проблеми в країні разом з запровадження виключно платної вищої освіти 1993 р. постановою Державної комісії з освіти «Звернення щодо зниження плати за вищу освіту для студентів, зіткнулися з фінансовими труднощами» запроваджено політику знижок або звільнення від частини оплати за навчання для студентів з бідних районів і представників національних меншин [420]. З бюджету провінцій і автономних регіонів також виділяються кошти для допомоги студентам, що мають фінансові труднощі. Широко практикується надання студентських кредитів на отримання освіти під гарантії фізичних або юридичних осіб. Студенти з малозабезпечених сімей, які не можуть надати банку гарантії або поручительства, мають можливість отримати освітній кредит за дорученням ЗВО. Кредит повинен бути повернутий протягом 4 років після закінчення навчання. Однак якщо випускник їде в сільську місцевість працювати за фахом, то кредит йому гаситься. Кредит виплачують банку в повному обсязі лише ті випускники, які відкривають власну справу й займається підприємництвом.

Вартість навчання в університетах, залежно від їх престижності, становила від 600-700 доларів на рік 2008 р. залежно від престижності вузу і зростала з року в рік, сягнувши у 2017 р. шести і більше тисяч доларів [282]. У перерахунку на юані (а оплата здійснюється в національній валюті) це – майже 10 тисяч, величезні гроші

для середнього жителя країни. Для довідки: середня заробітна плата в Китаї до сплати податків і відрахувань в Китаї в 2019 р. становила 6872 юаня, або 995,5 долара на місяць, що на 5% вище, ніж попереднього року, у 2020 р. дорівнює сумі 5995 юанів. Щорічно цей показник зростає приблизно на 50 – 70 доларів [447]. Оскільки в Китаї відносно низькі ціни на житло, продукти, товари масового споживання і транспорт, цей рівень статків дозволяє жителям Китаю задовольняти свої життєві потреби, однак за панівної ціннісної настанови конфуціанства щодо освіти як однієї з найбільших цінностей рівень забезпеченості пересічного громадянина явно не достатній.

Отже, від початку періоду «реформ і відкритості», розвиток освіти й культури розглядався як одне з найпріоритетніших завдань і здійснювався, дедалі більше наближаючись до освітянських стандартів класичного конфуціанства. У період реформ було здійснено комплексну структурну реформу системи освіти. Спираючись на конфуціанські цінності, і в першу чергу на культ знань, Китай з середини 1980 рр. розгорнув потужну пропагандистську кампанію на користь освіти і науки, суть якої зводилася до наступного: без освіти і науки у Китаю немає майбутнього.

На першому ж етапі освітянських реформ (1978 – 1985 рр.) активно розробляються плани реформування системи освіти, а на практиці здійснюється відновлення шкільної освіти, повернення до системи іспитів у ЗВО, пропагується повага до викладачів та інтелігенції в цілому.

Другий етап освітянської реформи (травень 1985 р. – 1993 р.) закладено Постановою ЦК КПК «Про реформу системи освіти», яку можна вважати першим системним, програмним документом у сфері освіти, та появою «Програми реформування і розвитку освіти», яка включала в себе перетворення освітньої системи з виключно державної на державно-громадську. Цими документами було розпочато етап активного втілення в життя раніше підготовлених стратегій. Модернізація системи освіти на цьому етапі проводилась шляхом децентралізації та демократизації (в тому числі автономізації освітніх установ), включення ринкових

механізмів і залучення численних недержавних каналів фінансування, відродження практики приватних навчальних закладів, що відповідало викликам епохи.

Нарешті початок третього етапу реформування освіти, на якому її трансформація здійснюється в напрямі забезпечення підвищення якісних характеристик особистості, формування всебічно розвиненої людини ознаменовано рішеннями XVI З'їзду КПК (2002 р.). Цей етап ще триває.

Однією з найважливіших цілей освітньої реформи є формування й консолідацію китайської нації на засадах автентичної й історично притаманної Китаю системи цінностей – конфуціанської. Цілеспрямовані й наполеглива політика реформування освітньої сфери, перетворення її на якісну й сучасну, поєднана з відродженням конфуціанської системи цінностей і успішно здійснювана саме завдяки такому поєднанню, на кінець першого десятиліття нового століття дала відчутний результат – освітня система Китаю випередила за кількісними показниками всі країни світу.

Слід зазначити, що трансформації освітньої та культурної сфер потребують подальшого дослідження з огляду на дедалі більшого зростання їх ролі як у консолідації китайського суспільства, так і у формуванні зовнішньополітичного курсу країни.

3.3. Вплив традиційних цінностей на зовнішню політику Китаю періоду «реформ і відкритості»

З часу переходу керівництва країни до курсу «реформ і відкритості» у 1978 р. роль КНР на світовій арені неухильно стає все більш вагомою і значущою. Поряд зі стрімким зміцненням економічних позицій Китаю спостерігається помітне посилення КНР і в глобальній політиці. Сучасний Китай прагне заявити про себе як новий центр «м'якої сили», створення якої є частиною цілеспрямованої довгострокової політики держави.

Прикметною ознакою нового зовнішньополітичного курсу Китаю є те, що керівництво країни намагається підвищити міжнародний вплив Китаю передусім через підвищення впливу китайської культури і розширення присутності культурної

продукції Китаю на світовому ринку. Нарощування «м'якої сили» в контексті розвитку національної культури стало однією з ключових завдань у політиці КПК. Усі ці процеси також супроводжуються активним зверненням ідеологів КНР до традиційної культурної спадщини країни та опертям нового зовнішньополітичного курсу на консервативні цінності конфуціанства, яке для Китаю є своєрідним цивілізаційним кодом, що детермінує всі сторони соціального життя.

Слід зазначити, що певний перегляд зовнішньополітичного курсу намітився в Китаї ще раніше – з початку 1970 рр., коли було розпочато нормалізацію відносин зі США. Однак і наприкінці 1980 – початку 1990 рр., тобто після руйнації СРСР, а разом з ним і біполярного світу, КНР не пішла шляхом пошуку нових союзів і партнерів, натомість поставила на порядок денний розробку нової моделі вже існуючих взаємин. Та якщо в першій половині 1990 рр. провідною темою зовнішньополітичної проблематики була здатність Китаю протистояти іноземному тиску і відстоювати свою позицію, то наприкінці того десятиліття і в роботах Ден Сяопіна, і в китайській науці в цілому уже формується нова концептуальна інтерпретація ідеї «м'якої сили» як способу ствердження себе у світі.

Сформульована наприкінці 1980 – початку 1990 рр. американським політологом, колишнім заступником міністра оборони США з питань міжнародної безпеки Джозефом Наєм концепція «м'якої сили» апелює до можливостей конструювання привабливості образу країни, її цінностей, світогляду, мови, історії, культурної спадщини, що сприяє поширенню її впливу на інші країни і, як доводить В. А. Герасимова, навіть позитивно впливає на її власний внутрішній розвиток [295, с. 574]. Самий творець концепції визначив «м'яку силу» як «здатність домагатися бажаного на основі добровільної участі союзників, а не за допомогою примусу або подачок» [348] або ж «змушувати іншого хотіти того ж, чого хочеш ти» [416, с. 167]. Визначенням «м'яка сила» Дж. Най підсумував перевагу США в ідеологічному протистоянні з СРСР і виявив одну з найважливіших причин перемоги Америки в боротьбі пропаганд двох наддержав.

2004 р. вийшла друком книга Дж. Ная «Гнучка влада: як домогтись успіху у світовій політиці» [182], присвячена аналізу цього феномена, У ній автор для

пояснення суті політики «м'якої сили» використовує низку різнопланових формулювань, інколи навіть суперечливих: м'яка сила тлумачиться і як здатність приваблювати, і як спроможність формулювати проблеми, і як уміння встановлювати порядок денний тощо. До слова, останнє дозволило британському досліднику китайського походження І. Фаню критично порівняти таку різноплановість визначень з плутаниною [422, с. 147-158]). У публікаціях 2012 р. Дж. Най, аналізуючи дії Китаю на шляху до культурної експансії, доходять до висновку, що мільярди доларів, вкладені Пекіном у збільшення «м'якої сили», не принесли помітного успіху. Опитування ВВС показують, що позитивні оцінки впливу Китаю можна знайти лише в Африці і Латинській Америці, тоді як в Америці, Європі, Індії, Японії і Південній Кореї панують негативні відгуки. За версією американського політолога, кожен успіх Пекіна знецінювався наступними подіями всередині країни – так, позитивний ефект Олімпіади-2008 послабили репресії проти китайських правозахисників, за тріумфом виставки ЕКСПО-2010 в Шанхаї пішов судовий вирок лауреату Нобелівської премії миру Лю Сяобо. Дж. Най вважає, що вкладення Пекіном мільярдів доларів у створення міжнародного новинного телемовлення Сінхуа і Центрального телебачення Китаю було безрезультатним – іноземна аудиторія вважає їх рупорами китайської державної пропаганди. Однак у квітні 2013 р Дж. Най пише про м'яку силу привабливості, за допомогою якої можна «заощадити на батобах і на пряниках», звертаючись, зокрема, й до аналізу досвіду Китаю [417]. І тут його попередні жорсткі оцінки дещо м'якішають.

Проблеми адаптації західної концепції «м'якої сили» до китайських реалій, формування культуроцентричного розвитку м'якої сили Піднебесної глибоко розглянуто в роботах Д. Белла [222], який розглядає практично застосовуване конфуціанство в Китаї як життєздатну альтернативну модель західному лібералізму. До цих же проблем звертаються Дж. Джилбой та Е. Гегинботам [225], які в порівняльному аналізі зовнішньополітичних стратегій Китаю та Індії висвітлюють позитивні складники китайського досвіду запровадження політики «м'якої сили».

В останні десятиліття практика «м'якої сили» все частіше включається в зовнішньополітичні стратегії держав світу. Однак Китай у цьому відношенні став

потужним першопрохідцем серед азійських країн. Узявши за вихідну позицію концепцію Дж. Ная, китайські вчені та ідеологи істотно трансформували її, наповнивши автентичною культурно-ціннісною складовою [424, с. 210; 244] і визначивши тим самим її культуроцентричність не меншою (а, видається, й більшою) мірою, ніж це здійснено в основоположних документах ЄС (зокрема, у Лісабонській угоді). На тлі викликів глобалізації саме культура перетворюється на один з найважливіших чинників, що об'єднують суспільство і сприяють соціально-економічному розвитку та зміцненню могутності держави. «Культура все частіше стає одним з важливих факторів, які об'єднують суспільство і сприяють зміцненню могутності держави» [280, с. 11], вона перетворюється на реальну опору соціально-економічного розвитку країн.

Нові компоненти «м'якої сили», за допомогою яких КНР сьогодні претендує на роль нового центру сили, почерпнуті з культурно-історичної спадщини Китаю й сягають своїми витокami конфуціанських трактатів VII-VI ст. до н.е. Ідея «м'якої сили» як способу встановлення контактів в міжлюдському спілкуванні й одержання позиції домінування в комунікації глибоко притаманна китайському менталітету й вкарбована в китайську культурну спадщину. Саму ідею використовувати «м'яку силу» для встановлення впливу на інші держави й одержання влади над ними знаходимо в текстах давньокитайських філософів. Зокрема, один з найзначніших мислителів стародавнього Китаю Лао-цзи, якому приписують авторство філософського трактату «Даодецзін», відзначав: «Кращі узи ті, що не утримуються нічим матеріальним, але їх не можна розірвати» [93, с. 18]. Лао-цзи належить і вислів, який є яскравою демонстрацією специфіки китайської «м'якої сили»: «У піднебесній найм'якіше бере гору над найтвердішим» [94, с.15–21.].

Основоположник китайської військової стратегії Сунь-цзи стверджував, що «справжня перемога здобувається без бою», а мудрий стратег повинен ненавидіти війну і вдаватися до застосування зброї лише за крайньої необхідності, у виняткових випадках, оскільки будь-яка конфронтація непродуктивна, «руйнівна для обох сторін». За словами одного зі стародавніх політико-військових теоретиків Китаю Сунь Біня, який розтлумачував позицію Сунь-цзи, війна буває необхідна для

виживання держави, але «той, хто любить війну, загине» [321, с. 116]. В іншому джерелі приводиться наступне висловлення: «У цілому світі немає нічого м'якше й слабкіше за воду, але вода краще за все перемагає те, що міцне й тверде. ...Те, що слабке здолає сильне, а м'яке – тверде, знає весь світ...» [253, с. 37].

Квінтесенцією такої світоглядної настанови були й залишаються конфуціанські тексти. Зорієнтований на встановлення ідеального суспільного ладу Конфуцій практично не залишив висловів, що стосувалися б зовнішньої політики держави, однак його приписи й максими, розраховані на «внутрішньодержавне використання» та індивідуальне самовдосконалення, не меншою мірою можуть бути застосовані й у цій царині. І, застосовувані таким чином, вони становлять підґрунтя того феномену, який можна назвати «м'якою силою» з китайською специфікою. Згадаймо лишень відомий вислів Конфуція (суголосний категоричному імперативу І. Канта, але висловлений на понад 2 тисячі років раніше): «Те, що ви не бажаєте, щоб робили щодо вас, не робіть щодо інших». Можна згадати також і не менш відоме конфуціанське: «Той, хто править за допомогою чесноти, подібний до полярної зірки, яка займає своє місце в оточенні сузір'їв». Недаремно дослідник цього питання Є. Є. Кудряшова робить висновок: «Великий реформатор Ден Сяопін у своїй зовнішній політиці виступав з миролюбними позиціями конфуціанства [324].

Таким чином, концепція Дж. Ная про примат «м'якого» над «жорстким» виявилася суголосною світоглядним настановам китайської нації, заснованим на філософії конфуціанства, і резонує з особливостями китайського менталітету. Однак у китайському варіанті «м'яка сила» перетворилася на мистецтво переконання, використання нематеріальних ресурсів культури і політичних ідеалів для здійснення впливу на людей в інших країнах, вона – «не завоювання і підпорядкування, а «оволодіння розумами» людей і навернення симпатій до своєї країни і її культури [294, с. 63-72]. Ба більше: навіть військова стратегія Ден Сяопіна у своїй основі була зорієнтована не лише на військовий захист національних інтересів, а й на упередження військових конфліктів: «важливою функцією військової стратегії, – пише Лі Чіпінг Вей ім у своєму дослідженні військової доктрини основоположника політики «реформ і відкритості» – є не тільки планування воєн, а й стримування

воєн. ...коли економічні вигоди від використання насильницького конфлікту менші, ніж вартість конфлікту, найкраще якнайбільше уникати конфлікту та найбільшою мірою шукати інші шляхи вирішення спору» [115].

Як відзначають В. А. Абрамов та Янь Шуфан у спільній роботі «Культурні індустрії як механізм реалізації ціннісного потенціалу «м'якої сили», ідеї «м'якої сили», транскрибовані через культурну спадщину Китаю, отримали нову інтерпретацію і поширилися в китайській науці наприкінці 1990 рр. [279, с. 15], а вже в середині 2000 рр. тема «м'якої сили» як «гуманістичного» способу підвищення своєї ваги й авторитету у світі отримала якнайширше обговорення в наукових і політичних колах. Загалом же з 1997 по 2007 рр. у Китаї надруковано понад 500 наукових досліджень, в назві яких присутні ключове слово «м'яка сила». Ще за п'ять років їх кількість сягнула понад 2000 публікацій [457].

Першою науковою роботою, присвяченою конкретно цій проблемі, стала стаття професора Ван Хунїна «Культура – «м'яка влада» державної могутності» [424, с. 23-28.], що побачила світ 1993 р. Науковець звертає увагу, що на відміну від «твердої сили», яка може застосовуватися лише в певній політичній обстановці, «м'яка сила», що спирається на систему соціально-культурних цінностей, підтримується і поширюється міжнародною спільнотою постійно, являючи собою потенційну енергію світової культури. Крім того, китайська концепція «м'якої сили», на відміну від американської, вибудовується навколо понять «традиційна культура», «економічна модель розвитку», «національна єдність», «соціальна справедливість», «політична реформа», «моральні норми», «антикорупційна боротьба» тощо, у той час як американська модель «м'якої сили» апелює до політичних та правових переваг її провідника, зокрема й до прав людини [434, с. 10].

Гао Чжаньсян у роботі «Сила культури» [235] підкреслює, що саме «культурна сила» стимулює розвиток економіки і політики, а культурне відродження є необхідною умовою відродження нації. Подібні позиції поділяють і Чжан Цзи і Сан Хун [433], Юй Сінтянь [436], Янь Сюетун [437] та ін. Варто відзначити також працю Го Цземіня «Блакитна книга про «м'яку силу» культури: доповідь про дослідження м'якої сили культури Китаю» [47], де автор доводить, що ядро

культури становить система її цінностей, яка, хоч і здатна до адаптації, однак відіграє обмежувальну й мотивувальну роль у житті суспільства та становить своєрідний код, що лежить не лише в основі всіх культурних проявів, а й інших складників суспільного життя з зовнішньою політикою включно.

У роботі Лу Гана та Го Сюетана «Інтерпретація «Китайської загрози» (таким є варіант назви в іноземних перекладах, а в оригіналі – «Кому загрожує Китай: тлумачення «теорії загрози Китаю») наголошується на необхідності створення нової теорії міжнародних відносин, заснованої на традиційних китайських цінностях [237, с. 418–419], серед яких є й суголосні індоєвропейському світу (як давній і сучасній Індії, так і Європі): ідеї «єдності в розмаїтті», миру та гуманності (любові до людей). Різноманітні варіації втілення цих ідей знаходимо у знаменитій книзі Луньюю, де Конфуцій вчить, що «цінним є досягнення єдності через різнодумство». І навіть стратегія в ситуації війни, військового конфлікту полягає не в боротьбі «проти», а в боротьбі «за»: у зміні світоглядної, ціннісної позиції ворога, чого можна досягти без збройної боротьби. Тому важлива увага приділяється дипломатичному маневруванню, а не військовій конфронтації.

Концепція «м'якої сили» культури з її опертям на конфуціанські принципи отримала в Китаї широке визнання, виступивши частиною партійної ідеології, закріпленої в офіційних документах КНР. Для її теоретичного обґрунтування створюються спеціальні науково-дослідні центри та інституції. Так, у 2012 р в м. Гуанчжоу створено Гуандунський Південний інститут досліджень «м'якої сили». У 2013 р. на базі Уханьського університету створено Державний інноваційний центр спільних досліджень «м'якої сили» культури Китаю. Основні теоретичні розробки співробітників Центру публікуються в щорічному друкованому виданні «Доповідь про розвиток «м'якої сили» культури Китаю» («中国文化软实力发展报告»).

Слід зазначити, що ще в 1954 р. за спільною ініціативою Китаю, Індії і Бірми було проголошено п'ять принципів мирного співіснування (в Індії вони отримали назву принципів «панча шила»), які згодом, після переломного 3-го пленуму ЦК КПК 11 скликання, що відбувся в грудні 1978 р. і поклав початок епосі «реформ і відкритості», набули основоположного значення для зовнішньої політики Китаю.

Цими принципами є: повага суверенітету і територіальної цілісності один одного, взаємний ненапад і невтручання у внутрішні справи, рівність і взаємна вигода. Варто також згадати, що ці п'ять принципів мирного співіснування стисло й влучно відобразили цільові установки і принципи Статуту ООН. На сьогодні проголошені понад 60 років тому п'ять принципів мирного співіснування перетворилися на норму міжнародного права, що характеризується відкритістю і толерантністю, в концентрованому вигляді втілили в собі поняття суверенітету, справедливості, демократії і законності.

У період «реформ і відкритості» Китай чітко проголосив ці принципи своїми дороговказами. Нове китайське керівництво на чолі з Ден Сяопіном дійшло висновку, що продовження конфронтації з СРСР перешкоджає створенню міжнародних умов, які відповідають потребам модернізації Китаю [357, с. 79].

На XII з'їзді КПК (вересень 1982 р.) Ден Сяопін проголосив три головні принципи зовнішньої політики Китаю – незалежність, самостійність і опора на власні сили. У доповіді Ху Яобана на тому ж з'їзді акцентовано: «Революцію неможливо експортувати», тому «КНР дотримується п'яти принципів мирного співіснування [27, с. 4-5, 9-14, 34-38, 60-69]. «Нинішній світ – світ широких відносин, – наголосив Ден Сяопін в одному зі своїх виступів у 1984 р., – Китай у минулому був відсталим саме через свою замкненість. Після утворення КНР нас блокували, однак певною мірою ми й самі трималися замкнено... Досвід, накопичений за 30 з лишком років, свідчить про те, що вести будівництво при закритих дверях неможна – не доб'єшся розвитку» [59, с. 71]. Відтак «відкритість» країни в її зовнішньополітичному (а також економічному й соціальному) вимірі стала своєрідною запорукою її модернізації й успішності просування шляхом реформ, забезпечивши включення країни в глобальні процеси.

XIII з'їзд КПК (25 жовтня – 1 листопада 1987 р.) як головні завдання зовнішньої політики КНР і «головні проблеми сучасного світу» проголосив захист миру і сприяння розвитку [9], а XIV з'їзд (12 – 18 жовтня 1992 р.), констатувавши (а фактично – визнавши) світове не лише культурне, а й соціально економічне й політичне розмаїття і легітимізувавши таким визнанням численні відмінності між

окремими державами, вніс важливе положення в зовнішньополітичну доктрину Китаю: народ тієї чи тієї країни має право обирати ту соціальну систему і той шлях розвитку, що відповідають конкретній ситуації у певній країні [10]. Таким чином слова Конфуція «Шляхетний чоловік прагне гармонії, але не однаковості; дрібний чоловічок прагне одноманітності, але не гармонії» («Луньюй», розділ «Цзи лу») отримали новий сенс. І цілком можна погодитися з О. М. Борох і О. В. Ломановим, які з того висновують: «Пекін заявив про себе як про спадкоємця ідеалу, відповідно до якого піднесений і освічений конфуціанський «благородний муж» прагне до гармонійних стосунків з оточуючими і не домагається однаковості ні за рахунок нав'язування іншим своїх цінностей, ні за рахунок прийняття цінностей чужих. Друга частина цитати перетворилася на характеристику політики Заходу, який подібно до «дрібних людей» нехтує гармонією і хоче зробити світ однаковим у відповідності зі своїми канонами» [287]. Відповідно, як слушно висновує той таки О. В. Ломанов, вибудовуються китайські рекомендації «світоглядної перебудови» американської зовнішньої політики, які переводять полеміку, що довгий час була монополізована Заходом, у сферу цінностей. Йдеться не про критику капіталізму з позицій ідеології соціалізму, як це було в другій половині ХХ ст., а про доведення з соціокультурних позицій відставання США в осмисленні тенденцій сучасного світу. США в тлумаченні Китаю нездатні відмовитися від менталітету «холодної війни», погодитися на рівноправну взаємодію з іншими країнами, і з Китаєм, зокрема. «Пекін створює новий контекст для суперечок з Вашингтоном шляхом редукування джерела американських претензій в економічній і військовій сферах до ретроградного характеру поглядів США на сучасний світ» [334, с. 12]. Натомість новий підхід до міжнародних відносин, адекватний сучасним умовам глобалізації й підтримки світового розмаїття має продемонструвати й демонструє саме КНР

Разом з тим наприкінці 1980 – початку 1990 рр. на практиці у зовнішньополітичних взаєминах Китай виявляв передусім прагнення забезпечити власні інтереси. Прикладом того можуть послугувати документи, що зафіксували встановлення міждержавних відношень між Китаєм і Україною 4 січня 1992 р., в яких КНР лише засвідчує повагу до територіальної цілісності України, водночас Україна

бере на себе зобов'язання підтримувати відношення лише з урядом КНР як «єдиним законним урядом Китаю» [1, арк. 1] і «не встановлювати з Тайванем офіційних відношень у будь-яких формі» [2, арк. 1]. Однак 19 років по тому, 20 червня 2011 р. у взаєминах між нашими країнами вже окреслюється формат стратегічного партнерства, що було зафіксоване в Спільній декларації за підсумками державного візиту Голови КНР Ху Цзіньтао в Україну [3]. А ще за два роки ухвалено Програму розвитку відносин стратегічного партнерства між Україною та КНР на 2014-2018 рр.

XV з'їзд КПК (12-18 вересня 1997 р.) у зовнішньополітичній царині відкинув ідею неминучості світової війни, ствердивши протилежну: а саме, що панівною тенденцією в сучасному світі є мир і розвиток [256, с. 135-136].

Активна робота з розбудови зовнішньополітичного курсу та його теоретичного опертя розгорнулася з приходом на пост партійного лідера Ху Цзіньтао (2002 р.). Спочатку йшлося про протидію іноземним концепціям, що пророкували неминучий крах китайських реформ та водночас зростання «китайської загрози». Однак у середині 2000 рр. було оголошено про необхідність нарощувати власну «м'яку силу» і здійснювати культурне суперництво з іншими країнами. На XVI з'їзді КПК (18-24 листопада 2002 р.) цілісна зовнішньополітична доктрина КНР отримала завершений і концептуальний вигляд [12]. З'їзд розставив пріоритети зовнішньої політики КНР: розвинені країни, сусідні країни, країни третього світу [316, с. 145-147].

XVII з'їзд КПК (15-21 жовтня 2007 р.) підкреслив прихильність Китаю до зміцнення миру й стабільності. У доповіді генерального секретаря ЦК КПК, голови КНР Ху Цзіньтао на цьому з'їзді пролунав заклик підвищувати культурну «м'яку силу» держави задля створення «гармонійного суспільства» всередині Китаю і «гармонійного світу» за його межами [74], головним ресурсом чого мала стати традиційна китайська культура на основі конфуціанських цінностей. Таким чином зовнішньополітичний курс отримав внутрішньополітичну експлікацію: завдання зміцнення і поширення конфуціанських цінностей всередині самого китайського суспільства. У доповіді також зазначено: країна буде «твердо триматися основної установки своєї зовнішньої політики на захист миру в усьому світі і сприяння

спільному розвитку», «розвиток Китаю невіддільний від усього світу», як і «процвітання і стабільність всього світу також невіддільні від Китаю» [258, с. 320]. У цьому контексті покажемо вислів глави Китайського центру дослідження «м'якої сили» культури Чжан Гоцзя: «Якщо у держави не вистачає матеріальної жорсткої сили, то їй можна нанести поразку одним ударом. Якщо у неї не вистачає «м'якої сили» культури, така держава і без удару саме зазнає поразки» [287].

Отже, досягнувши високого рівня економічної потужності, країна свідомо пішла шляхом формування свого позитивного іміджу в очах зарубіжних країн за допомогою культури та інших інструментів впливу на громадську думку населення й еліт країн світу. З моменту включення концепції «м'якої сили» в програмні матеріали Компартії Китай розпочав цілеспрямований «експорт» своєї культури не лише в суміжні країни регіону, а й на всьому світовому обширі. На 6-му пленумі ЦК КПК 17 скликання у жовтні 2011 р. був прийнятий програмний документ «Рішення ЦК КПК про деякі важливі питання поглиблення реформи культурної системи, сприяння розвитку і процвітання соціалістичної культури», в якому наголошено, що «культура займає все більш важливе місце в суперництві між країнами, великі держави цілеспрямовано нарощують «м'яку силу» заради підвищення своєї міжнародної конкурентоспроможності» [43]. У документі наголошено на необхідності здійснювати стратегію виходу культури назовні, підвищувати її міжнародний вплив, просувати міжнародний вплив китайської культури, демонструвати світові новий образ реформ і відкритості Китаю, а також сформульоване завдання широкого висвітлення у світі «базової національної специфіки, ціннісних поглядів, шляхів розвитку, внутрішньої і зовнішньої політики Китаю», підкреслено важливість створення «першокласних ЗМІ світового рівня», які з опорою на інноваційні методи зовнішньої пропаганди покликані зміцнити «право голосу» Китаю на міжнародній арені, що дозволить впливати на світову суспільну думку. «Культура – це кров нації та духовний дім народу. Протягом більш ніж 5000 років розвитку цивілізації в нашій країні люди всіх етнічних груп тісно об'єднуються і самозміцнюються, щоб спільно плекати давню і глибоку китайську

культуру, яка забезпечує потужну духовну силу для розвитку і зростання китайської нації і невід'ємне значення для прогресу цивілізації людини» [43].

На XVIII З'їзді КПК (2012 р.) серед завдань побудови суспільства «сяокан» і «всебічного поглиблення реформ і відкритості» Ху Цзіньтао окремо виділив завдання «посилення ролі культури як «м'якої сили» держави». Комплементарною до ідеї «сяокан» є конфуціанська ідея «датун» – «великого єднання», яка також широко використовується для обґрунтування поставлених КПУ цілей, а у зовнішньополітичній площині означає ціннісну гармонізацію різних культур. У доповіді Ху Цзіньтао підкреслювалася необхідність підвищення культурного рівня громадян і цивілізованості суспільства, наголошувалося на необхідності активного сприяння поширенню китайської культури за кордоном [357, с. 38].

За оцінкою міжнародних експертів, в останні роки Китай входить у трійку лідерів за розміром витрат на просування політики «м'якої сили», поступаючись лише США та Євросоюзу [349]. Серед головних напрямів політики «м'якої сили» Китаю дослідники виділяють просування традиційної та сучасної культури, включаючи поширення та популяризацію мови, розширення освітніх контактів, розвиток економічних зв'язків і науково-технічне співробітництво, сприяння міжнародного розвитку, розвиток громадської дипломатії, підтримку співвітчизників, які проживають за кордоном [345, с. 97].

Геополітично ж китайська стратегія «м'якої сили» зорієнтована на розвиток відносин зі своїми найближчими сусідами, створення навколо Китаю своєрідного поясу безпеки. Зокрема, першочерговим завданням розглядається зміцнення позицій Китаю в Азійсько-Тихоокеанському регіоні через організацію АТЕС, а також Південно-Східної Азії – через АСЕАН. Як зауважує з цього приводу Н. Д. Городня, «новим явищем у розвитку східноазійських регіональних процесів у XXI ст. стало зміцнення зв'язків між країнами, що розвиваються, без участі розвинутих країн. Ідеться передусім про формування Спільноти АСЕАН у Південно-Східній Азії (ПСА) та стрімкий розвиток відносин між Китаєм і країнами ПСА на двосторонньому рівні та у форматі «АСЕАН+Китай» [300, с. 12].

Цій же меті слугують і інші міжнародні майданчики – ШОС, співзасновником якої є Китай, та БРІКС. Саме з позицій застосування «м'якої сили» можна оцінювати здійснювані з 2013 р. колосальні дипломатичні, пропагандистські та економічні зусилля Китаю з просування ідеї створення новітнього Великого Шляху («один пояс – один шлях» або «Економічний Шовковий шлях та «Морський Шовковий шлях XXI століття»), надзавдання якого – продуктивне об'єднання розвинутих країн і країн, що розвиваються (понад 60 країн світу), під соціокультурною й економічною егідою Китаю. На реалізацію ініціативи передбачено витратити 1 трл доларів.

Вибір пріоритетності співробітництва з субрегіонами і регіонами світу закріплено і в офіційній зовнішньополітичній доктрині Китаю, яку відображено в спеціальному виданні – так званій «Білій книзі» [22], що регулярно видається з 1998 р. За своєю пріоритетністю субрегіони складають умовний ряд: Північно-Східна Азія, включно з частиною РФ (російський Далекий Схід і Сибір); Південно-Східна Азія; Центральна Азія; Південна Азія. За провідний критерій формування з цих регіонів наддержавного суперрегіону під егідою та геополітичним впливом КНР виступає створення засобами державної зовнішньої політики інтеграційного соціокультурного простору на основі зон вільної торгівлі, реалізації інтересів національної безпеки з урахуванням рівня потенційних і реальних загроз, що йдуть з інших регіонів [405, с. 63-68]. Відбувається розширення соціокультурного впливу Китаю і в Африці, на Близькому і Середньому Сході, в регіонах Центральної Азії, Закавказзі, Європі. Поступальний економічний розвиток Китаю зробив його основним учасником інтеграційних процесів і в АТР. Особливу увагу з боку Китаю приділено країнам Африки та Латинської Америки, багатим на природні ресурси, які являють собою перспективні ринки поширення китайських регіональних відтворювальних процесів і культурних цінностей. Дії Китаю щодо цих регіонів у згоді з принципом «м'якої сили» полягають в наданні масштабної допомоги цим країнам цих та інших перспективних з погляду поширення китайського впливу регіонів великими соціокультурними проектами, отриманням концесій на видобуток природних копалин, налагодженням регіонального співробітництва в спільних відтворювальних проектах і процесах територіальної організації цих країн.

Реалізуючи ці проекти, Китай «м'яко розширює свій соціокультурний простір і ненав'язливо створює свій сприятливий імідж серед населення країн, їх інтелектуальних еліт, владних структур» [116, с. 147]. За висновком вітчизняного фахівця із зовнішньої політики Китаю Н. Д. Городньої, «упродовж останніх десятиліть роль Китаю у міжнародній системі суттєво зросла і набула нових характеристик, про що свідчать його відносини з провідними державами світу, суттєве посилення впливу у Південно-Східній Азії, Африці, Латинській Америці, в країнах пострадянського простору, участь у «великій двадцятці», успішна закордонна інвестиційна політика, започаткування великих проектів глобального характеру, таких, як Азійський банк інфраструктурних інвестицій і «Один пояс, один шлях». Свідченням цього є й динаміка американсько-китайських відносин, у яких відбулися важливі трансформації, пов'язані як із внутрішніми процесами в обох державах, так і зі змінами в міжнародній системі в цілому» [299, с. 74].

Певним зразком соціокультурної присутності Китаю і гармонізації відносин з країнами регіону є Центральна Азія. За активного сприяння Китаю тут реалізуються масштабні економічні реформи, проте значення культурного складника китайської «м'якої сили» не зменшується – він відіграє роль потужного допоміжного інструменту регіональної стратегії, спрямованої на розширення китайського соціокультурного простору. Саме в Центральній Азії Китай вперше запропонував дотримуватися «шанхайського духу», заснованого на цінностях «м'якої сили»: «взаємній довірі», «взаємній вигоді», «рівноправності», «повазі до різноманіття цивілізацій». Здійснюване КНР соціокультурне «впорядкування» і реорганізація «третього світу» є важливим новим моментом в її політиці і водночас яскравим втіленням застосування «м'якої сили». Мета політики застосування «м'якої сили» в її економічному (всебічна допомога) й соціокультурному (промоція китайської культури – як культурної спадщини, так і сучасного культурного продукту) вимірах щодо сусідніх країн – досягнення виникнення в них почуття вдячності до Китаю та пов'язаних з ним відчуття «безпеки й спокою». При тому пропонуються особливі форми співробітництва у трансграничному ареалі, які можна охарактеризувати як «співрозвиток», «коеволюції». Такі принципи зовнішньої політики Китаю щодо

країн Центральної Азії оформилися вже в середині 1990 рр., поступово оформлюючись у стратегію «проникнення» в регіон [389, с. 128].

Починаючи з 2006 р., у рамках офіційної зовнішньополітичної стратегії «гармонійного світу», вперше висунутої Головою КНР Ху Цзіньтао у вересні 2005 року на заході з нагоди 60-ої річниці ООН, проголошується, що Китай завжди буде дотримуватися незалежних і самостійних принципів, виходячи з власних інтересів, власної регіональної стратегії і незалежного політичного курсу в міжнародних відносинах. Китай «не встановлює ніяких стратегічних відносин з великими державами чи блоками країн, не бере участь у гонці озброєнь, не проводить військову експансію. Китай вважає, що розв'язання конфліктів між країнами має бути здійснене лише мирним шляхом, без застосування зброї та погроз один одному. Нарешті, Китай ніколи не буде нав'язувати іншим країнам свій соціальний порядок, ідеологію, культуру і не дозволить іншим країнам робити це» [434, с. 14-15].

Загалом же фахівці з питань зовнішньої політики КНР виділяють такі основоположні для цієї сфери, концептуальні ідеї: п'ять принципів мирного співіснування, теорію «миру та розвитку» Ден Сяопіна, теорію «гармонійного світу», концепцію «китайської мрії» Сі Цзіньпіна [378, с. 68-73]. У нашому контексті найважливішою є теорія «гармонійного світу», що передбачала побудову «гармонійної» Азії і «гармонійного світу».

Виступаючи у 2006 р. в Єльському університеті, Ху Цзіньтао наголосив, що в основі цієї концепції закладено традиційні китайські «гармонійні» цінності. За словами Ху Цзіньтао, соціальна гармонія завжди була невід'ємною частиною менталітету китайського народу, його цінностей і культури, тому Китай виступає будівником гармонійного суспільства, обстоює принципи добрих відносин із сусідніми країнами і прагне до того, щоб всі держави світу жили в гармонії одна з одною [71]. У 2007 р. на XVII З'їзді КПК Ху Цзіньтао закликав до будівництва «гармонійного світу» для протистояння викликам, кинутим людству в останні десятиліття.

Такі принципи цілком відповідають духу й букві конфуціанської ідеології й моралі. Генеральний секретар ЦК КПК Сі Цзіньпін підкреслює, що ідеали

сприйняття «гармонії як коштовності, спрямованості до добра разом з іншими людьми, максимуму «чого не бажаєш собі, того не роби іншим людям» в Китаї передавали з покоління в покоління, вони міцно вкоренилися в душі китайців, глибоко втілилися в їх поведінці [335, с. 25].

З середини 2000 рр. у Китаї проводять активну роботу з адаптації конфуціанської спадщини до завдань сучасної внутрішньої та зовнішньої політики. Підвищення економічної потужності КНР вкупі з дедалі більшою відкритістю Китаю до зовнішнього світу та м'якою експансією китайської культури дозволило йому обіймати ключові позиції на самітах G20, G8, а також на нарадах Ради безпеки ООН. На думку китайських експертів, головний сенс китайської зовнішньої політики як культурної експансії полягає не в тому, щоб переконати світ у моральній перевазі китайського шляху розвитку, а в універсальності пропонованих КНР моральних цінностей і в тому, щоб примирити світове співтовариство з фактом про неминучість піднесення Китаю.

У цьому плані доречно відзначити виникнення концепції Chimerica або G2, яку активно пропонують багато аналітиків світу, серед яких і відомий американський політолог Збігнев Бжезинський, який у своїй книзі «Велика шахівниця» [125] стверджував, що Китай не світова, але регіональна держава, однак сьогодні наполегливо виступає за об'єднання зусиль США і КНР на глобальній арені. На думку Р. Ізімова, це фактично означає, що «Захід (зокрема, США) відкрито визнає певну ступінь своєї залежності від Китаю, а також демонструє готовність до рівноправного співробітництва з ним» [308].

Одним з проявів «м'якої сили» Китаю у міжнародних відносинах є його активна участь у миротворчих місіях. Серед постійних членів Ради Безпеки ООН Китай посідає друге місце (після Франції) за кількістю миротворців, відправлених у «гарячі точки» світу. Різноманітною та масштабною є гуманітарна допомога Китаю країнам, що її потребують. За останні 40 років лише в Ємен було спрямовано понад 2000 китайських лікарів для надання медичної допомоги місцевому населенню (слід зазначити, що у відповідь Китай отримав доступ до єменських енергоресурсів) [408]. З початку періоду «реформ і відкритості» до кінця першого десятиліття нового

століття понад 15 тисяч лікарів надали допомогу близько 180 млн хворих майже в 50 африканських країнах [408].

Для Китаю створення позитивного зовнішньополітичного іміджу актуалізується з кожним роком. Безпосередньо після Шостого пленуму ЦК КПК 17-го скликання китайське керівництво приступило до реалізації завдань з поліпшення іміджу країни на міжнародній арені, популяризації китайських ідей і традиційних цінностей підвищенню ефективності використання механізмів та інструментів реалізації м'якої сили, в тому числі за рахунок збільшення частки культурної індустрії в створенні ВВП, забезпечення «культурної безпеки» країни від поширення м'якої сили інших суб'єктів і поширенню культурного впливу на інші держави» [272, с. 111]. Найважливішим елементом зовнішньої політики країни стає «демонстрація досягнень не тільки в матеріальній, а й у духовній культурі і інтелектуальній сфері» [287].

У такому контексті великого значення набуває використання національних мас-медіа та глобальних комунікацій для популяризації китайської культури, цінностей, досягнень. Керівництво КНР вживає потужних заходів зі створення нових каналів іномовлення та глобальних медіакорпорацій, розвитку потужної кіноіндустрії і просуванню на культурні простори світу національного кінематографа як нового елемента політики м'якої сили (докладно про це – у дослідженнях Б. Менга [228] та О. Койне і В. Франц [415]).

Як зазначає фахівець з медіа-проблем Н. В. Ткачева, на ключовий інструмент формування міжнародної привабливості Китаю і реалізації політики «м'якої сили» перетворилися вже діючі медіакомпанії, що формували систему іномовлення країни. Серед них найбільшого значення мають інформаційне агентство «Сінхуа», яке входить в число провідних світових агентств, газетно-видавничий концерн «Женьмінь Жибао», медіаконцерн «Центральне ТБ Китаю», «Міжнародне радіо Китаю» тощо. Їх робота безпосередньо пов'язана з висвітленням основних зовнішньополітичних акцій і рішень китайського керівництва у сфері внутрішньої політики, інформуванням зарубіжної громадськості про успіхи і досягнення Китаю, роз'ясненням позиції КПК з основних міжнародних питань. Забезпечити ефективну

реалізацію політики «м'якої сили» були закликані структурні реформи ЗМІ, в рамках яких велике значення приділено створенню великих міжгалузевих корпорацій, що «повинні розширити поширення інформації за кордоном, спочатку домагаючись впливу в китаємовному середовищі, а потім збільшуючи обсяг мовлення англійською та іншими іноземними мовами» [382]. З цією метою було істотно збільшено фінансування вже згаданих медіа-корпорацій.

У 2009 р агентство «Сінхуа» заснувало китайський аналог американської новинної мережі CNN – телевізійну корпорацію China Xinhua News Corporation (CNC), що зосереджується на висвітленні міжнародних суспільно-політичних, фінансово-економічних та спортивних новин, і розпочала мовлення на світову телевізійну аудиторію. З 2010 р. у цій телемережі працюють два цілодобових канали, що здійснюють мовлення китайською (CNC Chinese Channel) та англійською (CNC World Channel) мовами. У 2012 р телеканал CNC з мовленням китайською мовою увійшов у топ-30 новинних медіа Китаю. Нині «Сінхуа» надає для зовнішніх споживачів інформацію про Китай більш ніж на 30 мовах, серед яких англійська, французька, іспанська, арабська, російська, португальська, японська та ін. [293, с.139]. З квітня 2009 р. медіа концерн People's Daily Online під назвою Global Times розпочав видання друкованої англійської версії щоденної газети (таблоїду) «Хуаньцю шибао», що виходить з 1993 року і є структурним підрозділом «Женьмінь Жибао». У 2013 р англійська Global Times почала виходити в США накладом у 100 тис. примірників [449].

Важливу роль у формуванні позитивного іміджу Китаю відіграє й радіомовлення. Так, компанія «Міжнародне радіо Китаю» – China Radio International (CRI), окрім ефірного мовлення, випускає власні телепередачі, має друковані видання, здійснює мобільне та інтернет-мовлення. З 2011 р. здійснюється масштабна реорганізація цієї компанії з метою її переорієнтації на зовнішнього споживача: на її ґрунті створено «Китайську міжнародну телерадіомовну мережу» (China International Broadcasting Network – CIBN), що працює з інтернет-мовленням, мобільними додатками для смартфонів та іншими сучасними засобами зв'язку, та «Всесвітню мовну медіа корпорацію» МРК-Планета» (Global Broadcasting Media

Group – GBMG), зорієнтовану на радіомовлення багатьма мовами задля висвітлення успіхів і переваг китайської моделі суспільної модернізації в економічній та соціокультурній сферах. Слід особливо відзначити, що розвиток медіасфери, покликаної забезпечити реалізацію політики «м'якої сили», відбувається не лише через її екстенсивні зміни – посилення потужностей, збільшення аудиторії, найширше застосування сучасних комунікаційних засобів, передових технологій і можливостей тощо. Змін зазнав і змістовний бік мовлення. Як справедливо зазначає Н. В. Ткачева, «замість прямолінійних гасел політичної агітації в матеріалах іномовлення стала використовуватися система аргументації, спрямована на вибір пріоритетів на користь китайського шляху розвитку, яка підноситься в універсальних формулюваннях, зрозумілих зарубіжній аудиторії. Поряд з програмами іномовлення про переваги політичного устрою КНР і досягнення економічного будівництва, широке поширення у світі отримали такі стійкі поняття, як «китайська медицина», «китайська кухня», що перетворилися на справжні маркетингові образи і мають своїх шанувальників повсюдно» [382, с. 94-128].

Не залишився осторонь загального тренду й кінематограф з його потужними засобами образного впливу на широку світову аудиторію – в останні десятиліття Китай перетворився на одну з провідних кінодержав світу, кіноринок Китаю за обсягом обіймає друге місце у світі після США. З початку другого десятиліття XXI ст. кіноіндустрія Китаю розвивається винятково швидко: у 2013 р. у місті Ціндао відкрито «Oriental Movi Metropolis» – кінознімальний комплекс з найбільшою в Азії кіностудією. На площі 3,76 мільйона квадратних метрів щорічно виробляється 130 кіно- і телефільмів, включаючи 30 іноземних та «крос-культурних» – фільмів спільного виробництва з провідними кінокомпаніями світу [274].

Популяризація сучасних культурних досягнень Китаю засобами затребуваного у світі й конкурентоспроможного кіномистецтва – один зі шляхів реалізації політики «м'якої сили». Приступивши до реалізації амбітних планів прискореного розвитку національної системи мас-медіа та кінематографу, КНР вдалося створити сучасну медіаіндустрію, здатну бути гідною альтернативою й конкурентом західних глобальних медіа у світовому інформаційному просторі.

Одним з конкретних втілень політики культурної експансії стало відкриття з 2004 р. по всьому світу Інститутів Конфуція, які являють собою мережу спеціалізованих навчальних закладів, створених у різних країнах світу. Як визначено на офіційному сайті цієї організації, метою Інститутів Конфуція є поширення китайської мови і культури в усьому світі, сприяння розвитку мультикультуралізму і побудова гармонійного світу [50].

Світова мережа «Інститутів Конфуція» бере свій початок у 1987 р. Тоді на урядовому рівні було утворено Раду з міжнародного поширення китайської мови, до якого увійшли керівники 12 міністерств і відомств Китаю. Постійним робочим органом Ради є Канцелярія (скорочено – Ханьбань), що являє собою спеціалізований орган і неурядову організацію при Міністерстві освіти КНР [49]. Однак саме відкриття інститутів Конфуція розпочалося з 2004 р. з Південної Кореї.

Офіси Інституту Конфуція створюються в різних країнах на базі вищих навчальних закладів. Неодмінною умовою створення такого офісу є наявність ЗВО-партнера з китайської сторони. Фахівці з китайського боку надають методичну, організаційну, кадрову допомогу в поширенні китайської мови і культури в регіоні розташування офісу. Але головним внеском все ж є фінансова допомога з боку Ханьбань. За змістом робота Інститутів Конфуція схожа на діяльність німецького Інституту Гьоте, іспанського Інституту Сервантеса або Британської ради. Однак в організаційній сфері китайська сторона знайшла свій шлях, відмовившись від створення і реєстрації в зарубіжних країнах відділень китайських мовних центрів. Інститути Конфуція з'являються безпосередньо всередині діючих іноземних навчальних закладів, партнером виступає один з китайських вузів. Іноземці надають приміщення, китайці – викладачів і навчальні матеріали. Між китайським та іноземним університетом будуються прямі зв'язки. Разом з тим на базі загальноосвітніх шкіл створюються класи Конфуція.

Слід зазначити, що станом на кінець 2018 р. створено 548 Інститутів Конфуція в 154 країнах світу, у них навчаються 1,87 млн осіб, а викладацький склад налічує 46,7 тис. осіб [438]. Відкрито також 1193 класи Конфуція у 83 країнах. По континентах Інститути Конфуція розподіляться так: в 34 державах Азії – 126 офісів,

у 43 країнах Африки – 59, у 41 країні Європи – 182, у 24 країнах Америки – 160, у 5 країнах Океанії – 2.

Такий спосіб просування власної культури та її ціннісних змістів отримав у науковій літературі назву «експорт освіти» [244]. Ще одним його проявом є залучення іноземних студентів до отримання освіти в Китаї. Ідея полягає в тому, щоб, надаючи якісну освіту в комфортних для іноземців умовах, сформувати в них позитивні спогади й переживання про країну перебування, закласти основу дружніх почуттів і подальших стосунків з мешканцями та інституціями країни. Саме тому програми міжнародних освітніх обмінів, мета яких – не лише розвиток співробітництва між державами, а й поліпшення взаєморозуміння між народами та демонстрація національних досягнень за допомогою освіти, вітаються на державному рівні й отримують усебічну державну підтримку китайської держави.

Створення ефективних інструментів м'якої сили Китаю стає частиною цілеспрямованої і довгострокової політики держави. Слід зазначити, що в Китаї нормативно врегульовано різні напрями політики «м'якої сили». До таких нормативно-правових регуляторів належать програмні партійні документи (резолютивні документи з'їздів КПК і пленумів ЦК КПК), законодавчі акти – закони, що містять положення, пов'язані з зовнішніми зв'язками КНР. Наприклад, Закон КНР про освіту окремим розділом регламентує зарубіжні обміни і міжнародне співробітництво у сфері освіти, водночас закони деталізуються підзаконними актами відповідальних за конкретну сферу державних інституцій. Скажімо, надання освітніх послуг громадянам іноземних держав на території Китаю або створення спільних зарубіжно-китайських навчальних закладів регламентуються окремими нормативно-правовими актами, загальне число яких перевищує 20, загалом же таких актів, що мають безпосередній стосунок до здійснення політики «м'якої сили» нараховується понад 100 [294, с. 67].

Варто згадати також і роль китайської діаспори «хуацяо» в реалізації зовнішньополітичних намірів Китаю. Китайська діаспора є однією з найбільших за чисельністю населення, що проживає за межами своєї батьківщини – близько 40 млн. У традиційній ціннісній системі координат китайців походження предків має значно

більшу вагу, ніж наявність юридичного інституту громадянства. Корінним китайцем вважається будь-який американець, француз, кореєць китайського походження, навіть якщо вихідцем з Китаю були його прадіди. Своєю чергою китайські емігранти в інших країнах утворюють компактні поселення та протягом багатьох поколінь зберігають свою культуру, мову, підтримують міцні суспільні та господарські зв'язки всередині діаспори і з батьківщиною. Тому повернення китайця на батьківщину, навіть через кілька поколінь, сприймається як щасливе возз'єднання з сім'єю. Водночас, повертаючись на батьківщину, колишні емігранти не втрачають зв'язків з країнами перебування. Китай цілеспрямовано підтримує зв'язок зі своїми співвітчизниками, реалізує різні проекти з просування національної мови, культури, освіти, проводить заходи у китайських культурних центрах, Інститутів Конфуція, дипломатичних місій. І це – ще один шлях просування «китайського світу» на світових обширах.

Отже, зміни на зовнішньополітичному полі діяльності Китаю, пов'язані з переходом до заснованої на конфуціанських постулатах і максимах політики «м'якої сили», можна, таким чином, згрупувати за такими напрямками. Це, по-перше, безпекова політика, спрямована на запобігання загострення міжнародної обстановки: цілком у згоді з конфуціанським положенням про найкращу перемогу без війни, Китай дистанціюється від будь-яких військових конфліктів, якщо вони не зачіпають безпосередньо його територіальні інтереси (як у випадку з Тайванем або з проблемою островів у Південно-Китайському морі) та широка участь у миротворчих місіях. По-друге, активна гуманітарна діяльність – надання іншим країнам допомоги, не пов'язаної з політичними умовами чи ідеологічними питаннями. Яскравим прикладом такої допомоги є нинішній відгук Китаю на потреби країн ЄС і пострадянського простору під час пандемії коронавірусу. Нарешті третій напрям – власне культурна експансія як шляхом створення засобами медіа та з використанням культурних продуктів власного позитивного іміджу, так і через «експорт освіти».

ВИСНОВКИ

За всієї історичної змінності окремих складників конфуціанства, дотичних до соціально-політичної проблематики, його ціннісна основа з пріоритетом загального, суспільства, над індивідуальним, людиною, залишалася незмінною. Однак такий пріоритет не виключав гуманістичного наповнення конфуціанства та можливості гармонізації інтересів суспільства й особи, що в нових історичних умовах уможливило не лише плідне опертя на конфуціанство в розв'язанні складних суспільних завдань модернізації й трансформації китайського суспільства, а й дозволило використати таке опертя як потужний чинник прискорення й успішного проведення реформ.

Аналіз концептуальних підходів до ідеологічних засад трансформаційних процесів у КНР періоду «реформ і відкритості» дозволив виявити чинники, що зумовили проникнення принципів положень конфуціанського вчення в партійну та державницьку риторику та цілеспрямоване перетворення конфуціанства на один з найвагоміших факторів успішності реформ. До них, зокрема, належала прагматична потреба консолідації суспільства навколо реалізації визначених партією державних завдань і водночас утримання його в умовах ринкових перетворень у рамках «другої морально-етичної системи», якою забезпечено функціонування ієрархічно побудованих суспільств.

Подолання економічної відсталості Китаю на шляхах модернізації й розбудови ринкової економіки потребувало такого ідеологічного врівноваження, яке б слугувало запобіжником проникнення західної – ліберальної – системи цінностей і пов'язаних з нею світоглядного розшарування суспільства та соціально-політичних конфліктів. Спричинене невідповідністю збереженої офіційної марксистської ідеології сучасним потребам розвитку й модернізації суспільства звернення до конфуціанства як історично традиційної для китайського суспільства ідеологічної й ціннісно-світоглядної системи призвело до цілеспрямованого формування певного симбіозу марксизму й конфуціанства та активного застосування конфуціанських ідей і конструктів у практиці державного управління. Однак симбіотичне

співіснування конфуціанства й марксизму мірою розгортання трансформаційних процесів дедалі більше еволюціонує в бік поглинання першим другого. Водночас зазнають еволюції й самі конфуціанські концепти, максими й імперативи, адаптуючись до вимог сучасності.

Трансформація ідеології, насичення позірно збережуваного марксизму конфуціанськими максимами й імперативами стало вирішальним чинником і ґрунтом беззаперечного збереження позицій КПК в суспільстві. Вивільнення суспільних відносин, суспільства від партійного тиску й сваволі не призвело до його хаотизації й напруги між ним і державою. І не лише тому, що західні ідеали індивідуальної свободи були доволі чужі китайському менталітету і «дозована демократія» та «дозована правова держава» не сприяли створенню громадянського суспільства і мінімізували можливості соціальних конфліктів, а й тому, що в національних традиціях, ґрунтованих на відроджуваній ідеології конфуціанства, закладено принципи самодисципліни, довіри до керівництва, яке сприймається в патерналістських традиціях, однак не як суб'єкт опіки, а як об'єкт поваги й шанування.

Одним з найвагоміших чинників, який відігравав істотну роль у виникненні «китайського дива», було формування суспільного ідеалу – «китайської мрії», стрижнем якої було не лише прагнення до матеріального добробуту пересічних членів суспільства, а й морально-етична компонента, внутрішньо притаманна історико-культурній спадщині Китаю – конфуціанству. Поступова актуалізація національних «культурних кодів» й використання їх для переформатування суспільної свідомості, її зміни з орієнтованих на революційні стрибки марксистських догматів на доступну широкому загалу мову еволюційної стратегії конфуціанства дозволила вповні використовувати його консолідуючий потенціал.

Відродження конфуціанства актуалізувало закорінені в китайський менталітет архетипи й аксіологеми, відповідні «другій морально-етичній системі», й послугувало ефективним засобом забезпечення соціальної стабільності в транзитивний період. Наслідком того став інструментальний ефект застосування конфуціанства у вигляді посилення соціальної мобілізації населення КНР та

консолідації китайського суспільства навколо висунутих керівництвом країни модернізаційних завдань на близьку й тривалу перспективу.

На підставі аналізу державних і партійних документів відповідного періоду показано послідовність і цілеспрямованість поступових кроків керівництва Китаю в напрямі опертя трансформаційних процесів у країні на історико-культурний національний фундамент, роль якого відіграло конфуціанство, та встановлено їх галузеву варіативність.

Реформи, що розпочалися зі зміни форм господарювання на селі, відбувалися поступово й на першому етапі набули вигляду деколективізації без примусового втручання компартії в цей процес і без вилучення у селян землі, однак за сприяння держави у налагодженні сільськогосподарського та дрібного й середнього промислового виробництва на селі. Різноманітними були й засоби та механізми підтримки й посилення державного сектору, що відбувалися паралельно зі становленням приватного. Розвиток внутрішнього виробництва було вдало поєднано із залученням на внутрішній ринок Китаю західних корпорацій за збереження за ним повного контролю держави. Однак справжній прорив в економічному розвитку Китаю було забезпечено не дотаційно-фінансовою, а передусім організаційною (менеджерською та маркетинговою), а також науковою допомогою з боку держави. Держава не усунулася від керування ринковими процесами, однак цілеспрямовано створювала феномен керованого, навіть планового розгортання змін.

Розв'язуючи найнагальніші економічні й суспільно-політичні завдання в період «реформ і відкритості», керівництво Китаю зіштовхнулось і з потребою повернення в культурний обіг людства величезної, багатотисячолітньої духовної спадщини китайського народу й одночасної модернізації китайської культури, перетворення її на конкурентоздатну на світовому ринку культурних продуктів. Аналіз еволюції поглядів китайського керівництва щодо важливості культурно-цивілізаційних цінностей для розбудови та розвитку країни уможливив виявлення зв'язку актуалізації конкретних ідеологем, концептів та імперативів конфуціанства з історичною логікою розгортання модернізаційних процесів. Це дозволило здійснити

періодизацію етапів застосування конфуціанського чинника в практичній політичній, соціально-економічній, культурній і зовнішньополітичній площині: від концепту «сяокан» («суспільство малого добробуту»), вперше згаданого лідером країни Ден Сяопіном у 1979 р. і 2002 р. офіційного закріпленого в державних документах як мета трансформаційних перетворень у країні у середньостроковій перспективі, та комплементарної до «сяокан» ідеї «датун» («великого єднання») до імперативів «єднання з народом» («ціньмін»), «гармонії» («хе») і «соціальної гармонії» («хесе шехуей»), образу «хорошого керівника» («цзінлі») тощо.

Таким чином, з погляду застосування конфуціанства як ідеологічного фундаменту модернізаційних перетворень періоду «реформ і відкритості» можна виділити 4 етапи:

- 1979 – 1985 рр. – від застосування й обґрунтування конфуціанського концепту «сяокан» як проективної ідеї бажаного й можливого майбутнього в його соціально-економічній площині, екстрапольованої в політичну площину у вигляді ідеї «великого відродження китайської нації», до переходу до конфуціанської ж ідеї розвитку освіти як запоруки будь-яких позитивних процесів;

- 1985 – 2007 – від посилення забезпечення розвитку науково-освітніх процесів до розуміння культури в цілому та історико-культурної спадщини як продуктивної сили суспільного розвитку і «м'якої сили» як продуктивного знаряддя у зовнішніх відносинах;

- 2007 – 2013 – переорієнтація суспільного розвитку на підвищення цінності й значущості людини у ньому, будівництво «могутньої культурної держави» та перехід у зовнішньополітичній діяльності до політики «м'якої сили», спрямованої на розвиток культурної взаємодії Китаю з усім світом;

- 2013 – до сьогодні – курс на цілеспрямовану наступальну культурну експансію Китаю, розширення неформальних кордонів китайського суспільства за рахунок ціннісно-культурної китаїзації світу та формування транснаціонального китайського «соціокультурного простору»

Виявлено форми і способи використання ідейного потенціалу конфуціанства на різних етапах розгортання модернізаційних процесів у Китаї періоду «реформ та

відкритості» та його впливу в окремих сферах громадського, соціально-економічного, політичного й культурного життя Китаю, а також у сфері зовнішньополітичної діяльності. До них належать не лише апеляція керівництва країни до конкретних положень конфуціанської спадщини в конкретних ситуаціях, а й передусім суголосний конфуціанству спосіб руху суспільства до нових реалій – через істотну трансформацію освіти й науки, нормативне й фінансове забезпечення збереження, популяризації й маркетизації на зовнішніх культурних ринках національної історико-культурної спадщини, зусилля з підвищення загального культурного рівня членів китайського суспільства, нарешті визнання культури продуктивною силою суспільного розвитку. Належить до них і відповідність конфуціанським канонам організації кадрової політики та зовнішньополітичного курсу.

Реформа здійсненої в рамках загальної модернізації суспільства система освіти – як вищої (через державне імперативне регулювання всіх її ланок – правил вступу, навчального процесу, програм тощо), так і шкільної, спрямована на формування загальнонаціональної ідентичності і засвоєння національної системи цінностей, якою є цінності конфуціанські.

Досягнувши високого рівня економічної потужності, країна свідомо пішла шляхом формування свого позитивного іміджу в очах зарубіжних країн за допомогою культури та інших інструментів впливу на громадську думку населення й еліт країн світу. З моменту включення концепції «м'якої сили» в програмні матеріали Компартії Китай розпочав цілеспрямований «експорт» своєї культури не лише в суміжні країни регіону, а й на всьому світовому обширі.

Ідея «м'якої сили» як способу встановлення контактів в міжлюдському спілкуванні й одержання позиції домінування в комунікації глибоко притаманна китайському менталітету й вкарбована в китайську культурну спадщину. Однак у китайському варіанті «м'яка сила» перетворилася на мистецтво переконання, використання нематеріальних ресурсів культури і політичних ідеалів для здійснення впливу на людей в інших країнах. Прикметною ознакою нового зовнішньополітичного курсу Китаю є те, що керівництво країни намагається

підвищити міжнародний вплив Китаю передусім через підвищення впливу китайської культури і розширення присутності культурної продукції та історико-культурної спадщини Китаю на світовому ринку.

Зміни на зовнішньополітичному полі діяльності Китаю, пов'язані з переходом до заснованої на конфуціанських постулатах і максимах політики «м'якої сили», можна, таким чином, згрупувати за такими напрямками. Це, по-перше, безпекова політика, спрямована на запобігання загострення міжнародної обстановки: цілком у згоді з конфуціанським положенням про найкращу перемогу без війни, Китай дистанціюється від будь-яких військових конфліктів, якщо вони не зачіпають безпосередньо його територіальні інтереси та широка участь у миротворчих місіях. По-друге, активна гуманітарна діяльність – надання іншим країнам допомоги, не пов'язаної з політичними умовами чи ідеологічними питаннями. Нарешті третій напрям – власне культурна експансія як шляхом створення засобами медіа та з використанням культурних продуктів власного позитивного іміджу, так і через «експорт освіти».

Доведено дієвість звернення до національної історико-культурної спадщини для ефективності моделі здійснення модернізаційних перетворень у КНР. Показано, що політика китайської держави у сфері культури часів «реформ і відкритості» покликана не лише докорінно змінити колишнє зневажливе ставлення до культури, а й, відродивши її, вповні використати її потужний ціннісний потенціал задля гуманізації та гармонізації світу, а як похідне від цього – задля його своєрідної китаїзації. Глобальна мета фактичного ціннісно-світоглядного «завоювання» світу потребує міцної ціннісно-ідеологічної «зброї», якою й стало конфуціанство.

Виначено, що подальшого дослідження потребують трансформації освітньої та культурної сфер в контексті дедалі більшого зростання їх ролі як у консолідації китайського суспільства, так і у формуванні зовнішньополітичного курсу країни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Архівні матеріали.

1. *Галузевий державний архів Міністерства закордонних справ України (ГДА МЗС України). Фонд 2, Опис е/б, Справа 32.* – Комюніке про встановлення дипломатичних відносин між Україною та КНР. 4 січня 1992.

2. *Галузевий державний архів Міністерства закордонних справ України (ГДА МЗС України). Фонд 2, Опис е/б, Справа 32.* – Меморандум взаєморозуміння до Комюніке про встановлення дипломатичних відносин між Україною та КНР. 4 січня 1992.

3. *Галузевий державний архів Міністерства закордонних справ України (ГДА МЗС України). Фонд 2, Опис е/б, Справа 6178.* – Спільна декларація за підсумками державного візиту Голови КНР Ху Цзіньтао в Україну від 20 червня 2011 р.

4. *Архів Нового Китаю (新中国档案). 中华人民共和国中央人民政府.* Офіційний портал Центрального народного уряду КНР. 科技体制改革 2009 年 10 月 23 日 (Реформа системи науки та техніки 23 жовтня 2009 року. URL: http://www.gov.cn/test/2009-10/23/content_1447117.htm

5. *Архів Нового Китаю (新中国档案). 中华人民共和国中央人民政府.* Офіційний портал Центрального народного уряду КНР. 党的十一届三中全会的召开与历史性转折的实现(新中国档案: 党的十一届三中全会的召开. 与历史性转折的实现 1978 年 12 月 18 日至 22 日(Скликання та здійснення історичного повороту 3 пленуму 11 скликання Центрального комітету Комуністичної партії Китаю 18-22 грудня 1978 року). URL: http://www.gov.cn/test/2009-10/10/content_1435116.htm

6. *Електронний архів офіційного порталу ЦК КПК (中国共产党历次全国代表大会数据库 (Всі з'їзди Компартії Китаю. База даних). 中國共產黨第十二次全國代表大會 1973 年 8 月 24 日(Десятий Всекитайський з'їзд Комуністичної партії Китаю 24 – 28 серпня 1973 р. Документи). URL: <http://cpc.people.com.cn/BIG5/64162/64168/64562/index.html>*

7. *Електронний архів офіційного порталу ЦК КПК* (中国共产党历次全国代表大会数据库 (Всі з'їзди Компартії Китаю. База даних). 中國共產黨第十二次全國代表大會 1977 年 8 月 12~18 日 (Одинадцятий Всекитайський з'їзд Комуністичної партії Китаю 12 – 18 серпня 1977 р. Документи). URL: <http://cpc.people.com.cn/BIG5/64162/64168/64563/index.html>

8. *Електронний архів офіційного порталу ЦК КПК* (中国共产党历次全国代表大会数据库 (Всі з'їзди Компартії Китаю. База даних). 中國共產黨第十二次全國代表大會 1982 年 9 月 1~11 日 (Дванадцятий Всекитайський з'їзд Комуністичної партії Китаю 1 – 11 вересня 1982 р. Документи). URL: <http://cpc.people.com.cn/BIG5/64162/64168/64565/index.html>

9. *Електронний архів офіційного порталу ЦК КПК* (中国共产党历次全国代表大会数据库. (Всі з'їзди Компартії Китаю. База даних). 中國共產黨第十二次全國代表大會 1987 年 10 月 25 日至 11 月 1 日 (Тринадцятий Всекитайський з'їзд Комуністичної партії Китаю 25 жовтня – 1 листопада 1987 р. Документи). URL: <http://cpc.people.com.cn/BIG5/64162/64168/64566/index.html>

10. *Електронний архів офіційного порталу ЦК КПК* (中国共产党历次全国代表大会数据库 (Всі з'їзди Компартії Китаю. База даних). 中國共產黨第十二次全國代表大會 1992 年 10 月 12 日 (Чотирнадцятий Всекитайський з'їзд Комуністичної партії Китаю 12 жовтня 1992 р. Документи). URL: <http://cpc.people.com.cn/BIG5/64162/64168/64567/index.html>

11. *Електронний архів офіційного порталу ЦК КПК* (中国共产党历次全国代表大会数据库 (Всі з'їзди Компартії Китаю. База даних). 中國共產黨第十二次全國代表大會 1997 年 9 月 12 日 (П'ятнадцятий Всекитайський з'їзд Комуністичної партії Китаю 12 вересня 1997 р. Документи). URL: <http://cpc.people.com.cn/BIG5/64162/64168/64568/index.html>

12. *Електронний архів офіційного порталу ЦК КПК* (中国共产党历次全国代表大会数据库 (Всі з'їзди Компартії Китаю. База даних). 中國共產黨第十二次全國代表大會 2002 年 11 月 8 日 (Шіснадцятий Всекитайський з'їзд Комуністичної

партії Китаю 8 листопада 2002 р. Документи). URL: <http://cpc.people.com.cn/BIG5/64162/64168/64569/index.html>

13. *Електронний архів офіційного порталу ЦК КПК* (中国共产党历次全国代表大会数据库 (Всі з'їзди Компартії Китаю. База даних). 中國共產黨第十二次全國代表大會 2007 年 10 月 15 日(Сімнадцятий Всекитайський з'їзд Комуністичної партії Китаю 15 жовтня 2007 р. Документи). URL: <http://cpc.people.com.cn/BIG5/64162/64168/106155/index.html>

14. *Електронний архів офіційного порталу ЦК КПК* (中国共产党历次全国代表大会数据库 (Всі з'їзди Компартії Китаю. База даних). 中國共產黨第十二次全國代表大會 2012 年 11 月 8 日 (Вісімнадцятий Всекитайський з'їзд Комуністичної партії Китаю 8 листопада 2012 р. Документи). URL: <http://cpc.people.com.cn/BIG5/64162/64168/351850/index.html>

15. 中华人民共和国中央人民政府 (Офіційний портал Центрального народного уряду КНР). 1913 年全国“两会” (Два державні збори 2013 року. 关于 2012 年中央和地方预算执行情况 与 2013 年中央和地方预算草案的报告, 2012.03.03 – 03.17. (Щодо виконання центрального та місцевих бюджетів у 2012 році. Звіт по центральному і місцевому бюджету за 2013 рік. 3 – 17 березня 2012 року). www.gov.cn: URL: http://www.gov.cn/2013lh/content_2357871.htm

16. 中华人民共和国中央人民政府. Офіційний портал Центрального народного уряду КНР. 1988 年国务院政府工作报告中央政府门户网站 2006 年 02 月 16 日 www.gov.cn. (Звіт про роботу уряду - Державної Ради за 1988 рік. 16 лютого 2006 року www.gov.cn): URL: http://www.gov.cn/test/2006-02/16/content_200865.htm

17. 中华人民共和国中央人民政府. Офіційний портал Центрального народного уряду КНР. 中共中央关于制定国民经济和社会发展第十个五年计划的建议 (Пропозиції щодо десятої п'ятирічки соціального розвитку ЦК КПК з питань формування національної економіки. GOV.CN:). URL: http://www.gov.cn/gongbao/content/2000/content_60538.htm

18. 中华人民共和国国务院新闻办公室 Офіційний портал інформаційного бюро Державної Ради КНР. 关于教育体制改革的决定 1985 年 5 月 27 日 (Рішення «Про реформу системи освіти» 27 травня 1985 р.). URL: <http://www.scio.gov.cn/wszt/wz/Document/921936/921936.htm>

19. 全国法规资料库). 教師法中華民國法律法規. 民國 108 年 06 月 05 日 (Архивы общенациональных нормативно-правовых актов. Закон «Про вчителя КНР». Закони та регулятивні акти Республіки Китай. 5 червня 2008 року. Офіційний портал Міністерства освіти КНР. URL: <https://law.moj.gov.tw/LawClass/LawAll.aspx?PCode=H0020040>

20. 检察法律法规库). 中华人民共和国宪法. 1982 年 12 月 4 日 (Архивы прокурорского надзора и законов и правил. Конституція КНР. 4 грудня 1982 року). URL: https://www.spp.gov.cn/spp/xf/201801/t20180131_363386.shtml

Нормативно-правові акти, офіційні документи уряду та державних і партійних структур КРН.

21. Достижения Китая в сфере защиты прав человека в 2013 году. Пресс-канцелярия Госсовета КНР. Пекин.: Издательство литературы на иностранных языках, 2014. 74 с.

22. Китай: контроль над вооружениями и разоружение («Белая книга»). Офіційний сайт Міністерства закордонних справ КНР. URL: <http://www.fmprc.gov.cn/rus/ziliao/zt/zfbps/t25317.shtml>

23. Политика и действия Китая по противодействию климатическим изменениям (2011) Пресс-канцелярия Госсовета КНР. Пекин.: Издательство литературы на иностранных языках. 2014. 65 с.

24. XIII съезд КПК и реформа в Китае / Под редакцией Су Вэньмина; перевод с кит. сотрудников Бюро переводов при ЦК КПК. Пекин: Пекинский еженедельник, 1987. 126 с.

25. Устав Коммунистической партии Китая. Russian.china.org.cn. URL: http://russian.china.org.cn/china/archive/shiqida/2007-10/26/content_9128399.htm

26. Communiqué of the National Bureau of Statistics of People's Republic of China on Major Figures of the 2010 Population Census. National Bureau of Statistics of China. Офіційний сайт Міністерства статистики КНР. URL: http://www.stats.gov.cn/english/newsandcomingevents/t20110428_402722244.htm

27. 中國共產黨第十二次全國代表大會（文件）。北京（XII Всекитайський з'їзд Комуністичної партії Китаю (Документи). Пекін), 1982. 72 с.

28. 中华人民共和国高等教育法 (Закон про вищу освіту Китайської Народної Республіки. Офіційний портал Міністерства освіти КНР) URL: http://old.moe.gov.cn//publicfiles/business/htmlfiles/moe/moe_619/200407/1311.html

29. 中华人民共和国义务教育法 (Закон КНР про обов'язкову освіту. GOV.CN: Офіційний портал Центрального народного уряду КНР). URL: http://www.gov.cn/flfg/2006-06/30/content_323302.htm

30. 新时代公民道德建设实施纲要 (Концепція побудови громадянської моралі в нову еру. Офіційний портал Центрального народного уряду КНР). 新华社北京 2001 年 10 月 27 日电 近日 (Інформаційна агенція Сінхуа 27 жовтня 2001 року). URL: http://www.gov.cn/zhengce/2019-10/27/content_5445556.htm

31. 中国教育改革和发展纲要 (Концепція реформи та розвитку Китаю в галузі освіти. Офіційний портал Міністерства освіти КНР). URL: http://old.moe.gov.cn/publicfiles/business/htmlfiles/moe/moe_177/200407/2484.html

32. 关于文化部 2011 年财政拨款支出预算表的说明 2012 年 04 月 24 日. (Міністерство культури оголосило роз'яснення до таблиці бюджетних витрат на 2012 рік. 24 квітня 2012 року. GOV.CN: Офіційний портал Центрального народного уряду КНР). URL: www.gov.cn http://www.gov.cn/gzdt/2012-04/24/content_2122208.htm

33. 1998 年教育改革與發展計劃中国教育发展和改革纲要(1990—2000). 中華人民共和國文化部 (Програма реформування та розвитку освіти в 1998 р. Конспект розвитку та реформування освіти в Китаї (1990-2000 рр.)). Офіційний портал Міністерства освіти КНР).. URL:

http://www.moe.gov.cn/s78/A03/ghs_left/moe_1892/s6616/s6617/201207/t20120706_138916.html

34. 中华人民共和国主席令 第五号 《中华人民共和国义务教育法》已由中华人民共和国第十届全国人民代表大会常务委员会第二十二次会议于 2006 年 6 月 29 日修订通过，现将修订后的《中华人民共和国义务教育法》公布，自 2006 年 9 月 1 日起施行。(Наказ Президента Китайської Народної Республіки № 52 про «Закон Китайської Народної Республіки про обов'язкову освіту», що був переглянутий і прийнятий на 22-му засіданні Постійного комітету Десятого Всекитайського зібрання народних представників Китайської Народної Республіки 29 червня 2006 р. GOV.CN: Офіційний портал Центрального народного уряду КНР). URL: http://www.gov.cn/flfg/2006-06/30/content_323302.htm

35. 面向 21 世纪教育振兴行动计划 (План дій щодо сприяння освіті на XXI століття. Офіційний портал Міністерства освіти КНР) URL: http://old.moe.gov.cn/publicfiles/business/htmlfiles/moe/moe_177/200407/2487.html

36. 国家“十一五”时期文化发展规划纲要国务院新闻办公室网站 中华人民共和国国务院新闻办公室(План національного культурного розвитку «Одинадцята п'ятирічка». Офіційний портал інформаційного бюро Державної Ради КНР.). <http://www.scio.gov.cn/ztk/dtzt/33/5/Document/737233/737233.htm>

37. 中共中央关于深化文化体制改革 推动社会主义文化大发展大繁荣若干重大问题的决定 2011 年 10 月 18 日中国共产党第十七届中央委员会第六次全体会议通过 (Постанова ЦК КПК про деякі важливі питання поглиблення реформи системи культури і просування великого розвитку і великого розквіту соціалістичної культури. Пекін), 2011. 44 с.

38. 中共中央關於“國家體制改革”的決議。北京，振民出版社(Постанова ЦК КПК «Про реформу господарської системи». Пекін, Женьмін чубаньше), 1984. 32 с.

39. 关于 2000 年中央和地方预算执行情况 及 2001 年中央和地方预算草案的报告 - 2001 年 3 月 6 日在第九届全国人民代表大会第四次会议上

财政部 部长 项怀诚 (Про виконання центрального і місцевих бюджетів в 2000 р і звіт щодо проектів центрального і місцевих бюджетів на 2001 рік на четвертій сесії Дев'ятого Всекитайських зборів народних представників 6 березня 2001 р. GOV.CN: Офіційний портал Центрального народного уряду КНР). URL: http://www.gov.cn/gongbao/content/2001/content_60716.htm

40. 2010 年中央和地方预算执行与2011年预算草案报告 (Про виконання центрального і місцевих бюджетів у 2010 р. GOV.CN: Офіційний портал Центрального народного уряду КНР). URL: http://www.gov.cn/2011lh/content_1826493.htm

41. 公民道德建设实施纲要 (Програма будівництва громадянської етики. GOV.CN: Офіційний портал Центрального народного уряду КНР). URL: http://www.gov.cn/gongbao/content/2001/content_61136.htm

42. 全国农村工作会议纪要 人民网, (Протокол Всекитайської наради щодо роботи в селах. Події в Китаї. Народний інтернет). URL: http://www.china.com.cn/guoqing/2012-02/02/content_24531335.htm

43. 中央关于深化文化体制改革若干重大问题的决定中央政府门户网站 (Рішення ЦК КПК про деякі важливі питання поглиблення реформи системи культури, сприяння розвитку і процвітанню соціалістичної культури. Портал центрального уряду КНР. GOV.CN: Офіційний портал Центрального народного уряду КНР). URL: http://www.gov.cn/jrzg/2011-10/25/content_1978202.htm

44. 中共中央关于加强党的执政能力建设的决定 (Рішення ЦК КПК «Про посилення будівництва правлячої партії». GOV.CN: Офіційний портал Центрального народного уряду КНР). URL: http://www.gov.cn/test/2008-08/20/content_1075279.htm

45. 关于文化部2011年财政拨款支出预算表的说明. (Роз'яснення до бюджету Мінкультури на 2011 рік). 中华人民共和国文化和旅游部(Офіційний портал Міністерства культури і туризму КНР). URL: https://www.mct.gov.cn/whzx/bnsj/cws/201309/t20130902_827880.h

46. 中国共产党大事记（1979年）（Хроніка Комуністичної партії Китаю (1979). GOV.CN: Офіційний портал Центрального народного уряду КНР). URL: http://www.gov.cn/test/2007-09/04/content_736384.htm

47. 中国共产党大事记（1984年）（Хроніка Комуністичної партії Китаю. GOV.CN: Офіційний портал Центрального народного уряду КНР). URL: (1984) http://www.gov.cn/test/2007-09/04/content_736471_4.htm

48. 中国共产党大事记（1985年）（Хроніка Комуністичної партії Китаю (1985). GOV.CN: Офіційний портал Центрального народного уряду КНР). URL: http://www.gov.cn/test/2007-09/04/content_736838.htm

Документи міжнародних організацій.

49. Штаб-квартира Институтов Конфуция (Ханьбань). URL: <http://ci-msu.ru/about/hanban.html>

50. Confucius Institute Headquarters (Hanban). URL: http://www.hanban.org/hb/node_7446.htm

51. European Association for Chinese Studies. URL: <http://chinesestudies.eu/>

52. International Confucian Association URL: <https://uia.org/s/or/en/1100060068>

53. Шанхайская организация сотрудничества (Shanghai Cooperation Organization (SCO)). URL: <http://www.sectSCO.org/>

Офіційні доповіді, виступи та інтерв'ю провідних китайських політичних діячів.

54. Доклад Ху Цзиньтао на 18-м съезде КПК. Россия и Китай: Азиатское иллюстрированное обозрение. URL: <https://ruchina.org/china-article/china/61.html>

55. Дэн Сяопин. Избранное. Том I: 1938-1965. Пекин: Издательство литературы на иностранных языках, 1995. 497 с.

56. Дэн Сяопин. Избранное. Том II: 1975-1982. Пекин: Издательство литературы на иностранных языках, 1995. 560 с.

57. Дэн Сяопин. Избранное. Том III: 1982-1992. Пекин: Издательство литературы на иностранных языках, 1995. 544 с.

58. Дэн Сяопин. Основные вопросы современного Китая. М.: Политиздат, 1988. 259 с.

59. Дэн Сяопин. Строительство социализма с китайской спецификой. Статьи и выступления. М.: Общество дружбы и сотрудничества с зарубежными странами, 2002. 528 с.
60. Ли Дачжао. Избранные статьи и речи. М.: Наука. 1965 р. – 346 с.
61. Ли Цзюньжу. Что вы знаете о Компартии Китая? Издательство литературы на иностранных языках. Пекин. 2011. 171 с.
62. Отчётный доклад генерального секретаря ЦК КПК Ху Цзиньтао на XVIII всекитайском съезде КПК. Экспресс-информация ИДВ РАН. 2012. № 7. XVIII съезд Коммунистической партии Китая. 14-106.
63. Правдиво представлять историю, правдиво оценивать историю. Изучаем речь товарища Си Цзиньпина на торжественном совещании посвященном 120 годовщине товарища Мао Цзедуна. ЦЮШИ. Пекин, 2014. № 2, 14-16. (<http://www.qsttheory.cn>).
64. Си Цзиньпин. О государственном управлении. Напечатано в КНР. Издательство литературы на иностранных языках. 2018. Т. 1, третье издание. 646 с.
65. Си Цзиньпин. О государственном управлении. Напечатано в КНР. Издательство литературы на иностранных языках. 2018. Т. 2, первое издание. 802 с.
66. Сунь Ят-сен. Первым шагом в переустройстве Китая может быть только революция. Избранные произведения. М: Наука, 1985. 759 с. 20-28.
67. Сунь Ят-сен. Программа строительства страны Избранные произведения. М: Наука, 1985. 759 с. 218-328.
68. Deng Xiaoping. Build socialism with chinese characteristics, June 30, 1984. Академічне видання коледжу Веллеслі. URL: <http://academics.wellesley.edu/Polisci/wj/China/Deng/Building.htm>
69. Jiang Zemin. Report at the 16th CCP National Congress. Jenmin Jibao, November 14, 2002.
70. Jiang Zemin. Speech at the 6th Plenary Session of the 14th CCP National Congress. Jenmin Jibao, October 10, 1996.

71. Speech by Chinese President Hu Jintao at Yale University. 2006. apr. 21. Сайт Посольства КНР у Республіці Філіпіни. URL: <http://ph.china-embassy.org/eng/xwtd/t259486.htm>

72. Yang Chaoming. The Confucian Spirit and Chinese dream. Time Publishing and Media Co. Ltd. Anhui Literature and Art Publishing House. 2018. 270 p.

73. 邓小平：解放思想，实事求是，团结一致向前看 1978年12月13日。人民网(Ден Сяопін. Вивільнити мислення, шукати істину у фактах та сподіватися на єдність» 13 грудня 1978 р. Народний інтернет). 29.12.2000. URL: <http://www.people.com.cn/GB/channel1/10/20000529/80792.html>

74. 胡錦濤主席在中國共產黨第十七次全國代表大會上。中國共產黨(Доповідь Ху Цзіньтао на XVII Всекитайському з'їзді Комуністичної партії Китаю. Офіційний портал ЦК КПК). URL: <http://cpc.people.com.cn/GB/64162/64168/64569/104868/6375064.html>

75. 在中共中央，中央民主黨，全國聯大和無黨派的會議上，都有關於江澤民頒布的聲音。新華社 人民网(Звіт про промову Цзян Цземіна на зустрічі керівників ЦК КПК, центральних демократичних партій, керівників Національної Федерації та безпартійних. Агентство Сінхуа. Народний інтернет), 08.02.2002. URL: <http://www.people.com.cn/GB/shizheng/16/20020208/666802.html>

76. 捍衛毛澤東的創作。卷5。(Обрані твори Мао Цзедуна. Том 5.), 1976. 377 с.

77. 找到周恩來。湯姆·尚黑珍敏(Обрані твори Чжоу Еньляя. Том 3. Шан Хей Чжень Мінь), 1988, 404 с.

78. 1983年國務院政府工作 人民网(Звіт про роботу уряду Державної ради КНР за 1983 рік. Прем'єр-міністр Державної ради Чжао Цзіян. Народний інтернет). URL: http://big5.china.com.cn/guoqing/2012-02/15/content_24641947.htm

79. 胡锦涛在党的十七次全国代表大会上作报告(摘要) Ху Цзіньтао доповідає на XVII з'їзді партії (реферат). GOV.CN: Офіційний портал Центрального народного уряду КНР). URL: http://www.gov.cn/ldhd/2007-10/15/content_776431.htm

80. 江澤民 在紀念中國共產黨成立 80 週年的紀念性會議上的講話。北京：人民出版社。(Цзян Цземінь. Виступ на урочистому зібранні з нагоди 80-ї річниці з дня створення КПК. Пекин: Народное издательство), 2001. 31 с.

81. 江澤民 為了中國特色社會主義，鼓舞“小康”的停職和建立新局面。北京新華社 (Цзян Цземінь. Побудова суспільства «сяокан» усебічним чином і створення нової ситуації для справи соціалізму з китайськими особливостями. Агентство Сінхуа, Пекін), 17.11.2002.

82. 江泽民胡锦涛出席军委扩大会议并发表重要讲话 (图) [2004 年 09 月 21 日 00:24] 江泽民活动报道集 人民网 (Цзян Цземінь і Ху Цзіньтао взяли участь у розширеному засіданні Військової комісії і виступили з важливою промовою (на фото) [00:24, 21 вересня 2004 р.] Збірник звітів про діяльність Цзян Цземіня. Народний інтернет) URL: <http://www.people.com.cn/GB/shizheng/252/2140/>

Конфуціанські першоджерела та матеріали, пов'язані з розвитком конфуціанської традиції.

83. Афоризмы старого Китая. Пер. с кит., сост., вступ. ст. и примеч. В. В. Малявина. М.: Наука, 1988. 192 с.

84. Древнекитайская философия. Собрание текстов в двух томах. Т. 1. Автор: редактор Литвинова Л. В. М.: Мысль, 1972. 363 с.

85. Конфуцианское «Четверокнижие» («Сы шу») / Пер. с кит. и коммент. А.И. Кобзева, А.Е. Лукьянова, Л.С. Переломова, П.С. Попова. М.: Восточная литература, 2004. 431 с.

86. Конфуцианство в Китае: Проблемы теории и практики / Отв. ред. Л.П. Делюсин. М.: Наука, 1982. 263 с.

87. Конфуциева летопись «Чуньцю» («Вёсны и осени») / Пер. и примеч. Н. И. Монастырева; Исслед. Д.В. Деопика, А.М. Карапетьянца; Отв. ред. А.М. Карапетьянц. М.: Восточная литература, 1999. 351 с.

88. Конфуций. Беседы и суждения Конфуция: [В рус. пер. XIX-XX вв.] / Сост., подгот. текста, примеч. и общ. ред. Р.В. Грищенко; предисл. Л. С. Переломова. СПб.: Кристалл: Терция, 1999. 1119 с.

89. Конфуций. Изречения / Сост. В. Гаврищук. М.: Современ. гуманитар. ин-т, 2001. 156 с.
90. Конфуций. Лунь юй. Изречения / Перевод И.И. Семенов. М.: Эксмо, 2004. 464 с.
91. Конфуцианство. Лунь юй. Перевод А. С. Мартынова в 2-х томах. СПб.: Петербургское Востоковедение, 2001. Т. 1. 368 с.
92. Конфуцианство. «Лунь юй». Перевод А. С. Мартынова в 2-х томах. СПб.: Петербург. востоковедение, 2001. Т. 2. 372 с.
93. Лао-цзы. Дао дэцзин. Трактат о пути и доблести. Люйши Чуньцю / Перевод с китайского Г. А. Ткаченко. М.: Мысль, 2001. 459-479.
94. Лао-Цзы. Канон пути и благодати. Цит. за Мьялль Л.Я. К пониманию «Дао-Дэ цзина». Ученые записки Туртуского государственного университета. Тарту, 1980. 12-16.
95. Люйши чуньцю. Перевод с китайского Г. А. Ткаченко. М.: Издательство «Мысль», 2001. 525 с.
96. Переломов Л. С. Конфуций: Лунь юй / Исслед., пер. с кит., коммент.; Факсимильный текст «Лунь юя» с комментариями Чжу Си. М.: Восточная литература, 1998. 590 с.
97. Переломов Л. С. Слово Конфуция. М.: Фабула, 1989. 191 с.
98. Переломов Л. С. «Четверокнижие» – ключ к постижению конфуцианства. Конфуцианское «четверокнижие» («Сы шу»). М.: Вост. лит., 2004. 431 с.
99. Семенов И. И. Афоризмы Конфуция. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1987. 302 с.
100. Семенов И. И. Милосердие в конфуцианском учении. М.: Знание, 1989. 62 с.
101. Сунь-цзи. Искусство стратегии. Древнекитайские трактаты, ставшие основой целого ряда управленческих теорий. М.: Астрель, 2007. 526 с.
102. Сыма Цянь. Исторические записки / Перевод с китайского и предис. Р.В.Вяткина, т.1, М.: Восточная литература, 2006. 559 с.

103. Сыма Цянь. Исторические записки / Пер. и пред. Р.В. Вяткина, т. 2, М.: Восточная литература, 2006, 557 с.

104. Философы из Хуайнани. Хуайнаньцзы. Перевод с китайского Л. Померанцевой. М.: Мысль, 2004. 429 с.

105. Хань Фэй-цзы. Книга закона и порядка. Советы разумному правителю / Пер. А. И. Иванова. – М.: Центрополиграф, 2019. 297 с.

106.孔子家语 北京燕山出版社出版 地址：北京市宣武区陶然亭路 53 号 2009 年 1 月第 2 版 (Описи бесід Конфуція зі своїми учнями). Пекін: Яньшань, 2009 р. 314 р.

107. 老子•庄子 北京出版社出版集团 地址：北京•北三环中路 6 号 2006 年 7 月第一版, (Лаоцзы. Пекін: Zhuangzi Beijing, 2006 р.). 383 р.

108. 胡適 儒學的使命 北京：中華書局 (Ху Ши. Місія конфуціанства. Збірник наукових праць Ху Ши – історія китайської філософії). Пекін: Книжкова компанія Чжунхуа, 1998. 220 с.

Джерела особистісного походження, мемуари та спогади.

109. Парсонс Толкот. О построении социальных систем: Интеллектуальная автобиография. Система современных обществ. М.: Аспект пресс, 1998. 206-265.

110. Тихвинский С. Прошлое: голос очевидца. Китай в моей жизни. Проблемы Дальнего Востока. 1989. № 3. 104-119.

111. Тихвинский С. Прошлое: голос очевидца. Китай в моей жизни. Проблемы Дальнего Востока 1989 №4. с.103-117.

112. Устная история. Буров Владилен Георгиевич. Российская академия наук, Институт востоковедения. Российское китаеведение – устная история. Сборник интервью в ведущих российских китаеводами XX-XXI века. Том 2, 15-79.

113. Устная история. Титаренко Михаил Леонтьевич. Российская академия наук, Институт востоковедения. Российское китаеведение – устная история. Сборник интервью в ведущих российских китаеводами XX-XXI века. Том 2, 247-392.

114. Шущий Ю. Жизнеописание. Проблемы Дальнего Востока. М.: Прогресс. 1989. № 4. 148-156.

115. 李志萍 韋取名 鄧小平軍事戰略思想及戰略決策 (Лі Чіпінг Вей ім. Військове стратегічне мислення Ден Сяопіна та стратегічне рішення) Офіційний сайт КПК URL: <http://src.people.com.cn/BIG5/n/2014/0723/c69113-25326384.html>

Монографічні дослідження та розділи в колективних монографіях.

116. Абрамов В. А. Глобализирующий Китай: грани социокультурного измерения. М.: Восточная книга, 2010. 240 с.

117. Абрамов В. А., Абрамова Н. А. Ценностный потенциал китайского «могущественного культурного государства» в проекциях глобального развития. Москва : Восточная книга, 2014. 253 с.

118. Абрамова Н. А. Политическая культура Китая: традиции и современность. М.: Муравей, 2001. 319 с.

119. Абрамова Н. А. Традиционная культура Китая и межкультурное взаимодействие (социально-философский аспект). Чита: ЧитГТУ, 1998. 303 с.

120. Аверинцев С. С. Архетипы. Мифы народов мира. М., 1997. Т. 1. 110-111.

121. Андрущенко В. П., Михальченко М. І. Сучасна соціальна філософія. Київ: Генеза, 1996. 368 с.

122. Арриги Д. Адам Смит в Пекине. Что получил в наследство XXI век. М.: Институт общественного проектирования, 2009. 456 с.

123. Барач Д. Ден Сяопин. М.: Международные отношения, 1986. 282 с.

124. Бертронг Д., Бертронг Э. Конфуцианство. М.: Фаир-Пресс, 2004. 304 с.

125. Бжезінський З. Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи. Івано-Франківськ: Фабула, 2019. 288 с.

126. Бодде Д. Китайська думка, суспільство і наука: інтелектуальні та соціальні основи науки та техніки в досучасному Китаї». Харків: Фоліо, 1991. 226 с.

127. Бойченко О. І. Філософська антропологія Давнього Китаю, К., 2003. 198 с.

128. Борох Л. Н. Интерпретация Сунь Ятсеном конфуцианского идеала Датун (синхайский период). Завещание китайского императора. Сунь Ятсен. М.: Восточная литература, 1987. 3-21.
129. Борох Л. Н. Конфуцианство и европейская мысль на рубеже XIX-XX веков. Лян Цичао: теория обновления народа. М.: Восточная литература, 2001. 287 с.
130. Борох Л.Н. Общественная мысль Китая и социализм (начало XX века). Монография. М.: Наука, 1984. 300 с.
131. Босик З. О. Родинна обрядовість: трансформація та архетипові мотиви весільної обрядовості Середньої Наддніпрянщини. К.: НАКККіМ, 2010. 344 с.
132. Васильев В. П. Буддизм, его догматы, история и литература., 1 ч. СПб., 1857. 356 с.
133. Васильев Л. С. Проблемы генезиса китайского государства. М.: Наука, 1983. 327 с.
134. Васильев Л. С. Проблемы генезиса китайской мысли. М.: Наука, 1989. 312 с.
135. Васильев Л. С. Этика и ритуал в трактате «Ли цзи». Этика и ритуал в традиционном Китае. М.: Наука, 1988. 173-201.
136. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма. Ивано-Франковск: Ист-вью, 2002. 352 с.
137. Виноградский Б. Б., Кузык Б. Н. Законы гармонии на Пути правителя. М.: Гермитаж-Пресс, 2005. 430 с.
138. Вяткин Р. В. Свистунова Н. П. Историческая наука в КНР. М: Наука, 1981. 355 с.
139. Галенович Ю.М. Девиз Ху Цзиньтао: социальная гармония в Китае. М.: Памятники исторической мысли, 2006. 392 с.
140. Ганшин Г.А. Экономическая реформа в Китае: эволюция и реальные плоды. М.: Восточная литература, 1997. 208 с.
141. Гельбрас В. Г. Рабочий класс Китая (1949-1974 г.г). М.: Наука, 1978. 272 с.

142. Гельбрас В. Г. Социально-политическая структура КНР, 50-60-е гг. - М.: Наука, 1980. 264 с.
143. Гельбрас В. Г. Экономическая реформа КНР: очерки, наблюдения, размышления. М.: Международные отношения, 1990. 312 с.
144. Георгиевский С.М. Мифические воззрения и мифы китайцев (С таблицами китайских иероглифов). СПб.: Типография И.Н. Скороходова, 1892. XIV, 118, XV с.
145. Георгиевский С.М. Первый период китайской истории. До императора Цинь-Ши-хуанди СПб.: Печатня А. Григорьева, 1885. Т.1. 321 с.
146. Георгиевский С.М. Принципы жизни Китая: культ предков, многобожие и философия Изд. 2. URSS, 2015. 304 с.
147. Гране М. Китайская мысль. М.: Республика, 2004. 526 с.
148. Гране М. Китайская цивилизация. М. Алгоритм. 2008. 414 с.
149. Грушин Б. А. Массовое сознание. М.: Политиздат. 1987. 368 с.
150. Гумилев Л. Н. Древние тюрки. М.: Айрис пресс. Рольф, 2002. 560 с.
151. Делюсин Л.П. Китай в поисках путей развития. М.: Муравей, 2004. 445 с.
152. Делюсин Л. П. Спор о социализме. Из истории общественно-политической мысли Китая в начале 20-х годов. М., Наука, 1970. 92 с.
153. Делюсин Л. П., Борох Л. Н., Поршнева Е. Б. Личность в традиционном Китае. М.: Наука, 1992. 327 с.
154. Исакова Н. В. Культура и человек в этническом пространстве. Новосибирск : Изд-во ГЦРО, 2001. 344 с.
155. Камышная О. Н., Баранов А. В. Система образования в КНР. М.: КРАСАНД, 2011. 334 с.
156. Кіктенко В.А. Историко-философская концепция Джозефа Нидема. Китайская наука и цивилизация. Философский анализ. М.: ИИЕТ РАН, 2009. 530 с.
157. Кіктенко В.О. Нарис з історії українського китаєзнавства. XVIII – перша половина XX ст.: дослідження, матеріали, документи. К., 2002. 194 с.

158. Китай на пути модернизации и реформ. 1949–1999. М.: Восточная литература, 1999. 735 с.
159. Кобзев А. И., Лукьянов А. Е., Переломов Л. С., Попов П. С., Майоров В. М. Конфуцианское «четверокнижие» («сышу»). М.: Восточная литература, 2004. 432 с.
160. Кобзев А. И. Философия китайского неоконфуцианства. М.: Восточная литература, 2002, 606 с.
161. Конрад Н. И. Избранные труды. История. М.: Наука 1974. 480 с.
162. Кравцова М. Е. История культуры Китая. М.: Лань, 2003. 416 с.
163. Кузык Б. Н., Титаренко М. Л. Китай-Россия-2050 стратегия соразвития. М.: Институт экономических стратегий, 2006. 656 с.
164. Кувакин И. Мышление и история. М.: Коффи, 2008. 470 с.
165. Лаппо-Данилевский А. С. Методология истории. Екатеринбург: Деловая книга, 2013. 602 с.
166. Лефевр В. А. Формула человека. М.: Прогресс, 1991. 108 с.
167. Лиотар Ф. Состояние постмодерна. М.: АЛЕТЕЙЯ, 1998. 160 с.
168. Ломанов А. В. Современное конфуцианство: Философия Фэн Юланя. М.: Восточная литература, 1996. 248 с.
169. Лукьянов А.Е. Лао-цзы и Конфуций: Философия Дао. М.: Восточная литература, 2000. 384 с.
170. Лю Данянь. Хоу Вайлу и марксистская историческая наука Избранные статьи по проблемам исторической науки. М.: Наука, 1988. 207 с.
171. Макгрегор Р. Партия. Тайный мир коммунистических властителей Китая. М.: Эксмо, 2011. 415 с.
172. Малявин В. В. Сумерки дао. Культура Китая на пороге Нового времени. М: АСТ, 2003. 436 с.
173. Малявин В. В. Книга прозрений. М.: Наталис, 1998. 448 с.
174. Ма Личэн, Лиин Чжтцзюнь. Цзяофэн. Пекин: Цзин жи Чжунго чубаншэ, 1997. 247 с.

175. Маркова С. Д. Маоизм и интеллигенция. Проблемы и события. М.: Наука, 1975, 245 с.
176. Мартынов А. С. Конфуцианство. Лунь юй». В 2-х томах. СПб.: Петербургское Востоковедение, 2001. Том 1. 368 с.
177. Медведев Р.А. Подъем Китая. М.: ООО «Издательство Астрель», 2012. 320 с.
178. Метельова Т. О. Людина в історії: пошук системних закономірностей. – К.: Українська книга, 2002. 448 с.
179. Метельова Т. О. Світоглядно-антропологічні основи західноєвропейської філософії: від архаїки до модерну. К.: Українська книга, 2003. 280 с.
180. Метельова Т.О. Цивілізація як категорія культурно-цивілізаційного аналізу. Культурно-цивілізаційний простір Європи і Україна: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку. К.: Університет «Україна», 2010. 405 с. 11-24.
181. Метельова Т.О. Цінності як основа формування соціальної системи та критерій цивілізаційного поступу. Сучасні європейські культурно-історичні цінності в контексті викликів глобалізації. К.: Фенікс, 2014. 444 с. 18-44.
182. Най Дж. С. Гибкая власть: как добиться успеха в мировой политике. Новосибирск, Москва: Фонд социо-прогност. исслед. «Тренды», 2006. 221 с.
183. Никифоров В. Н. Первые китайские революционеры. М: Наука, 1980. 255 с.
184. Парсонс Т. Система современных обществ. М.: Аспект пресс. 1998. 270 с.
185. Патнем Г. Розум, істина й історія. К.: Видавничий дім Альтернативи. 2003. 231с.
186. Пахомов Ю. Н., Крымский С. Б., Павленко Ю. В. Пути и перепутья современной цивилизации. К.: Ин-т мировой экономики и междунар. отношений, 1998. 432 с.

187. Переломов Л.С. Конфуций: жизнь, учение, судьба. М.: Наука, Восточная литература, 1993. 440 с.
188. Переломов Л. С. Конфуцианство и легизм в политической истории Китая. М.: Наука, 1981. 331 с.
189. Переломов Л. С. Конфуцианство и современный стратегический курс КНР. М.: Издательство ЛКИ, 2007. 256 с.
190. Переломов Л. С. Империя Цинь – первое централизованное государство в истории Китая (221-209 гг. до н.э.). М., 1962
191. Переломов Л.С. Конфуций и конфуцианство с древности по настоящее время (V в. до н. э. XXI в.). М.: Стилсервис, 2009. 704 с.
192. Переломов Л. С. Традиционная китайская философия и ее роль в современном Китае. Книга правителя области Шан. М.: Ламартис, 2007. 303 с.
193. Плахотнюк В. С. Семиотический метод изучения культуры и семиология как теоретический фундамент культурологи. Семиотика культуры: антропологический поворот. СПб.: Эйдос, 2011. 362 с.
194. Попович М. В. Раціональність і виміри людського буття. К.: Сфера, 1997. 289 с.
195. Портяков В. Я. Поиск путей социально-экономического развития в Китайской Народной республике (конец 70-х – первая половина 90-х годов), 1999. 458 с.
196. Портяков В. Я. Экономическая политика Китая в эпоху Дэн Сяопина. М.: Восточная литература., 1998. 236 с.
197. Портяков В. Я. Экономические реформы в Китае (1979 - 1999 гг.). М.: Институт Дальнего Востока РАН, 2003. 178 с.
198. Поршнева Е. Б. Религиозные движения позднесредневекового Китая. Проблемы идеологии. М. Наука, 1991. 220 с.
199. Просеков С. А. Социально-философский анализ модернизации современного Китая в условиях глобализации: монография. М.: Финакадемия, 2009. 340 с.

200. Санцевич А. В. Методика исторического исследования. К.: Наукова думка, 1990. 211 с.
201. Седнев В. В. Эволюция идейно-теоретических установок КПК и проблема перехода Китая к инновационной модели развития. Китайська цивілізація: традиції та сучасність. К.: Інститут сходознавства ім. А. Кримського НАН України, 2007. 160 с.
202. Сидихменов В. Я. Китай: Страницы прошлого. М.: Наука, 1987. 396 с.
203. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество. М.: Изд-во политической литературы, 1992. 543 с.
204. Сорокин П. А. Социальная и культурная динамика. СПб.: РХГИ, 2000. 1056 с.
205. Софронов М. В. Китайский язык и китайское общество. М.: Наука, 1979. 312 с.
206. Старостин Б. С. Освободившиеся страны: общество и личность. Краткий анализ немарксистских концепций. М.: Мысль, 1984. 286 с.
207. Тихвинский С.Л. Завещание китайского императора. Сунь Ятсен: жизнь, борьба и эволюция политических взглядов. М. Издательство политической литературы. 1986. 223 с.
208. Тихвинский С. Л. Китай и всемирная история. АН СССР, отделение истории. М.: Наука, 1988. 591с.
209. Тихвинский С. Л. Избранные произведения в 5 тт. Книга 6 дополнительная. М.: Наука, 2012. 376 с.
210. Україна – Китай – 25 років співробітництва: результати та перспективи. «Один пояс, один шлях»: монографія. К.: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2018. 392 с.
211. Фицджеральд Ч.П. История Китая. М.: Центрполиграф, 2004. 460 с.
212. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию. М.: ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 2004. 730 с.
213. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие. СПб.: Наука, 2006. 379 с.

214. Чжен В. А. Безпека участі України у глобальній економіці. Конкурентні стратегії безпеки розвитку України в глобальному середовищі. Львів, 2019. 872 с. 105-162.

215. Шморгун А. А. Антитоталитарный потенциал китайской социально-мировоззренческой традиции. Цивилизационные модели современности и их исторические корни. К.: Наукова думка, 2002. 632 с. 233-283.

216. Шморгун А. А. Проблема идентичности в системно-цивилизационном измерении. Идентичности и ценности в эпоху глобализации. К.: Наукова думка, 2013. 62-169.

217. Шморгун А. А. Религиозно-мировоззренческие парадигмы Востока и Запада в контексте стадияльно-цивилизационной типологии: поиск духовной альтернативы. Цивилизационные структуры современного мира. Цивилизации Востока в условиях глобализации. К.: Наукова думка, 2008. 367-530.

218. Шморгун О. О. Цивілізаційна ідентичність: теоретичні та політичні засади. Україна в Європі: контекст міжнародних відносин. К.: Фенікс, 2011. 100-118.

219. Эйзенштадт Ш. Новая парадигма модернизации. Сравнительное изучение цивилизаций. М.: Аспект Пресс, 1998. 556 с.

220. Ядов В. А. Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности. М. ИКЦ «Академкнига». «Добросвет», 2003. 357 с.

221. Ясперс К. Смысл и назначение истории. М.: Республика. 1994. 528 с.

222. Bell D. China's New Confucianism. Princeton: Princeton University Press, 2008. 280 p.

223. Chinese cultural laws regulations and institutions. Co-writers Hong Yongping, Zhang Xiguang, Wang Heyun, Wu Hengjun, Liu Changquan. Culture and Publishing House, 1999. 192 p.

224. Franke O. Studien zur Geschichte des konfuzianischen Dogmas und der chinesischen Staatsreligion. Das Problem des Tsch'un-ts'iu und Tung Tschung-schu's Tsch'un-ts'iu fan lu. German Paperback, 2019. 352 p.

225. Gilboy G., Heginbotham E. Chinese and Indian Strategic Behavior: Growing Power and Alarm. New York: Cambridge University Press, 2012. 376 p.
226. Jenks C. Culture. L., N.-Y. : Routledge, 1993. 257 p.
227. Kroeber A., Kluckhohn C. Culture a critical review of concepts and definitions, by A. L. Kroeber and Clyde Kluckhohn, with the assistance of Wayne Untereiner and appendices by Alfred G. Meyer. Cambridge, Mass., The Museum, 1952. 223 p.
228. Meng B. The Politics of Chinese Media – Consensus and Contestation. New York, NY, USA: Palgrave Macmillan, 2018. 225 p.
229. Needham J. Science and Civilisation in China. Volume 1. Introductory Orientations. Cambridge University Press, 1954. 374 p.
230. Needham J. The Shorter Science and Civilisation in China: An Abr. of Joseph Needham's Vol. 1, 2. Cambridge University Press; Abridged edition, 1981. 352 p.
231. Wailu H. A Short History of Chinese Philosophy. Beijing: Foreign Languages Press, 1959. 177 p.
232. Zhang R. The Communist Party of China: Its Organization and Their Functions. Beijing: China Intercontinental Press, 2007. 112 p.
233. 鮑彤 et al. 改革歷程: 完整錄音 還原歷史 — 1 — 新世紀出版社 (Бао Тун та ін. Процес реформи: повний запис, відновлення історії. New Century Press), 2009. 384 с.
234. 侯外廬 中国思想通史 北京: 人民出版社 (Вайлу Хоу. Всезагальна історія китайської думки. Пекін: Народне господарство), 1957. 663 с.
235. 高占祥 文化力 北京大学出版社 (Гао Чжаньсян. Сила культури. Видавництво Пекінського університету), 2007. 318 с.
236. 文化软实力蓝皮书。中国文化软实力研究报告 2010 社会科学文献出版社 (Го Цземінь. Блакитна книга про «м'яку силу» культури: доповідь про дослідження м'якої сили культури Китаю-2010). Пекін: Видавництво суспільних наук), 2001. 436 с.

237. 陆钢, 郭学堂.。中国威胁谁解读“中国威胁论”。上海(Лу Ган, Го Сюетан. Інтерпретація «Китайської загрози»), 2004. – 440 с., С. 418–419.

238. 張門倫 中國歷史科學史。蘭州 (Чжан Менлунь. Історія китайської історичної науки), 1983. 144 с.

239. 朱正. 小书生大时代 – 朱正口述自传北京大学出版社 1999. 348 頁 254-156 (Чжу Чжен. Ніколи не здавайся. Peking University Press, 1999. 348 с.

Дисертації та автореферати дисертацій.

240. Исакова Н. В. Культурно-антропологическое исследование социальных процессов: методология и практика : автореф. дис. д филос. наук : 09.00.13; М., 2002. 44 с.

241. Кошовий С. О. Реформи Шан Яна: автореф. дис. канд. іст. н. 07.00.02; Київ. Нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2016. 22 с.

242. Кучинская Т. Н. Архитектоника социокультурного пространства Китая в условиях транснационального межкультурного взаимодействия РФ и КНР: дис. филос. н.: 09.00.13; Забайк. гос. ун-т, Чита, 2013. 413 с.

243. Нікіщенко С. О. Сталі концепції у зовнішній політиці Китаю (відносини з Японією, Кореєю та В'єтнамом) дис. канд. іст. наук: 07.00.02; НАН України, Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського. К., 1996. 253 с.

244. Сюн Лэпин. Высшее образование как инструмент «мягкой силы» России и Китая: дис. канд. полит. наук. Москва, ФГАОУ ВО «Российский университет дружбы народов». 2018. 191 с.

245. Черниш М. О. Збереження культурного розмаїття в добу глобалізації (середина ХХ – початок ХХІ ст.): дис. канд. культурології: 26.00.01; Нац. акад. кер. кадрів культури і мистецтв. Київ, 2014. 240 с.

Довідкова література.

246. История Востока. Восток в новейший период 1945 – 2000 гг., Т. 4. М.: Восточная литература, 2008. 832 с.

247. История китайской философии / Ред. и послесл. М.Л. Титаренко. – М.: Прогресс, 1989. 552 с.

248. Календарные обычаи и обряды народов Восточной Азии. Новый год. М.: Наука. 1985. 264 с.
249. Китай: история, культура и историография / под ред. Н. Ц. Мункуева. М.: Наука, 1977. 247 с.
250. Китай: цифры, факты, 1991. Редакция еженедельника «Бэйцзин Чжоубао». Издательство. Пекин: Синьсин, 1991. 92 с.
251. Китай: цифры, факты, 1995. Редакция еженедельника «Бэйцзин Чжоубао». Издательство. Пекин: Синьсин», 1995. 122 с.
252. Китай: цифры, факты 1999. Редакция еженедельника «Бэйцзин Чжоубао». Издательство. Пекин: Синьсин», 1999. 187 с.
253. Китайская военная стратегия. Сост., пер. В. В. Малявин. М.: Астрель, 2002. 432 с.
254. Китайская Народная Республика в 1980 году. Ежегодник АН СССР. Институт Дальнего Востока. М.: Наука, 1984. 360 с.
255. Китайская Народная Республика в 1987 г.: политика, экономика, культура. М.: Наука, 1989. 388 с.
256. Китайская Народная Республика в 1997 г.: политика, экономика, культура. М. 1999. 382 с.
257. Китайская Народная Республика в 2002 г.: политика, экономика, культура. М. 2003. 394 с.
258. Китайская Народная Республика в 2007 г.: политика, экономика, культура. М. 2008. 396 с.
259. Конституции и политическая система Китайской Народной Республики. СПб гос. университет, восточный факультет, 2007. 295 с.
260. Краткий китайский статистический справочник. Пекин: Чжунго тунцзи чубаньше, 1995. 120 с.
261. Новая история Китая. М.: Наука, 1978. 326 с.
262. Объекты всемирного наследия ЮНЕСКО в Китае. Чайна Лайн. URL: <https://www.chinaline.su/info/ob-ekty-vsemirnogo-naslediya-yunesko-v-kitae>

263. Ожегов С. И. Словарь русского языка. М. : Гос. изд. иностр. и нац. словарей, 1949. XVIII. 968 с.
264. Разов С. С. Китайская Народная Республика: справочник. М.: Политиздат, 1989. 274 с.
265. Ростов Е. Ф. Вся экономика планеты в цифрах и фактах: Справочник. М.: Астрель; АСТ, 2004. 575 с.
266. Словарь философских терминов. Научная редакция проф. В. Г. Кузнецова. М.: Инфра, 2005. 731 с.
267. Титаренко М. Л. История китайской философии. М.: Прогресс, 1989. 552 с.
268. Федоренко Н. Т. Древние памятники китайской культуры. М.: Наука, 1978. 90 с.
269. Хандорин В. Г. Отечественная история: курс лекций. Томск: Изд-во Томского политехнического университета, 2008. 177 с.
270. Энциклопедия нового Китая. М.: Прогресс, 1989. 519 с.
271. China Atlas of 2000 Population Censu. URL: <http://chinadataonline.org/member/atlas2000/ybListDetail.asp?ID=3#>
272. China's Law on Regional National Autonomy: off.release. 1984. URL: <http://china.usc.edu/ShowArticle.aspx?articleID=1048&AspxAutoDetectCookieSupport=1>
273. Ethnologue. Languages of the World. URL: <https://www.ethnologue.com/country/CN>
274. Qingdao Oriental Movie Metropolis. URL: <http://www.filmqingdao.com/m/en/content.aspx?a=478>
275. Table of Undergraduate Specialties. Minzu University of China. URL: <http://eng.muc.edu.cn/detail.asp?typebelong=3&typeid=2>
276. 張西關，洪永平。中國文化法律法規和製度 (Норми китайського культурного законодавства та заклади культури. Пекін), 1998. 100 с.
277. 2017 年中華人民共和國文化和旅遊部文化發展統計公報 (Статистичний бюлетень з розвитку культури Міністерства культури і туризму Китайської

Народної Республіки в 2017 році. Офіційний сайт Міністерства культури і туризму КНР). China Culture News, 2018.06.01. https://www.mct.gov.cn/whzx/whyw/201805/t20180531_833065.htm

Статті в наукових виданнях, аналітичні доповіді, тези наукових доповідей.

278. Абрамов В. А., Абрамова Н. А. Идеология гармонии в социокультурных практиках китайского государства. Россия и Китай: Проблемы стратегического взаимодействия. Чита: Забайкальский государственный университет. 2016. № 18. 111-118.

279. Абрамов В. А., Янь Шуфан. Культурные индустрии как механизм реализации ценностного потенциала «мягкой силы» Китая. Вестник ЧитГУ. 2011. № 7 (74). 14-21.

280. Абрамова Н. А. Инновационное развитие современной китайской культуры. Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. 2012. № 6 (20). Ч. II. 10-13.

281. Абрамова Н.А. Китайская культура и ее трансляция в социокультурное пространство России. Гуманитарные социально-экономические науки. 2010. № 3. 68-75.

282. Азитова Г. Ш. Особенности системы образования в Китае. Электронный научный журнал Современные проблемы науки и образования. URL: <https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=26953>

283. Арташкина Т.А., Хуэйминь Ц. Традиционная культура в повседневной жизни современных китайцев. Профессиональное образование в современном мире. 2018. № 8 (1). 1598–1609.

284. Белоусов С. Р. Конфуцианство и модернизация в Китае. Проблемы Дальнего Востока. 1989. № 5. 79-84.

285. Бородич В.Ф. О методологической основе оценки прав человека в Китае. Культуры и языки стран Дальнего Востока: изучение и обучение. Иркутск: МГЛУ ЕАЛИ, 2015. 42-47.

286. Борох О. Ломанов А. Китайский путь реформ в условиях глобализации. *Мировая экономика и международные отношения*. М.: Национальный исследовательский институт мировой экономики и международных отношений имени Е. М. Примакова. 2020. Т. 64. № 6. 151 с. 66-75.

287. Борох О., Ломанов А. От мягкой силы к культурному могуществу. Россия в глобальной политике. URL: <https://globalaffairs.ru/articles/ot-myagkoj-sily-k-kulturnomu-mogushhestvu/>

288. Борох О., Ломанов А. Скромное обаяние Китая. Полит.ру. URL: <https://polit.ru/article/2008/04/07/china/>

289. Бояркина А. В. Роль культурной «мягкой силы» КНР в стратегии «Один пояс, один путь». Китай, китайская цивилизация и мир. История, современность, перспективы. М.: ИДВ РАН, 2016. 74-76.

290. Бубнова И. А. Культурный инвариант и индивидуальные варианты современного русского «образа мира». М.: Изд-во Моск. гор. пед. инст.-та, 2011. Т. 50, № 3. 197-202.

291. Булатова Д. С. К методологии анализа кризисных процессов в отечественной культуре. URL: <http://z3950.ksu.ru/phil/0689643/042-045.pdf>.

292. Буров В. Г. Новые тенденции в китайской идеологии после XVIII съезда КПК. Политика, экономика. Азия и Африка сегодня 2020. № 10 (759). 4-13.

293. Вартанова Е. Л. Меняющаяся российская медиаиндустрия: теоретические подходы. Вестн. СПбГУ. Язык и литература. 2018. Т. 15. Вып. 2. 186–194.

294. Ганьшина Г. И. История развития политики «мягкой силы» в Китае. Вестник Российского университета дружбы народов. 2016. № 3. 63-72.

295. Герасимова В. А. Инструменты и ресурсы «мягкой силы» России на пространстве СНГ. Постсоветские исследования. 2018. Т. 1. № 6. 574-572.

296. Го Циюн. Исследования современного конфуцианства в КНР. Проблемы Дальнего Востока. 2008. № 1. 119-133.

297. Гончарук А. З. 40 років Політики реформ і відкритості Китаю. Україна – Китай. 2018. № 14. 8-15.

298. Городня Н. Д. Американсько-китайські відносини за першої адміністрації Барака Абами. Сходознавство. Київ: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2012. 12-27.

299. Городня Н. Д. Динаміка американсько-китайських відносин в кінці ХХ-ХХІ ст.. як свідчення нової ролі Китаю у міжнародній системі. Україна – Китай – 25 років співробітництва: результати та перспективи. «Один пояс, один шлях». Київ. 2018. 74-97.

300. Городня Н. Д. Регіон Східна Азія у ХХІст.: відносини між державами «глобального Півдня». Історичний розвиток глобальної периферії як чинник трансформації сучасної світосистеми. Київ. ДУ Інститут всесвітньої історії НАН України, 2016. 11-30.

301. Гриценко А.А. Вплив вчення Конфуція на сучасний світ. Україна – Китай – 25 років співробітництва: результати та перспективи. «Один пояс, один шлях». Київ. 2018. 32-39.

302. Доронин Б.Г. Китайская цивилизация: проблемы преемственности. 30 лет реформ в КНР: опыт, проблемы, уроки. Китай, китайская цивилизация и мир. История, современность, перспективы. М.: ИДВ РАН. 2008. Ч. 2. 130-131.

303. Доронин В. Г. Современный этап развития китайской историографии. Проблемы дальнего Востока. 1988. № 2. 137-143.

304. Ершов А. В. Роль административных реформ КНР в контексте политики реформ и открытости. 30 лет реформ в КНР: Опыт, проблемы, уроки. Ч. 2. М.: Политиздат, 2008. 43-47.

305. Забайкалье – КНР. Приграничные и межрегиональные отношения 1945-2012. Чита: Экспресс – издательство, 2015. 360 с.

306. Завадский М. Копирайт с китайской спецификой. Эксперт. Москва, 2009. № 35 (672). 22-24.

307. Зотов В. Е. Общественное производство в новых условиях. Шаги китайской реформы. Проблемы дальнего Востока, 1989. № 3. 66-76.

308. Изимов Р. «Мягкая сила» Китая – на прицеле Центральная Азия. ИА REGNUM. URL: <https://regnum.ru/news/polit/1759411.html>

309. Исакова Н. В. Культурные инварианты. Аналитика культурологи. URL: http://analiculturolog.ru/archive/item/476-article_9.html.

310. Каретина Г. С. Традиционная культура и процесс модернизации в Китае. Россия и АТР. 2009. № 4. 141-148.

311. Кессиди Ф. К. Глобализация и культурная идентичность. Вопросы философии. 2003. № 1. 76 - 79.

312. Кирилук О. С. Універсально-культурні структури міфологічних підвалин масової політичної свідомості: Мислене древо. URL: <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Culturology/uvuk/Politics.html>

313. Кіктенко В. О. Від революції до модернізації: стратегія та ідеологія КНР періоду реформ. Східний світ, 2015. № 1. 83-93.

314. Кіктенко М.О. Історичний дискурс у традиційному та сучасному Китаї. Східний світ. 2016. № 4. 52-64.

315. Кіктенко В. О. «Китайська мрія» як теорія нового етапу модернізації КНР. Східний світ. 2015. № 3. С. 106-114.

316. Кіктенко В. О. «Політичне конфуціанство» Цзя Ціна як відмова від західної моделі розвитку. Східний світ. 2014. № 2. 131-136.

317. Кіктенко В. А. Порівняльний аналіз конфуціанства і демократії: спільне, відмінне та можливості взаємодії та ін.). Східний світ. 2014. № 4. 156-161.

318. Кіктенко В. О. Сучасні методологічні підходи до вивчення китайської філософії і науки. Китаєзнавчі дослідження. 2012. Т. 2. 4-11.

319. Китай: Поиски путей социального развития (из истории общественно-политической мысли XX в.). М.: Наука, 1979. 245 с.

320. Коваль О. А. XVIII-й съезд КПК: новое поколение китайских лидеров и актуальные проблемы развития КНР. Китаєзнавчі дослідження. Київ, 2012. 23-30.

321. Кокошин А. А. 2016. О наследии Сунь-цзы. Социс. Социологические исследования. № 11. 114-123.

322. Кондрашова Л. «Модернизация с китайской спецификой»: проблема экономического измерения. Проблемы дальнего Востока, 2002, № 4. 75-94.

323. Кримський С. Б. Національні архетипи. Католицький щорічник. К., 1996. 111-119.

324. Кудряшева Е. Е. Влияние конфуцианства на внешнеполитическую стратегию КНР в период правления Мао Цзэдуна. URL: <http://www.elib.bsu.by/bitstream/123456789/179146/1/157-162.pdf>

325. Куликова А., Тлукашова А. Сочетание конфуцианства и легизма как основа социально-экономического развития Китая. Азия и Африка сегодня. М. 2020, № 9. 18-21.

326. Кудряченко А.І. Сучасні світосистемні трансформації та стратегічні засади розвитку України. Вісник НАН України. К., 2018. № 3. 13 – 18.

327. Кучинская Т. Н. Стратегии построения культурных брендов как фактор регио-нального развития: опыт КНР. Имиджевая политика Российской Федерации: теория и практика регионов: материалы всеросс. науч.-практич. конф. Улан-Удэ, 2012. 52-63.

328. Лапина З.Г. Проблемы наказания и закона в воззрениях Ли Гоу (1009-1059). Государство и общество в Китае. М: Наука, 1978. 55-71.

329. Линь Яньмай. Формирование культуры гармоничного социалистического общества. Проблемы Дальнего Востока. 2008. № 1. 134-145.

330. Ли Фэнлинь. О специфике реформ в Китайской Народной Республике. Новая и новейшая история. 1996, № 6. 3-18.

331. Личность в традиционном Китае. М.: Наука: Вост. лит., 1992. 327 с.

332. Ломанов А. В. Идеология КПК после XVIII съезда и «сердцевинные ценностные воззрения». XVIII съезд КПК: новые задачи и перспективы развития. М.: ИДВ РАН, 2013. Вып. 28. 6-19.

333. Ломанов А. В. Китайский человек – основа всего. Россия в глобальной политике. 2004. Т. 2. № 2. 183-186.

334. Ломанов А. В. Новые концепции китайской внешней политики. Азия и Африка сегодня. 2017. № 12 (725). 8-18.

335. Ломанов А. В., Титаренко М. Л. Политические и культурные аспекты стратегии становления Китая как великой державы. Проблемы Дальнего Востока. 2015. № 3. 17-28.

336. Лузянин С. Г. Китайская цивилизация — между культурой, идеологией и геополитикой. МГИМО. URL: <https://mgimo.ru/about/news/experts/248922/>

337. Лю Чженьюй, Абрамов В.А. Китайское «социокультурное пространство» и его изменяющиеся региональные границы. Вестник ЧитГУ 2012. № 7 (86). 103-110.

338. Мартынов А. С. Государственное и этическое в имперском Китае. Этика и ритуал в традиционном Китае. М.: Наука, ГРВЛ, 1988. 274-298.

339. Мамаева Н. Л. Китайская Народная Республика: 60 лет партийно-политических преобразований. КПК и КПСС – некоторые направления сравнительного анализа. Проблемы Дальнего Востока. 2009. № 5. 14-26.

340. Метельова Т. О. Великий китайський шлях реформ: стратегія Ден Сяопіна та результати її реалізації. Суспільно-політичні процеси. 2019. Вип. 3 (13). 40-71.

341. Метельова Т. О. Засади українського державотворення: інваріанти і варіативність ціннісних систем. Актуальні проблеми всесвітньої історії: аксіологічні та культурно-історичні засади державотворення. К.: Фенікс, 2013. 25-35.

342. Метельова Т. О. Система цінностей як чинник суспільної трансформації: цінності базові та екзистенційні (Metelyova T.O. System of values as a factor of society transformation: fundamental values and existential values (англомов.)). Гілея: науковий вісник. 2016. Вип. 115. 210-216.

343. Метельова Т. О. Цивілізація і культура: контраверза чи спільний родовід? Віче, листопад 22/2010. 6-9.

344. Методологические проблемы историко-научных исследований. М.: Наука, 1982. 360 с.

345. Михневич С. В. Панда на службе Дракона: основные направления и механизмы политики «мягкой силы» Китая. Вестник международных организаций. 2014. Т. 9. № 2. 95–126.

346. Морозова В. С. Социальные преобразования в КНР и их отражение в динамике ценностей и ценностных ориентаций современного китайского общества. 30 лет реформ в КНР: опыт, проблемы. Уроки. М.: Политиздат, 2008. 164-178.

347. Морозова В. С. Ценностно-идеологический фактор в условиях социальных преобразований в КНР. Известия российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена, 2007. № 32. 147-152.

348. Най Дж. Soft power, или «мягкая сила» государства. Восток. 2006. № 5 (41). URL: http://www.situation.ru/app/j_art_1165.htm

349. Наумов А. О. «Мягкая сила» и внешнеполитический имидж Российской Федерации. 2015. ИСТИНА. URL: <https://istina.msu.ru/publications/article/9147444/>

350. Неклесса А. И. Управляемый хаос: движение к нестандартной системе мировых отношений. Мировая экономика и международные отношения. 2002. № 9. 103-112.

351. Ні Вей Юнь. Соціальні особливості підвищення якості освіти в КНР. Соціальні технології, актуальні проблеми теорії та практики. Вип. 28. Київ – Москва – Одеса – Запоріжжя, 2005. 181-187.

352. Олійник О.М. Китайсько-індійські відносини на сучасному етапі. Індія – 70 років незалежного розвитку: досягнення, проблеми, перспективи. К., 2018. 22-23.

353. Олійник О. М. Китай в «Азійському столітті»: геополітичний вимір, глобальна економічна стратегія, регіональний вимір. Історичний розвиток глобальної периферії як чинник трансформації сучасної світосистем. Київ : Ін-т всесвіт. історії НАН України, 2016. 116-134.

354. Олійник О.М. Результати співробітництва Китаю та України та перспективи співробітництва в контексті проекту «Один пояс, один шлях». С.

234-261. Україна – Китай – 25 років співробітництва: результати та перспективи. «Один пояс, один шлях». Київ. 2018. 234 – 260.

355. Олійник О. М. Досвід Китаю з реалізації геополітичних інтересів шляхом здійснення закордонних інвестицій і наданні закордонних кредитів: уроки для України. Український соціум. 2014. № 4. 25-45.

356. Олійник О. М. Нова модель стратегічного партнерства Китаю та країн Африки. Глобальні трансформаційні процеси в країнах світової периферії (регіон Субсахарської Африки): виклики та можливості для України: К., 2017. 32-39.

357. Основные принципы внешней политики КНР, 1949-2007 гг. (по материалам издания «Китайская Народная Республика: политика, экономика, культура»). 30 лет реформ в КНР: опыт, проблемы, уроки. Китай, китайская цивилизация и мир. История, современность, перспективы» Ч. 2. М.: ИДВ РАН, 2008. 77-81.

358. Островский А. В. Экономика КНР – прогноз до 2030 года. Основные проблемы китайской экономики. Институт Дальнего Востока РАН URL: <http://rcit.su/article062.html>

359. Пивоваров Д. А., Абрамова Н. А. Китайское социокультурное пространство и его объективация в научных категориях. Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. опросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2016. № 5 (67). 158-161.

360. Пивоварова Э. П. Основные изменения в социально-экономическом развитии за годы рыночных реформ. China-Korea-Japan Methodology and Practice of Culture Interpretation proceedings of The First International Scientific Conference. Kyiv, 2009. 13-17.

361. Пивоварова Э. П. О социализме с китайской спецификой. Восточное партнерство – 2013. Польша, “Nauka i studia”, 2013. Т 6. 29-32.

362. Помелова Ю. П. Высшее образование для национальных меньшинств в КНР. Вестник Мининского университета» 2014. № 1. С. 20-30.

363. Попович М. В. Відчуження і цінність. Філософсько-антропологічні читання '99. Антропологічні ідеали київської школи та реалії постмодерну (до 70-ти річчя Олександра Яценка). К.: Стилос, 2000. 42-52.

364. Просеков С. А. Особенности образования и воспитания в КНР. Гуманитарные науки. Вестник Финансового университета. 2017. № 7 (2). 72-81.

365. Просеков С. А. Социально-философский анализ современных реформ Китая. Гуманитарные науки. 2011. № 3. 22-34.

366. Регентов Д., Девятков А. Сакральная сторона китайской политики (Хуньлуань – Сяокан – Датун). Перемены. Толстый веб-журнал. 2013. URL: <http://www.peremeny.ru/books/osminog/8604>

367. Россия – Китай: Образовательные реформы на рубеже XX – XXI вв.: сравнительный анализ. М.: РАН, 2007. 592 с.

368. Россман В. И. Китайский капитализм. Вестник Европы, 2005, № 13. 79–88.

369. Седнев В. В. Ден Сяопін і проблема формування нової зовнішньополітичної доктрини КНР. Сходознавство. 2000. № 9-10. 230-244.

370. Седнев В. В. Еволюція зовнішньої політики КНР (80-90 рр.). Сходознавство. 1999. № 7-8. 232-242.

371. Седнев В. В. Еволюція зовнішньополітичних концепцій КНР: від теорії «трьох світів» до теорії «багатополярного світу». Східний світ. 2002. № 2. 59-64.

372. Седнев В. В. Тягар традицій і виклики глобалізації: зовнішня політика Китаю на зламі тисячоліть. Східний світ. 2003. № 2. 93-102.

373. Седова Н. Н. Корпус прав человека как культурный инвариант политических систем России. Волгоград : ГБОУ ВПО «Волгоградский госуд. медик.ун-т». 2012. № 3. 77-87.

374. Синицын Е. П. Конфуцианство в эпоху Цинь. История и культура Китая (сборник памяти академика В.П. Васильева). М.: Наука, 1974. 151 с.

375. Современный Китай. Социально-экономическое развитие, национальная политика, этнопсихология. М.: КРАСАНД, 2015. 296 с.

376. Социальные технологии. Актуальные проблемы теории и практики. Международный межвузовский сборник научных работ. Выпуск 29. Киев - Москва - Одесса - Запорожье. 2006. 432 с.

377. Сущенко М. А. «Новое конфуцианство» в общественно-политической жизни современного Китая. Вестник КемГУКИ. № 32, 2015. 116 – 199.

378. Тараканова Т. С. Внешнеполитические концепции Китайской Народной Республики. Научно-технические ведомости СПбГПУ. № 3 (250), 2016. С. 68-73.

379. Таран М. А. Відносини між США та КНР в епоху Ден Сяопіна: нова ідейно-теоретична й правова основа (1979-1990). Східний світ. 2006. № 2. 95-100.

380. Таран М. А. Комуністична партія Китаю в державно-суспільній системі КНР у період «Реформ та відкритості»: спроби пристосування до нових суспільно-політичних реалій. Китайська цивілізація. К., 2007. 117-123.

381. Ткаченко Г. А. Человек и природа в «Люй-ши чуньцю». Проблема человека в традиционных китайских учениях. М., 1983. 231-242.

382. Ткачева Н. В. Национальные медиа как инструменты продвижения мягкой силы Китая. Вестник Московского университета Серия 10. Журналистика. 2019. № 6. 94-128.

383. Горощев С. Л. Китайская культура у врат глобализации. Проблемы Дальнего Востока. 2004, № 2. 64-76.

384. Ту Вэймин. Разные взгляды на современность: о сущности восточноазиатской модели современности. Век глобализации. 2014. № 1. 3-12.

385. Файнфельд И. А., Никитенко В. Н. Воспитание в традициях даосизма и конфуцианства. Россия и Китай: Проблемы стратегического взаимодействия: сборник восточного центра. Чита: Забайкальский государственный университет. 2016. № 18. 148-161.

386. Фан Нин. Три крупнейших течения общественной мысли, имеющих влияние в современном Китае. Экономические стратегии. Москва, 2006. № 1. 24-30.

387. Фан Нін, Чжан Цянь. Історія та логіка реформи політичної системи Китаю за 40 років. Україна – Китай. Київ, 2018. № 14. 16-27.

388. Хун Цзоу. Влияние традиционной культуры Китая на современное общество. Гуманитарный вектор. 2009. № 4. 92–96.

389. Цапко О. М. Особливості економічної політики КНР щодо центральноазіатських країн пострадянського простору. Цивілізаційні засади трансформаційних процесів на пострадянському просторі. К.: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2018. 124-133.

390. Цапко О. М. Основні проблеми економічної співпраці КНР і країн Європи в реалізації проекту «Шовковий шлях». Тенденції міжнародних відносин та проблеми європейської безпеки. К.: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2019. 207-217.

391. Цапко О. М. Європейська та китайська цивілізації в контексті культурно-ціннісної взаємодії. Європейські культурно-історичні цінності: ретроспектива і перспектива. К.: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2018. 143-149.

392. Цапко О. М. Українсько-китайські відносини на сучасному етапі. Україна - Китай - 25 років співробітництва: результати та перспективи. «Один пояс, один шлях». Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2018. 217-233.

393. Чекаленко Л.Д. Реалізація концепції Економічного поясу Шовкового шляху в Центральній Азії. Україна – Китай – 25 років співробітництва: результати та перспективи. «Один пояс, один шлях». Київ. 2018. 391 с. 158-172.

394. Чжен В. А. Конфуцианские принципы в стратегии нового курса Китаю. Культура народов Причерноморья, 2011. № 216. 135-139.

395. Чжен В. А. Конфуціанські принципи в практиці державного управління в період «реформ і відкритості». Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Історія. 2019. № 1 (140). 40-46.

396. Чжен В. А. Культурна політика в КНР періоду «реформ та відкритості» (1978 – 2010-ті рр.). Науковий журнал Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. 2021. том 32 (71). № 1.

397. Чжен В. А. Модернізаційний потенціал конфуціанства на етапі «політики реформ і відкритості»: можливості й реалії. Китаєзнавчі дослідження. 2017. № 1-2. 22-33.

398. Чжен В. А. Культурно-освітні традиції Китаю та новації періоду «реформ та відкритості». Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету, 2020. Вип. 32. 276-281.

399. Чэнь Чжаоми́н. Реформирование системы образования в Китае. Гуманитарный вектор, 2010. № 1. 61-69.

400. Шеманов А. Ю. Инварианты и возможность взаимопонимания культурных миров. Постижение культуры: концепции, дискуссии, диалоги: ежегодник. М., 2011. Вып. 11. 156-158.

401. Шергін С .О. Азійсько-тихоокеанський регіоналізм у сучасних міжнародних реаліях. Історичний розвиток глобальної периферії як чинник трансформації сучасної світосистеми. Київ, 2016. 31-53.

402. Шень Сянпин. Мировоззренческий универсум Дэн Сяопина. Свободная мысль. URL: <http://svom.info/entry/760-mirovozzrencheskij-universum-den-syaopina/>

403. Шубаро О .В. Конфуцианство в современном Китае. Беларусь – Китай. Китай в современном мире Минск: БГУ. 2012. . Вып. 11. 29-33.

404. Юй Хэпин. Политика реформ и открытости в Китае и использование исторического ресурса 30 лет реформ в КНР: опыт, проблемы, уроки. Китай, китайская цивилизация и мир. История, современность, перспективы. М.: МГУ, 2008. 39-43.

405. Ярыгина О. А., Кучинская Т. Н. Китайский «гармоничный регионализм» В СВА и ЮВА: особенности интеграции. Россия и Китай: проблемы стратегического взаимодействия. 2013. № 13. 63-68.

406. Benedict R. Configuration culture in North America. American Anthropologist, New Series. 1932. Vol. 34, No 1. (Jan. - Mar). 1-27.

407. Chghen V.A., Meteliova T. O. The impact of Confucian values on China foreign policy during the period of 'reforms and openness' (Вплив конфуціанських цінностей на зовнішню політику Китаю періоду «реформ і відкритості»). Проблеми всесвітньої історії. 2020. № 2 (11). 100-113.

408. Chinese Soft Power and It's Implications for the United States. Competition and Cooperation in the Developing World. CSIS: Center for Strategic and International Studies. URL: <http://csis.org>

409. Chzhen V.A. Application of confucion principles in the system of state governance in the PRC during the period of «refoms and openness» (Застосування конфуціанських принципів у системі державного управління КНР у період «реформ і відкритості»). Danish Scientific Journal (DSJ). 2020. Vol. 3. № 34. 3-7.

410. Chzhen V.A. Confucian principles in the chinese history and modernization processes of the last quarter of XXth century (Конфуціанські принципи в китайській історії та модернізаційних процесах в останній чверті XX століття). Проблеми всесвітньої історії. 2017. № 2 (4). 138 - 148.

411. Hua-Yu S.C., Hannum E. C., Chunping L. Sociological Perspectives on Ethnicity and Education in China: Views from Chinese and English Literatures Chunping: University of Pennsylvania, 2013. URL: <http://repository.upenn.edu/elmm/4>

412. Huntington S. P. Democracy's third wave. Journal of Democracy 2 (Spring 1991): 24. 11-34.

413. Jia Huimin. The general concept of Chinese traditional culture in the Chinese socio-humanitarian knowledge, Historical, philosophical, political and juridical sciences, cultural studies and art history. Questions of theory and practice, 2015. No. 10 (60), part I. 188 – 202.

414. Kaihua L. On English Language Education for Ethnic Minority Students in China: A Focus on Two Groups of Uyghur University Students in Xinjiang. The University of Oslo, 2013: URL: <https://www.duo.uio.no/handle/10852/35810>.

415. Keune O., Frants V. Cinema as an element of a state's soft power system. Diskurs Nu, 2017 URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kinematograf-kak-element-sistemy-myagkoy-sily-gosudarstva/viewer>

416. Nye J., Jr. Soft power. Foreign Policy. Washington, 1990. № 80. 153-171.
417. Nye J., Jr. What China and Russia don't get about Soft Power. Foreign Policy. 2013. URL: http://www.foreignpolicy.com/articles/2013/04/29/what_china_and_russia_dont_get_about_soft_power
418. Postiglione, G. Education Impact Study: The Global Recession and the Capacity of Colleges and Universities to Serve Vulnerable Populations in Asia. Tokyo: Asian Development Bank Institute, 2010. URL: <http://www.adbi.org/working-paper/2010/03/29/3644.education.impact.study/>
419. Rui Y., Mei W. Education for ethnic minorities in China: a policy critique. The University of Hong Kong, Comparative Education Research Centre, 2009. http://www.nwu.ac.za/webfm_send/19833
420. Sautman B. Affirmative action, ethnic minorities and China's universities. Pacific Rim Law & Policy Association, 1998. URL: <http://digital.law.washington.edu/dspace-law/bitstream/handle/1773.1/849/7PacRimLPolyJ077.pdf?sequence=1>
411. Zhang I. Chinese traditional Culture and Modern Life. Beijing daxue chubanshe. № 6, 2003. 166-198.
422. Ying Fan. Soft power: power of attraction or confusion? Place Branding and Public Diplomacy. 2008. vol. 4. № 2. 147-158.
423. Yu Keping. The Transformation of Chinese Culture since the Launching of Reform: A Historical Perspective, Theory China online, 2012 URL: http://en.theorychina.org/xsqy_2477/201306/t20130611_270481.shtml
424. 王沪宁作为国家实力的文化：软权力 复旦大学学报. (Ван Хунін. Культура, як «реальна сила» держави. Вісник Фуданьського університету). 1993. № 3. 23-28.
425. 王剑. 中国传统文化在现代价值. 豫东南文化传承与发展中心 (Ван Цзань. Цінність сучасної модернізації китайської традиційної культури. Центр культурної спадщини і розвитку культури південного-сходу провінції Хенань). URL: <http://cms.zknu.edu.cn/s/114/t/360/a/36730/info.jspy>

426. 實施教育改革，旨在形成人格特質 (Suzhi juoyu) / ed. 楊宏 北京 (Впровадження реформи освіти, перетворення в життя освіти, спрямованої на формування якостей особистості (Сучжі цзяююй) / під ред. Ян Хун. Пекін), 1999. 46 с.

427. 邓泽 旧中国现代化进程中的三个关键人物. 学习集刊 (Ден Цзе. Три ключові фігури процесу модернізації старого Китаю) Збірник досліджень. 1992. № 3. 46-54.

428. 李四龙. 佛教在当代中国的文化价值. 思想与文化. 2015年. № 1. 第 313-322 页. (Лі Силун. Значення буддизму для сучасного Китаю. Ідеологія і культура.) 2015. № 1. 313-322.

429. 李垸. 如何提升艺术表演团体的市场生存能力. 艺术评论 中国艺术研究院 2009年04期, 2009, P 96 – 99 (Лі Чу. Як підвищити життєздатність ринку творчих колективів. Китайська академія мистецтв). Art Review, 2009. 96-99.

430. 何勤亮。中國近代社會結構變遷的綜合分析(Хе Цінлянь. Комплексний аналіз змін соціальної структури сучасного Китаю). 正明, 2000. № 8. 34-42.

431. 洪福源 文化改革 教育研究月刊第 203 期, 2011. 頁數 26-34 (Хун Фуюань. Культурна реформа. Освітні дослідження) № 3, 2011.

432. 陈晋: 改革开放与中国现代化进程(Чень Цзінь: Реформа та відкриття та процес модернізації Китаю. Китайський інститут інновацій та стратегії розвитку). URL: http://www.ciids.cn/content/2018-04/20/content_17117242.htm

433. 张骥, 桑红 文化: 国际政治中的 «软权力» 社会主义研究. (Чжан Цзи, Сан Хун. Культура: «м'яка влада» міжнародної політики. Дослідження соціалізму), 1999. № 3. 41-44.

434. 郑永年, 张弛 国际政治中的软力量以及对对中国软力量的观察 世界经济与政治 (Чжен Юнн्यान, Чжан Чи. М'яка сила міжнародної політики і аналіз м'якої сили Китаю. Світова економіка і політика). 2007. № 7. 6-12.

435. 周小明. 國家對外宣傳戰略與軟實力//吹串波 (Чжоу Сяомін. Стратегія зовнішньої пропаганди країни і м'яка сила. Ударна хвиля). 2010. 14-15.

436. 俞新天 软实力建设与中国对外战略 国际问题研究 (Юй Сінъянь. Будівництво «м'якої сили» і зовнішньополітична стратегія Китаю. Дослідження міжнародних проблем), 2008. № 2. 15-20.

437. 阎学通 文化资源需要政治运用 – 对“软实力的核心是政治观实力”讨论中某些问题的解释 环球时报 (Янь Сюетун. Культурному джерелу необхідне політичне застосування – роз'яснення деяких питань дискусії «Ядро м'якої сили - політична влада». Глобальний час), 2007. 08 лютого, 10.

Матеріали інформаційних агентств, преси та інтернет-ЗМІ.

438. В более чем 150 странах Количество институтов Конфуция в мире достигло 548. Синьхуа Новости. URL: http://russian.news.cn/2018-12/05/c_137652677.htm

439. Выбойщик М. Тяньаньмэнь. Нужен ли Пекину кот, который больше не ловит мышей? ИА Регнум. URL: <https://regnum.ru/news/polit/2404287.html>

440. Китай: больше золота – меньше долларов. Gold.ru URL: <http://gold.ru/news/kitaj-bolshe-zolota-menshe-dollarov-2019.html>

441. Китай – ставка на образование. Руководство КНР вкладывает огромные средства в развитие университетов. Alma Mater URL: <https://almavest.ru/ru/node/1364>

442. Ломанов А. В. Китай мечтает вместе с миром. Посольство КНР в РФ. URL: <http://ru.china-embassy.org/rus/zgm/t1077799.htm>

443. Образование в Китайской Народной Республике. RUSSIAN.PEOPLE.COM.CN: Жэньминь Жибао. URL: <http://russian.people.com.cn/other/jiaoyu.html>

444. Роль конфуцианства в современном мире. Жэньминь-Жибао. URL: <http://russian.people.com.cn/31521/6513470.html>

445. Севастьянов О. В. 40-річчя реформ в Китаї: шлях нації, яка навчилась визнавати помилки. URL: Укрінформ. <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2604213-40ricca-reform-v-kitai-slah-nacii-aka-navcilas-viznavati-pomilki.html>

446. Средние зарплаты в Китае URL: <https://visasam.ru/emigration/rabota/srednyaya-zarplata-v-kitae.html>

447. Средняя зарплата в Китае в 2019 году. Все о Китае. URL: <https://mychinaexpert.ru/srednyaya-zarplata-v-kitae/>

448. Over 10 billion yuan to be invested in «211 Project». Peoples Daily Online. URL: <http://en.people.cn/90001/6381319.html>

449. Support The Guardian. The Guardian. URL: <https://www.theguardian.com/world/2009/apr/20/china-newspaper-launch>

450. What Is «Three Represents» CPC Theory?. China through a Lens. URL: <http://www.china.org.cn/english/zhuanti/3represents/68735.htm>

451. 查看图表中 1957 到 2018 期间的中国 人均国内生产总值 (ВПП на душу населения в Китаі: 1957 – 2018). Foresight. URL: <https://www.ceicdata.com/zh-hans/indicator/china/gdp-per-capita>

452. 中國經濟繼續放緩 2018 年 GDP 增速創 28 年新低 (Економіка Китаю продовжує уповільнювати зростання ВВП в 2018 році, досягнувши 28-річного мінімуму). BBC. URL: <https://www.bbc.com/zhongwen/trad/chinese-news-46942422>

453. 探索文化发展新道路 开创文化建设新局面——党的十六大以来我国文化体制改革成就综述 . 新华网 (Короткий виклад досягнень реформи культурної системи Китаю після XVI з'їзду Комуністичної партії Китаю). Народний інтернет. URL: http://www.china.com.cn/policy/txt/2011-10/13/content_23610636.htm

454. 劉□寶 中國應該更加積極地在海外推廣其文化。(Лю Цібао. Китай повинен активніше просувати свою культуру за кордоном). Синьхуа Новини. URL: <http://big5.xinhuanet.com/gate/big5/www.xinhuanet.com/>

455. 大□.古德曼《□小平政治□□》1989 年的天安□事件 □看博□□点 : 六四 (博□北京□□ 2009 年 4 月 18 日 □□) (Події на Тяньаньмень: критика Девіда Гудмена щодо Ден Сяопіна в 1989 році). Voxun. URL: <https://boxun.com/news/gb/pubvp/2009/04/200904181254.shtml>

456. 我国文化体制改革历程 (Процес реформування системи культури Китаю). China Net. URL: <http://news.sina.com.cn/c/2006-04-03/16239518895.shtml>

457. 现代社会应重新认识«文化力» (Сучасне суспільство має оновити знання про «силу культури»). China Net. [URL: <http://www.ccpcc.bnu.edu.cn/bencandy.php?fid=4&id=695>

458. □阳：“文化中国”品牌将□展至中□文化各方面 (Чжао Ян. Бренд «Культурний Китай» охоплює різні аспекти китайської культури). Chinanews. URL: <http://www.chinanews.com/hr/2011/02-19/2854872.shtml>

459. 中国已全面完成国有文化单位转企改制 . 中国经济网 (Чжаньо Го Цзіньчао. Китай повністю завершив перетворення державних культурних одиниць в підприємства). China News Network. URL: http://www.ce.cn/culture/gd/201210/25/t20121025_23785871.shtml

460. 劉□寶 中國應該更加積極地在海外推廣其文化。(Як побудувати новий «Шовковий шлях» з точки зору китайської культури?). Russian news. URL: http://russian.news.cn/culture/2014-06/09/c_133392288.htm

Дисертацією є кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.
Робота виконана у відділі історії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України».

Науковий керівник: кандидат філософських наук, доцент
Метельова Тетяна Олександрівна
Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України»,
провідний науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Городня Наталія Данилівна
Київський Національний університет імені Тараса Шевченка, історичний факультет,
професор кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн;

кандидат історичних наук
Кошовий Сергій Анатолійович
Управління забезпечення міжпарламентських зв'язків Апарату Верховної Ради України,
Головний консультант відділу забезпечення зв'язків з національними парламентами

Захист відбудеться «13» травня 2021 р. о 12 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К.26.259.01 ДУ «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України» за адресою: 01054, м. Київ, вул. Леонтовича, 5, конференц-зала.

З дисертацією можна ознайомитись в Науковій бібліотеці Державної установи «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України» (01054, м. Київ, вул. Леонтовича, 5).

Автореферат розіслано « » _____ 2021 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат історичних наук, доцент

_____ **О.М. Цанко**

Підписано до друку 06.04.2021 р.
Папір офсетний. Формат 64x90\32. Ум.-друк.арк.1,15
Гарнітура Times New Roman
Наклад 100 прим. Зам. 20

Надруковано ПП «Задруга»

Свідоцтво про внесення до державного реєстру
суб'єктів видавничої справи серія ДК № 1787 від 8.05.2004 р.

02218, Київ, вул. Райдужна, 35
e-mail: irina.bondrчук@gmail.com